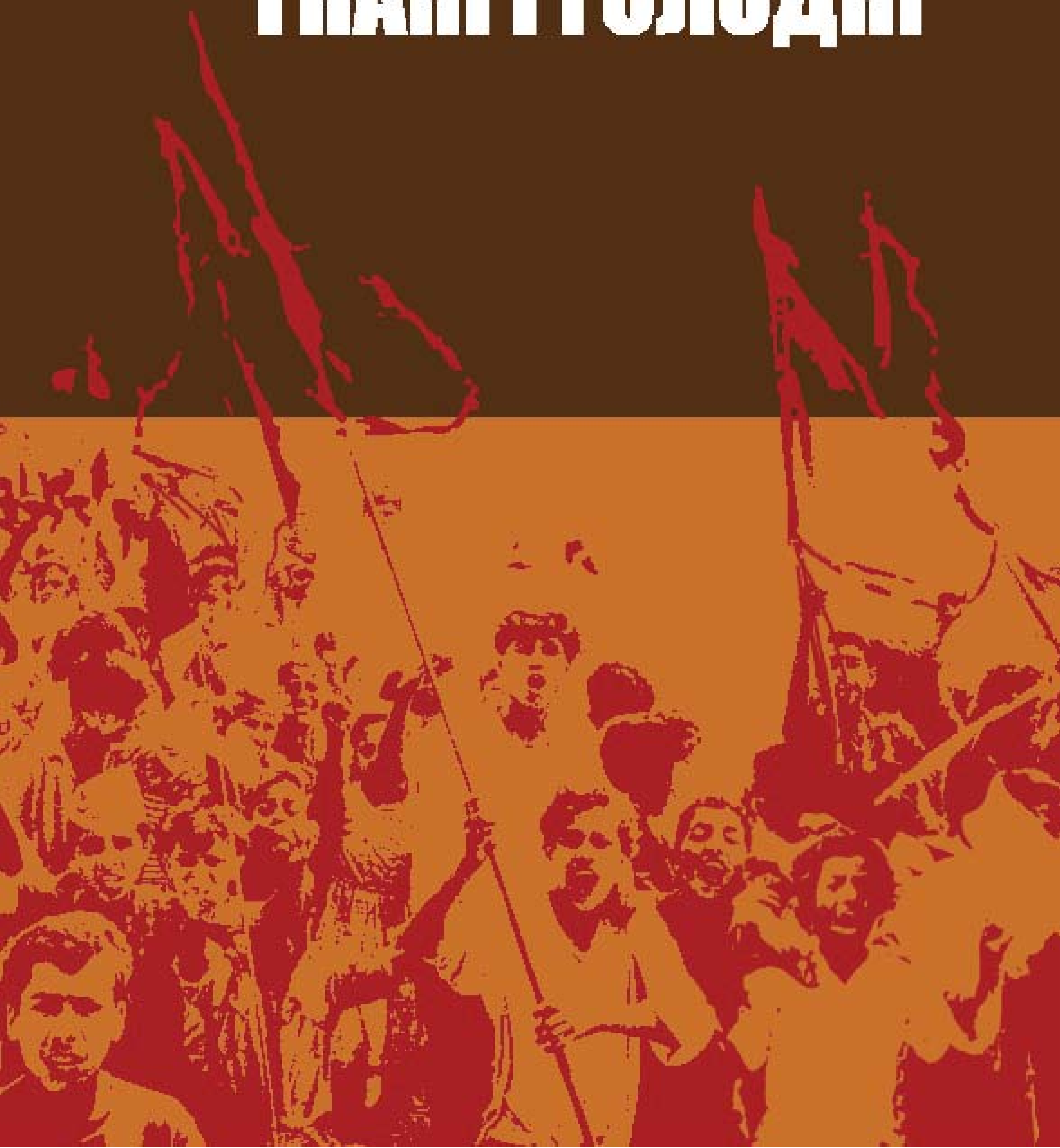
ФРАНЦ ФАНОН

ГНАНІ І ГОЛОДНІ

Чорна шкіра —
біла маски

Frantz Fanon

Les damnés de la terre

Франц Фанон

Гнані і голодні

Київ · Вперед · 2016

УДК [94:14](6)"195/196":316.423.3]=030.133.1=161.2
ББК 63.3(6)6:60.03
Ф21

Серія «Чорна шкіра — білі маски»
заснована 2016 року

Frantz Fanon
LES DAMNÉS DE LA TERRE

Текст перекладено за виданням:
Frantz Fanon, *Les Damnés de la terre*, Paris: Éd. François Maspero, 1970 (petite collection Maspero)

Переклад з французької

Фанон Ф.
Ф21 Гнані і голодні / Франц Фанон; пер. з фр. — Київ: Вперед, LAT & K, 2016. — 227 с. — (Чорна шкіра — білі маски).
ISBN978-617-7061-43-3

«Гнані і голодні» — найвідоміший твір алжирського революціонера Франца Фанона (1925-1961), написаний ним незадовго до смерти (автор помер від лейкемії). Фанон відомий передусім як теоретик революційного насильства та популяризатор його терапевтичних властивостей, з яких можуть скористати пригноблені. Проте книга не обмежується проблемами збройної боротьби, бо охоплює багато тем: теорію клясового конфлікту в колоніях, революційний процес і рушійні сили суспільних перетворень у «третьому світі», майбутнє нових незалежних держав — колишніх колоній, правильну стратеґію побудови «третім світом» стосунків із «першим світом», взаємозв'язок між боротьбою за національну культуру та національно-визвольною боротьбою тощо. Не лишає байдужим й авторський революційний патос і беззастережне ставання з боку барикад пригноблених («гнаних і голодних»). Хоча Фанон писав свою книгу на матеріялі Африки 1950-х, уважному читачеві буде не тяжко побачити паралелі із новочасною історією України.

Книга стане в пригоді учасникам визвольних рухів, історикам, соціолоґам, філософам, а також всім, хто цікавиться новітньою історією і переймається громадсько-політичними проблємами.

ISBN978-617-7061-43-3

1 ЩОДО НАСИЛЬСТВА

Національне визволення, національне відродження, відродження державности чи співдружности — хоч як її називай, та деколонізація, це — завжди насильницьке явище. Хоч які прояви деколонізації узяти (міжособистісні стосунки, нова назва спортивного клюбу, список запрошених на фуршет, персональний склад поліції та рад директорів національних або приватних банків), деколонізація, це — заміна одного «виду» людей на инший. Замінювано раптово, притьмом, і всеосяжно, вповні й доконано. Певна річ, можна кивати на появу нової нації, становлення нової держави, встановлення дипломатичних зносин, визначення політичної й економічної орієнтації. Проте ми вирішили розпочати з «чистого аркуша», себто від самого початку процесу деколонізації. Вага його в тому, що з самого першу жертви колонізації висувають вимогу мінімум — змінити суспільну структуру. Власне, саме докорінне переоблаштування суспільної структури свідчить про вдалий перебіг деколонізації. Цього переоблаштування прагнуть, до нього закликають і його вимагають, це — справа першорядної ваги. Потреба суспільних перетворень існує — не усвідомлювана, притлумлена, неясна — в житті та свідомості колонізованих чоловіків і жінок. Водночас неминучість перетворень инший «вид» чоловіків і жінок сприймає як жахливе майбутнє. Цей «вид» — колонізатори.

Очевидно, що деколонізація, що має на меті переоблаштувати світ на нових засадах, є проґрамою справдешнього безладу, людської сутанії. Та все ж її не можна засягти мов з-під чарівної

палички, наслідком природного катаклізму або почерез замирення з ворогом. Як ми знаємо, деколонізація, це — історичний процес, себто її не можна збагнути і її годі належно осягнути, обриси деколонізації залишаться нечіткими, коли не бачити історичного руху, що надає їй форм і сповнює змісту. Деколонізація, це — зудар двох одвічно антаґоністичних сил, що вони є продуктами своєрідного уречевлення, яке постало за колоніяльної системи й живиться нею. Уже перше зіткнення цих сил було позначене насильством, а їхнє співістнування, власне експлоатацію колонізованого колонізатором, уможливлює потуга гармат і багнетів. Колонізатор і колонізований — старі знайомці. І колонізатор має рацію, коли говорить, що знає «їх». Саме колонізатор *створив* і *продовжує творити* колонізованого. Свої права, себто свої статки, колонізатор отримав за допомогою колоніяльної системи.

Годі не завважити деколонізацію: вона безпосередньо пов'язана з людським буттям і докорінно змінює його, перетворюючи глядачів, що їм власна мізерія лягла тягарем на серце, на головних акторів, що пишаються у світлі променів Історії. Деколонізація надає особливого ритму, властивого новому поколінню людей, збагачує буття новою мовою і новим гуманізмом. Справді, деколонізація, це — твориво нової людини, що його не складеш на несотворенні сили: колонізоване «дещо» стає людиною, визволяючись.

Отже, деколонізація вимагає цілковито переглянути колоніяльний лад. Лапідарно і влучно її можна визначити почерез знаний вислів: «Останні стануть першими». Деколонізація стверджує ці слова і переводить їх у життя — тільки так деколонізація стає успішною.

Дійсність деколонізації як вона є, це — дійсність розпечених бомб і закривавлених лез. Адже останні зможуть стати першими тільки наслідком вирішального та смертельного двобою між головними дійовими особами. Це палке бажання заступити останніх першими, а перших останніми, бажання допомогти останнім вивищитися, посунути — зашвидко, як на дечию думку — щаблями впорядкованого суспільства до вершечка слави може здійснитися лише коли засягти всіх засобів у борні, не гребуючи, звісно, й насильством.

Жадне суспільство, хоч яким примітивним воно є, неможливо цією проґрамою пошити в ніщо, якщо не бути ладним від самого першу перебороти всі труднощі. Колонізований, який має на оці цю проґраму й покладає собі перевести її в життя, завжди ладен вдатися до насильства. Од самого народження він розуміє, що цьому тісному, сповненому заборон світові можна кинути виклик лише почерез абсолютне насильство.

Колоніяльний світ, це — світ, розділений непросяжними перетинками. Очевидно, немає сенсу вкотре нагадувати, що є міста тубільців і міста европейців, школи для тубільців і школи для европейців, так само як і згадувати заяви про *апартгейд* у Південній Африці. Проте якщо ми ретельно проаналізуємо цей поділ на відокремлені одна від одної зони, то ми хоча б усвідомимо деякі з характеристичних рис, притаманних цьому поділові. Такий підхід до колоніяльного світу, до його орґанізації, до його ґеоґрафії дозволить нам окреслити його кордони, вздовж яких буде перетворено деколонізоване суспільство.

Колоніяльний світ — розчахнений світ. Кордон, переділ позначено в ньому казармами та поліційними віддлками. У колоніях офіційним і повноважним співрозмовником колонізованого, речником колонізатора та системи пригноблення загалом є жандарм або салдат. У суспільствах капіталістичного типу освіта (реліґійна або світська), формування моральних норм, передаваних від батька до сина, взірцева чесність службовика і його вірність, ушановані по п'ятдесятьох роках хорошої роботи, любов, що випливає з гармонійних стосунків і мудрости, — всі ці естетичні вияви поваги до чинного ладу створюють навколо експлоатованого атмосферу підпорядкування і придушення, що влегшує роботу салдатам і поліції. В капіталістичних країнах експлоатованих од влади відокремлюють тисячі посередників — моральні проповідники, «експерти», «плутаники». Та в колоніяльних реґіонах із колонізованим контактують жандарм і салдат: їхня присутність безпосередня, втручання — пряме й повсякчасне, якщо колонізований потикнеться деінде, його привітають напалмом і кийками. Ми бачимо, що представники влади вживають мови самого тобі насильства. Представник влади не полегшує гноблення, не ховає свого панування над гнобленим: навпаки, демонструє насильство з чистою

душею, уважаючи себе за миротворця. Посередник несе насильство до будинків та у свідомість колонізованого.

Території проживання колонізованих і колонізаторів не доповнюють одна одну. Їх розташовано поруч, але вони не творять жадної єдности. Улягаючи правилам аристотелівської лоґіки, вони є взаємовиключними: примирення неможливе, адже одне з понять зайве. Місто колонізатора, це — солідне місто, зведене з каменю й сталі. Його добре освітлено й заасфальтовано, його смітники містять дивовижний мотлох, що його колонізовані в очі не бачили й не снили ним. Колонізатор завше зобутий, а напівоголеними його ноги можна бачити хіба що на пляжі, та ти не годен розгледіти їх, оскільки наближатися до нього впритул заборонено. Добре взуття захищає ноги колонізатора, а вулиці його міста стрімкі й не бугристі. Місто колонізатора — сите та лінюще місто, його черево завжди напхано купою солодких наїдків. Місто колонізатора — місто білих, чужинців.

Місто колонізованого або ж тубільне місто, неґритянське село, медіна, резервація, це — паскудна місцина, де живуть люди без репутації. Тут народжуються абиде і абияк і так само вмирають, бозна від чого, і нікого це не обходить. Людей напхано, халупи туляться одна до одної. Місто колонізованого — голодне місто, йому бракує хліба, м'яса, взуття, вугілля, світла. Місто колонізованого — приземкувате місто, воно вклякло навколішках, лежить долілиць. Це місто неґрів, місто тюрбанів. Колонізований кидає на місто колонізатора ласим, заздрим оком. Мріє про володіння. Володіти всім: столом колонізатора, його ліжком (ба навіть його жінкою). Колонізованого беруть заздрощі. Колонізатор завважує це, коли спадає очима на погляд колонізованого, і ніколи не тратить пильности: «Вони хочуть посісти наше місце». Тóму правда: немає жадного колонізованого, котрий би не мріяв хоча б на день посісти місце колонізатора.

У цьому світі, розділеному непроникними перетинками, у цьому розчахненому світі, живуть ріжні види. Своєрідність колоніяльних умов полягає в тім, що економічна дійсність, нерівність, прірва між ріжними способами життя не можуть заховати реалій людського життя. Коли потрапити безпосередньо в колоніяльне середовище, можна бачити, що належність до тієї чи тієї частини світу визначає належність до того чи того виду, до тієї чи тієї ра-

си. Економічний базис у колоніях є заразом і надбудовою. Причина є наслідком: багатий, бо білий; білий, бо багатий. Тим-то марксистська аналіза має бути гнучкішою, коли заходить за колоніяльне питання. Самого перегляду теорії докапіталістичного суспільства, так добре викладеної Марксом, буде замало. Селянин-кріпак у принципі відріжняється від лицаря-землевласника, але щоб узаконити цю ріжницю, слід покликатися на божественне право. Проте іноземець, прибувши до колонії з-поза моря, накидає власну персону, вдавшися до помочі гармат і машинерії. Попри улягання йому тубільців і гарбання їхньої власности колонізатор все одно лишається чужинцем. «Правлячу клясу» не схарактеризувати лише заводами, нерухомістю чи рахунком у банку. Перш за все правляча кляса, це — люди, що примандрували з-за закордону, приблуди, відмінні від тубільців, «инші».

Насильство, що воно визначало устрій колоніяльного світу, надавало темпу неперервному руйнуванню соціяльних форм життя тубільців і вщент знищило тамтешню систему економічних зв'язків, звичаї людей й їхню одежу, — право на нього буде об'явлене колонізованими, коли їхні маси, вирішивши власноруч творити історію, увірвуться до заборонених міст. Рознести колоніяльний світ на друзки, вибити колонізаторів до ноги — відтепер це плян дій, дуже конкретний, зрозумілий і приступний усім з колонізованого народу. Руйнування колоніяльного світу не означає, що після знищення кордонів між двома ворожими територіями буде споруджено дороги та встановлено зв'язок. Руйнація означає радикальне знищення міста колонізаторів: його треба увібгати під землю чи взагалі викинути з країни.

Виклик, що його колонізований світ кидає колоніяльній системі, не є високою балачкою, де наводять арґументи і заперечують їх, висуваючи контрарґументи. Це є не міркування щодо універсальних цінностей, але наполегливе ствердження самобутности власного світу. Колоніяльний світ є маніхейським. Колонізаторові мало фізично обмежити території колонізованого за допомогою поліції та жандармерії. Немовби для того, аби задемонструвати нам всеохопність експлоатації тубільців і їхніх земель, колоніза-

тор представляє колонізованого як своєрідне втілення зла[1]. Колонізоване суспільство описуване не просто як суспільство, позбавлене цінностей. Колонізаторові мало стверджувати, що цінності залишили колонізований світ чи радше що колонізовані ніколи не мали їх. Тубільця оголошують нечулим до моралі; він не просто геть позбавлений моральних настанов і орієнтирів — він є ходячим запереченням всяких цінностей. Він — маймо мужність у цьому зізнатися — ворог цінностей. У цьому сенсі він — абсолютне зло. Він — корозія, що роз'їдає все, що є навколо; він — причина деґрадації естетики та моралі; він — посланець зла, несвідоме, але смертоносне знаряддя сліпих сил. Тим-то мсьє Мейєр привласнив собі право цілком серйозно заявляти у Національних зборах Франції, що не можна принижувати Республіку аж так, щоби дозволяти алжирцям потрапити в неї. Цінності спаскуджуються і стають чи не отруйними, щойно їх торкнеться колонізований народ. Звичаї колонізованого, його традиції, його міти — надто його міти — є ознакою духовної мізерії, доказом вродженої моральної зіпсутости. Отже, як паразитів і збудників зарази знищують за допомогою ДДТ, так само слід християнством придушити єресь, дикі інстинкти, зло в його заплоді. Зменшення смертей від жовтої лихоманки і поширення християнства є складовими одного процесу. Але тріюмфальні звіти з місій насправді свідчать про величезну кількість бактерій відчуження, занесених у колонізований народ. Я говорю про християнську реліґію, і тут нема чому дивуватися. Церква у колоніях, це — церква білих, церква чужинців. Вона кличе колонізованого не на божий шлях, а на шлях білої людини — хазяїна, гнобителя. І, як відомо, у цій історії багато покликаних, та мало обраних.

Іноді це манріхейство сягає свого лоґічного завершення і дегуманізує колонізованого. Кажучи просто, воно обертає колонізованого на тварину. Справді, коли колонізатор говорить про колонізованого, він висловлюється наче зооло́ґ, вживаючи специфічних термінів. Рухи людей жовтої раси колонізатор порівнює з рухами рептилій; він завважує сморід і бруд тубільного міста, не поминає увагою зграї тубільців, дитяче кодло, метушню, кривлян-

[1] Як влаштовано цей маніхейський світ, ми показали у кн.: *Peau noire, masques blancs* [Чорна шкіра — білі маски], édition de Seuil, 1952.

ня. Щоразу, коли колонізатор хоче дібрати влучне слово, щоби достеменно описати те, що він бачить у колоніях, на думку йому спадає бестіярій із його звірима. Европейці загалом не скаржаться на вбогу фантазію й брак образних висловів. Але колонізований, свідомий задумів колонізатора та закидів у бік «кольорових», одразу здогадується, про що той думає. Це стрімке зростання населення, ці істеричні маси, ці нелюдські обличчя, ці оброслі салом безформні тіла, це море людських голів без кінця-краю, ці діти (здається, всіма покинуті та забуті), це лінивство, що виляглось і повиверталось на сонці, це рослинне існування — оце лєксика колонізатора. Ґенерал де Ґолль говорить про «жовті юрми», а мсьє Моріяк — про незчисленні племена чорних, коричневих і жовтих, що от-от виповнять його землю. Колонізований знає це та кпинить щоразу, як чує від свого ближнього, що він подібен до тварюки. Бо знає, що він не тварюка. І саме тоді, усвідомивши власну людськість, він починає ладувати зброю своєї майбутньої перемоги.

Щойно колонізований вгризається у вудила і рветься з рук, загрожуючи колонізаторові, його доручають добрим душам, що вони на «симпозіюмі з культурних питань» розповідатимуть йому про особливості та переваги західних цінностей. Проте щоразу, коли мова заходить за західні цінності, колонізований напружується, його сіпає і корчить. Під час деколонізації колонізованих закликають бути розважливими. Їм пропонують солідні цінності, їм наполегливо роз’яснюють, що деколонізація не має означати відбіг у розвитку: треба спиратися на випробувані часом, поважні, престижні цінності. Проте незрідка буває, що коли колонізований чує балачки про західну культуру, він тягне руку до мачете чи бодай упевнюється, що він при цій зброї. Глум, що супроводить встановлення верховенства «білих» цінностей, і аґресивність, що з нею протиставлювано нові цінності способові життя та мислення колонізованих, призвели до того, що колонізований раз-у-раз глузує, коли їх згадувано за його присутности. За колоніяльних умов колонізатор покидає виховувати колонізованого тільки тоді, коли той голосно та недвозначно визнає перевагу цінностей білих. Під час деколонізації колонізовані маси глузують з цих цінностей, понижають їх, почувають до них огиду.

Зазвичай цього не завважують, тому що під час деколонізації деякі колонізовані інтелєктуали налагоджують з буржуазією ко-

лонізаторської країни діялоґ. Протягом цього періоду тубільне населення сприймано як безформну масу. Тих небагатьох місцевих, що з ними буржуазія країни-колонізатора вже зазнайомилась, замало, щоби змінити усталений погляд і змусити пильніше придивлятися до деталів. Однак під час визволення колоній з-під влади білих буржуазія з гурту колоністів гарячково шукає контактів з «елітами» колонізованих. Саме з ними вона розпочинає славнозвісний діялоґ про цінності. Щойно колонізаторська буржуазія усвідомлює неспроможність панувати над колонізованими країнами й надалі, вона вирішує дати своєрідний ар'єрґардний бій на полі культури, цінностей, техніки тощо. Проте слід затямити собі, що переважна більшість колонізованих ніколи не чули ані про культуру, ані про техніку. Для колонізованого народу цінністю є передусім земля, адже вона зрозуміла й конкретна: земля дає хліб і, звісно, гідність. Але ця гідність не подібна до «людської» гідности. Колонізований і гадки не має про цей людський ідеал. На власній землі він бачив самі лише безпідставні арешти, побиття, голод. І жадного разу жаден проповідник, жаден священик не прийняв кари за нього і не заламав із ним свій хліб. Для колонізованого бути моральним означає примусити колонізатора шануватися та покласти край виставній жорстокості, словом, забрати колонізатора геть з-перед очей. Відомий принцип загального рівноправ'я буде втілено у колоніях тоді, коли колонізований проголосить, що він є рівний з колонізатором. Але це лише засновок — він ладен битися за те, щоби вивищитися над колонізатором. Та насправді він уже вирішив заступити колонізатора, посісти його місце. Як бачимо, руйнується весь матеріяльний і моральний світ. Інтелєктуал, що він уже встиг перейняти абстрактні універсальні цінності колонізатора, обставатиме за мирне співжиття колонізатора й колонізованого в новому світі. Засвоївши собі колоніялізм з усіма його способами мислення, він не здатен зрозуміти, що колонізатор не має охоти залишатися по знесенню колоніяльної системи, щоби співістнувати з колишнім колонізованим. Невипадково ще до початку переговорів між алжирським і французьким урядами «ліберальна» европейська меншість уже виклала свою думку: вона вимагає подвійного громадянства — не більше не менше. Та коли хтось вивчає це питання абстрактно, колонізатора примушують чинити цілком конкретно — скочити в безвість. Нема де правди

діти: колонізатор достеменно знає, що пишним фразам годі заступити дійсність.

Отже, колонізований усвідомлює, що його життя, його дихання, його серцебиття є такими самими, як і в колонізатора. Він усвідомлює, що шкіра колонізатора вартує не більше за його власну. Треба зазначити, що це відкриття трусоне світом. Наслідком його народжується нова, революційна певність колонізованого. Коли моє життя справді має таку саму вагу, що й життя колонізатора, то погляд білого більше не змушує мене знічуватися, не змушує мене прикипіти до місця, від його голосу я більше не млію застрашено. Досі я не знав, на яку ступити, коли бачив його. Та тепер мені просто начхати на нього, його думка аж ніяк мене не обходить, та ще й на нього чигають такі пастки, що небавом він чкурне геть.

Як ми вже зазначали, колоніяльним умовам притаманна дихотомія, що її знати в усьому світі. Деколонізація гуртує світ, що прагне подолати розбіжності та об’єднатися на національному або часом на расовому ґрунті. Знати терпкі слова сенеґальських патріотів щодо маневрів президента Сенґора: «Ми вимагали африканізації керівних кадрів, і от Сенґор африканізує европейців». Це означає, що колонізований визначає початок деколонізації так: якщо останні не стали першими — деколонізації нема, і край.

Але колонізований інтелєктуал кориґує цю вимогу, дбаючи за свій інтерес: він хоче обійняти керівні посади, мати роботу технічного фахівця або провідного спеціяліста. На пересічного колонізованого це кумання виглядає на саботаж; справді, повсюдно чути нарікання: «Якби ж то знаття, що поведеться так! Чи ж варто було виборювати незалежність?»

У колонізованих реґіонах — там, де точилася справжня боротьба за визволення, де народ стікав кров’ю і де етап збройної боротьби тривав досить довго, щоби інтелєктуали стали на бік простолюду, — ми є свідками правдивого знесення надбудови, запозиченої цими інтелєктуалами в колонізаторської буржуазії. Почерез університетських професорів колонізаторська буржуазія самозакохано проголосила, що базові цінності лишаються незмінними попри всі помилки, що їх припускаються люди, й міцно закарбувала це в свідомості колонізованого. Базовими, певна річ, є західні цінності. Колонізований інтелєктуал повірив у цей посту-

лят, у цю нехитру арґументацію без обґрунтування, і відтоді десь у потаємному куточку його свідомости причаївся цербер, що стоїть на чатах ґреко-латинської цивілізації. Проте під час визвольної боротьби, коли колонізований інтелєктуал поновлює зв'язок з власним народом, оприявнюється сутність страшного собаки: велет є іграшковим, він — пап'є-маше. Всі цінності середземноморської культури — тріюмф гуманізму, просвітництва та краси — стають безживною, безбарвною марнотою. Всі розмови стають навіть не балачками — купкою мертвих слів. Цінності, що мали нібито ушляхетнювати душу, є нікчемними, бо аж ніяк не стосуються конкретної боротьби, що в ній бере участь народ.

Передусім це стосується індивідуалізму. Колонізований інтелєктуал дізнався від своїх хазяїв, що насамперед має стверджуватися примат особистости. Колонізаторська буржуазія затуркала його, і він забрав собі в голову, буцімто добрим є лише суспільство, що його складають індивіди, кожен з яких ізольований у своїй суб'єктивності, — суспільство, де багатством є хіба розмаїтість поглядів. Але колонізований, що йому пощастило зануритися у визвольну боротьбу, скоро зрозуміє брехливість цієї теорії. Орґанізаційні форми боротьби промовлятимуть до нього геть поіншому. «Брат», «сестра», «товариш», це — слова, що колонізаторська буржуазія їх заборонила, тому що для неї брат, це — її гаманець, а товариш — вдалий ґешефт. Колонізований інтелєктуал переживає своєрідне автодафе, знищуючи своїх колишніх кумирів: еґоїзм, пиху, дитинну затятість того, хто останнє слово завжди хоче сказати сам. Цей колонізований інтелєктуал, роздушений і розбещений культурою колонізатора, згодом відкриє для себе вагу сільської громади, згуртованість народних комітетів, надзвичайну плідність роботи мешканців кварталу та зборів політичного осередку. Відтепер справа кожного завжди буде справою всіх: або салдати Іноземного леґіону викриють і *вб'ють їх усіх*, або *всі вони врятуються*. «Кожен сам собі сам» — ту нехитру атеїстичну формулу спасіння не вживано за цих умов.

Останнім часом багато говорено про самокритику; але чи вам відомо, що самокритика — витвір африканців? За тамтешньою традицією суперечки, що вони заходять у селі, треба вирішувати відкрито, про що б не йшлося — чи то про збори джамаатів у Північній Африці, чи то про наради в Західній Африці. Звіс-

но, це є публічний акт самокритики, позначений іронією та самоіронією, адже вся громада в доброму гуморі; зрештою, всі прагнуть одного — замирення. Хитромудрість, мовчазність, непевність, почуття утаємничености, змовництво — оцього інтелєктуал позбувається мірою занурення в народ. А й справді, маємо підстави говорити про те, що спільнота перемагає: вона випромінює своє світло, свій розум.

Але іноді деколонізація відбувається в реґіонах, що їх визвольна боротьба не досить розрухала; і ми бачимо тих самих інтелєктуалів, що й досі: всевід, хитрунів, облудників. Їхня поведінка та купований в колонізаторської буржуазії розум не змінюються. Вчора вони були улюбленцями колоніялізму, сьогодні — національної влади; та, як і доти, вони орґанізовують розкрадання усіх національних багатств. Вони, не маючи жалю, ввищуються почерез махінації і взаконений грабунок: імпортно-експортні операції, товариства із обмеженою відповідальністю, біржові спекуляції, фаворитизм — і все це тоді, коли нація зубожіє! Вони без угаву торочать про потребу націоналізувати торгівлю — буцімто щоби забезпечити ґарантований доступ до ринків і щоби потурбуватися про місцевих підприємців. Та їхня доктрина проголошує доконану необхідність націоналізувати розкрадання національних багатств. Коли нація животіє, змушена заощаджувати на всьому, їй скоро уривається терпець і вона вдається до насильства, щоби покласти край цьому віртуозному грабункові. Бідний і незалежний народ в умовах сучасної Африки й на тлі подій у світі швидкою ступою набуває суспільної свідомости. Незабаром це зрозуміють навіть дрібні індивідуалісти.

Щоб засвоїти культуру гнобителя та знатися на ній, колонізований мав опанувати деякі інтелєктуальні здобутки колонізатора — приміром, запозичити спосіб мислення колонізаторської буржуазії. Тут дається взнаки неспроможність колонізованого інтелєктуала до діялоґу: коли він опиняється віч-на-віч з метою чи ідеєю, він не може пожертвувати власною персоною. З иншого боку, коли він опиняється у лавах свого народу, його зачудовують сумлінність і щирість простолюду. Щоправда, тут він ризикує впасти у вульґарне народництво й обернутися на егекала, що притакує на будь-яку думку народу та підносить її як конечну істину. Проте ані фелах, ані безробітний, ані голодний на істину не

претендують: вони вже своєю суттю є істиною, а тому годі запевняти всіх у щирості.

Коли поглянути безстороннім оком, то інтелєктуал у цей час поводиться як простісінький опортуніст. Фактично він так само лицемірить, як робив досі. Народ же ніколи не відштовхував його, не заводив у безвихідь. Народ вимагає лише одного — об'єднати всі ресурси. Колонізований інтелєктуал запізно долучається до руху народних мас, позаяк він напрочуд прискіпливий. Не треба думати, що народ позбавлений аналітичного мислення: люди полюбляють ріжноманітні тлумачення й пояснення, вони захопливо слідкують за викладом міркувань, адже хочуть знати керунок. Але колонізований інтелєктуал, починаючи спілкуватися з простолюдом, приділяє забагато уваги незначному і примудряється забути про власне мету боротьби — поразку колоніялізму. Захоплений ріжноманітними сторонами борні, він прикипає до локальних завдань, які виконує завзято і майже завжди вкрай урочисто, та він не годен охопити весь процес. Цю страшну бетономішалку, якою є народна революція, він прагне поклясифікувати, спеціялізувати, знайти в ній відгалуження. Відповідаючи за конкретну ділянку фронту, він часом тратить цілість усього руху, й за незначної поразки його поймають сумніви й розпач. Люди ж поводяться інакше, від самого початку дивляться на речі ширше. Їх турбують конкретні проблєми: як здобути собі землю й хліб? Очевидно, що, виборюючи землю й хліб, можна вдаватися до будь-яких засобів. І вони роблять це вперто й фанатично. Ці їхні риси (позірна обмеженість, вузькозорість) зрештою слушні, адже вони є продуктивними та дієвими.

Треба зважити і на проблєму визначення істини. За всіх часів усі народи вважали за носіїв істини лише одноплеменців. Жадна конечна істина, жадні міркування про чисті душі не захитають цього. На брехню про колоніяльну ситуацію колонізований відповідає брехнею. Він щирий зі співвітчизниками — і роздратований і потайливий з колонізаторами. Істинним є те, що прискорює розпад колоніяльної системи й сприяє народженню нації. Істинним є те, що захищає тубільців і шкодить іноземцям. У колоніяльній ситуації немає правильної і неправильної поведінки: добре те, що робить *їм* зле.

Отже, ми бачимо, що маніхейство — головний чинник колоніяльного суспільства — не змінюється і за деколонізації. Це означає, що колонізатор будь-що буде ворогом, антаґоністом, тим, кого доконче треба винищити. Гнобитель на батьківщині започатковує рух, що прямує до встановлення панування на инших землях, до грабунку та експлоатації тубільців. З иншого боку бачимо колонізованого, скуленого і окраденого, котрий скількимога підтримує неперервність цього руху, що він зв'язує береги колонії із палацами та доками метрополії. Тут погідна безвітряна днина, колихання пальмового листя на тлі безхмарного неба, морські хвилі накочуються на берег, сировину несуть в трюми кораблів, що взаконюють присутність колонізатора на цій землі; тим часом скоцюблений колонізований — радше мертвий, ніж живий — спить і снить про те саме. Колонізатор творить історію. Його життя, це — епос, Одисея. Він є першопочатком: «Це ми створили цю землю». Він — першопричина буття: «Якщо ми підемо, все буде втрачено — ця земля повернеться у середньовіччя». Протистоять йому вклякли на місці істоти, майже знищені лихоманкою, малярією та «дідівськими звичаями»; їхні скам'янілі тіла творять фундамент небаченого динамізму колоніяльного торгашества.

Колонізатор творить історію, і він знає про це. Повсякчас покликаючись на історію метрополії, він чітко дає зрозуміти, що він продовжує цю метрополію своєю особою. Отже, історія, яку він пише, є історією не країни, яку він грабує, а історією його власної нації, оповіддю про те, як вона відбирає, ґвалтує й приречує на голод. Колонізований подолає скам'янілість, на яку його роковано, тільки коли покладе край історії колонізації, покладе край історії грабунку й започаткує історію власної нації — історію деколонізації.

Світ, розділений глухими перетинками, маніхейський, нерухомий світ пам'ятників: пам'ятник ґенералові-переможцю, пам'ятник інженерові-будівничому мостової споруди. Самовпевнений світ — його брила ламає карк тим, чию шкіру збасаманено кийками й збатожено. Оце він — колоніяльний світ. Тубілець — затуркана істота, апартгейд — ріжновид «зонування» колоніяльного світу. Найперше, що засвоює тубілець: треба шануватися. Знай, свине, своє лігво. Отому тубілець снить про м'язи, рух, напад. «Мені наснилося, що я стрибаю, пливу, біжу, дерусь вгору».

«Мені наснилося, що я зареготався й миттю перехопився через річку, а мене переслідували ватаги машин, що насідали мені на п'яти, але не наздогнали». За колоніяльного періоду колонізований визволяється щоночі з дев'ятої вечора до шостої ранку.

Аґресивність, що вона сповнює мозок і м'язи колонізованого, спершу спрямовано на инших колонізованих. Неґри б'ються між собою, а поліцейські та судді не знають, як зарадити цьому незвичному сплескові злочинности серед північноафриканців. Далі ми побачимо, як треба розуміти це явище[2]. Колоніяльний устрій тримає колонізованого у стані постійної напруги. Світ колонізатора є ворожим світом, що сповнює огиди й викликає заздрість уводночас. Ми бачили, що колонізований завжди мріє посісти місце колонізатора — не стати колонізатором, а замінити його. Цей ворожий, репресивний, аґресивний світ вигризає колонізовані маси, але при цьому видається їм не пеклом, від якого хочеться бути якнайдалі, а раєм — поблизьким, але з високими порогами, бо сторожа не дріма.

Колонізований ніколи не втрачає пильности: спантеличений і заскочений численними знаками колоніяльного світу, він ніколи не буває певен, чи вже перейшов межу, чи ще ні. У світі, облаштованому колонізатором, на колонізованого поширюється презумпція винуватости. Але колонізований не вважає себе за винного; це не провина, а радше ріжновид прокляття, щось на кшталт Дамоклового меча. Одначе на дні серця колонізований є анархістом, що не визнає над собою жадної влади. Над ним панують, але його не приручили. Його принизили, але не переконали у власній меншовартості. Він терпляче чекає, коли колонізатор відішле свою охорону, щоби заатакувати його. Його м'язи завжди напоготові, завжди тремтять від притлумлюваного напруження. Не можна сказати, що він застрашений чи нажаханий. Насправді він чекає на слушний момент, аби замість здобичі стати мисливцем. Колонізований, це — переслідуваний, який мріє стати переслідувачем. Символи влади — жандарми, сурма в казармі, військовий парад і прапор на вежі — зупиняють і збуджують його водночас. Вони мають на увазі не лише «стій, не руш!», а й «добре наготуй свій удар!». Справді, навіть якщо колонізованому вдасться заснути, за-

---

[2] Див. главу 5. *Колоніяльна війна та психічні розлади*.

бутися, пиха колонізатора та його опанованість міццю колоніяльного ладу нагадають йому, що велике протистояння не можна відсувати на безвік. Прагнення посісти місце колонізатора допомагає підтримувати тонус м'язів. Відомо, що у певних емоційних станах перешкода тільки посилює бажання діяти.

Відносини «колонізатор — колонізований» є співвідношенням мас. Чисельній перевазі колонізатор протиставляє власні сили. Колонізатор — ексгібіціоніст. Турбота про власну безпеку змушує його повсякчас нагадувати колонізованому: «Я твій хазяїн! Я тут господар! Корись мені!». Підтримувана цими гучними заявами лють колонізованого не вщухає, але він стримує її до часу. Колонізованого затиснено в цупких лабетах колоніялізму. Але ми бачили, що він лише видається вкляклим на місці. Він час до часу відпружує м'язи у кривавих вибухах: міжплемінній боротьбі, клянових сутичках, міжособистісній боротьбі.

Якщо говорити за окрему особистість, тут ми маємо справу із запереченням здорового глузду. Тоді як колонізатор або поліцейський можуть цілісінький день безнаказано бити та принижувати колонізованого й змушувати його колінкувати, ми часто бачимо, що колонізований витягає ножа, вгледівши найменший недружній погляд иншого колонізованого чи зачувши гостре товаришеве слово. Тому що останній прихисток колонізованого, це — оборона своєї особистости від собі подібних. До того ж міжплемінна ворожнеча нагадує про старі, але не забуті чвари. Пойнятий жагою помститися, колонізований намагається запевнити себе, що колоніялізму не існує, що все як раніше, що історія його народу триває. Тут на рівні громади ми ясно бачимо своєрідну втечу, коли занурення у братську кров дозволяє не зважати на довколишні події, зволікати з неминучою збройною боротьбою проти колоніялізму. Колєктивне самознищення, що воно ясно проявляється у міжплемінній війні, є одним із способів відпружити колонізованого. Така поведінка — дія рефлєксу перед лицем небезпеки; вона нагадує жагу самогубства, вона допомагає колонізаторові, що його панування від цього тільки міцнішає, переконатися у тому, що «ці люди» нерозсудливі. Колонізований може зіґнорувати колонізатора й почерез релігію. Фаталізм знімає з гнобителя будь-яку провину: він не є причиною лиха чи злиднів — доля людей в руках божих. Так, особистість замирюється з руйнацією з ласки божої, па-

дає ниць перед колонізатором і улягає жорстокій долі, стаючи нечулим і незворушним яко камінь.

Між тим життя триває, і моторошні міти, широко поширені у слаборозвинених суспільствах, є засобом, що гамує аґресивність колонізованого: злі духи, що вони з'являться, якщо вчинити неправильно; люди-леопарди, люди-змії, собаки з шістьма лапами, зомбі — всі привиди та велетні, що ім'я їм — леґіон, оточують колонізованого безліччю заборон, перешкод, обмежень значно сильніших за ті, що їх накидає світ колонізатора. Ця маґічна надбудова, що зусібіч проникає в тубільне суспільство, має конкретну функцію, що своєю силою подібна до енерґії статевого потягу. Справді, однією з рис суспільства, що розвиваються, є та, що лібідо уважано справою передусім ґруповою, родинною. Ця риса давно знана межи етнолоґами та добре описана ними: в деяких суспільствах, якщо чоловікові сниться, що він має статеві зносини не зі своєю дружиною, а з иншою жінкою, він повинен привселюдно зізнатися, що йому наснилося, і сплатити натуральний податок або відпрацювати кілька днів на користь чоловіка тієї жінки чи всієї потерпілої родині. Це доводить, між иншим, що в суспільствах, що їх звуть доісторичними, підсвідомому надають великого значення.

Атмосфера міту й маґії лякає мене і цим постає переді мною як безумовна реальність. Жахаючи, вона залучає мене до традиції, до історії мого краю чи мого племені; разом з тим вона заспокоює мене, надає мені своєрідного громадянства. Містичне й таємниче у слаборозвинених країнах — колєктивна площина, яка належить виключно маґії. Зачарований цим безкінечним лабіринтом, де дії неодмінно повторювані, я бачу, що наш світ є сталим і незмінним, що він раз у раз стверджується. Вірте, що зомбі страшніші за колонізатора. Значить, проблєма не в тім, як жити у злагоді зі світом, закутим у залізний панцир колоніялізму, а в тім, щоби тричі подумати, перш ніж піти до вітру в неналежному місці, плюнути або вийти з хати вночі.

Надприродні, маґічні сили дивним чином зміцнюють «я» колонізованого. Колонізатор же підупадає на силі, адже він є чужинцем. Справді, нема чого боротися з ним, адже насправді важить тільки те, що міти пропонують значно жахливішого ворога. Оче-

видно, що вся боротьба переноситься у світ фантазій, де вона не має кінця-краю.

Проте під час визвольної боротьби народ, раніше загублений у царині надприродного, затиснений в лещатах невимовного жаху, але щасливий од того, що міг зануритися в цей фантастичний вир, починає непокоїтися, змінюватися та почерез кров і сльози повертатися до цілком реальних і конкретних дій. Нагодувати муджахеддинів, поставити вартових, допомогти найбільш знедоленим сім'ям, зайняти місце вбитого чи ув'язненого — ось конкретні завдання, до виконання яких закликають народ під час визвольної боротьби.

У колоніяльному світі емоційність колонізованого подібна до живої рани, що повсякчас стікає ядучим: психіка є дітклива й не годна впоратися з напруженням, що його зазнає людина. М'язи перебирають справу на себе, й цю пожадану розрядку деякі вчені мужі вважають за ознаку переважання в колонізованого гістеричних реакцій. Ця перечуленість, що її пильнують незнані спостерігачі, котрі безпосередньо пов'язані з осердям особистости, переведеться в еротичну радість од самовираження почерез рушійні сили, але по тому, як минеться криза.

Далі ми бачимо, як емоційність колонізованого хляне в екстатичних танцях. Тим-то, вивчаючи колоніяльний світ, конче треба вивчити й феномени танцю та одержимости. Колонізований розслабляється в своєрідній м'язовій оргії, що в ній затирається, видозмінюється і зрештою зникає відверта аґресивність, непогамовна жорстокість. Коло танцю — дозвільне, захисне коло. У наперед визначені години та дні чоловіки й жінки збираються у певному місці й під пильними поглядами племені виконують хаотичну, як на недосвідченого глядача, та насправді вельми впорядковану пантоміму, де у ріжних рухах — похитуванні головою, вигинах хребта, нахилах всього тулуба — можна відчитати величезне зусилля громади, спрямоване на вивільнення, подолання, самовираження. Можна все… але в колі. Пагорб, куди всі видерлись, аби наблизитись до місяця; узбережжя, куди всі спускаються ніби для того, щоб підкреслити зв'язок танцю й омивання, спокутування, очищення, — оце і є святі місця. Можна все, адже всі зібрались, аби виплеснути накопичену енерґію статевого потягу та стримувану аґресію, що вони вишвиргуються наче з вулкану. Символічні

жертвоприношення, чудернацькі обряди, уявні масові вбивства — тут є все. Те, що муляло й непокоїло, відтепер зашумувало й збігло за водою.

Ще крок — і ми западаємо в одержимість. Проте це зумисні сеанси занурення в одержимість і подальшого визволення з-під влади злих духів: тут і вампіри, і джини, і зомбі, і Леґба — знаменитий бог вуду. Самозабуття особистости, її роздвоєння, розчинення в загалі мають для колонізованого світу важливу функцію — вони нейтралізують неґатив. Коли чоловіки і жінки ішли до танцю, вони були охоплені нетерплячкою, ступали з однієї на другу. Опісля танечного шалу в селі панували спокій, тиша, мир.

Під час визвольної боротьби ми на власні очі бачимо, як колонізовані перестають вдаватися до давніх практик, ба більше — втрачають смак до них. Це не дивина, адже людей загнано в тісний кут: до горлянки їм приставлено ножа, а до ґеніталій прикладено елєктроди — чи ж оповідатимуть вони один одному про вигаданих богів?

Минули роки й спливли десятиліття (коли не більше), як колонізований жив у двосвіті — світі реальному й світі вигаданому, фантазійному. Протягом десятиліть він дослухався до порад духів і додержував всіх ритуалів, а натомість мав змогу спілкуватися з найдивовижнішими, найхимернішими істотами. І от прийшов час, коли він збройно й сміливо виступає проти тієї єдиної сили, що підважує саме його істнування, — проти колоніялізму. І колонізована молодь, що зростає серед диму та вогню боїв, уже глузує з самої себе і з вірувань своїх пращурів: preріжніх зомбі, коней із двома головами, мерців, що постають з могил, джинів, що влітають у тіло, коли позіхаєш. Колонізований наново відкриває дійсність і *перетворює* її почерез свою практику, почерез вдавання до насильства під час сподіваного визволення.

Ми бачили, що насильство протягом колоніяльного періоду хоч і видобувається на поверхню, але воно є намарним. Ми бачили, що воно випорскує через емоційну розрядку в танці й одержимості як такій. Ми бачили, як воно випощується у братовбивчий боротьбі. Питання тепер полягає у тім, аби скористати з нього зараз, коли воно спрямовано деінде. Якщо колись його погамовували почерез міти і завдяки йому примудрялися вдатися до нових

способів колєктивних самогубств, то тепер маємо геть инші, нові умови, що вони дозволять повністю переорієнтувати його.

Щодо політичної тактики й історії сучасна епоха визволення колоній поставила одне вкрай важливе теоретичне питання: коли можна говорити про те, що ситуація для руху національного визволення є доходжалою? Яким має бути передовий загін руху, його аванґард? Оскільки деколонізація набуває найріжноманітніших форм, думка вагається, а треба ж виясувати, де справжня деколонізація, а де хибна. Ми побачимо, що учасник подій має негайно визначати засіб і тактику своєї боротьби, тобто спосіб дії і форми визвольного руху. Решта — сліпа самоволя, що може спричинитися до жахливих наслідків.

Які ж сили у колоніяльний період відкривають нові шляхи та нові можливості докладання зусиль тим, хто хоче звільнитися? Перш за все це політичні партії, інтелєктуали, підприємницькі кола. Проте деякі політичні уґруповання знані тим, що вони проголошують принципи, але не висувають конкретних гасел. Усе, що роблять ці націоналістичні партії за колоніяльного періоду, — готуються до виборів, тобто пишуть філософсько-політичні трактати про право народів на самовизначення, право на людську гідність і право на хліб і присягають на вірність принципові «одна людина — один голос». Від націоналістичних партій не варто чекати рішучої готовности до протистояння, позаяк вони й не прагнуть радикально змінити систему. Пацифісти та прибічники законних дій насправді є прихильниками порядку… нового порядку, а в колонізаторської буржуазії вони вимагають лише одного і то відверто: «Дайте нам більше влади!». Що ж до практичних насильницьких дій, то думка цих еліт неоднозначна. Попри жорстку риторику, фактично вони є реформістами. Тож коли керівники націоналістичних партій щось стверджують, можна бути певним, що вони так не думають.

Цю рису націоналістичних партій треба вважати за таку, що вона обумовлена характером їхнього керівництва, так само як і їхніх послідовників. Кадри націоналістичних партій — городяни. Ці робітники, вчителі початкової школи, ремісники та малі підприємці, що мають невеличкий зиск із колоніяльної ситуації (який направду є невеличким хабаром), плекають свій інтерес. Ця колоніяльна клієнтура вимагає покращити їхнє життя, підвищити зар-

платню. Діялоґ між цими політичними партіями та колоніялізмом ніколи не переривався. Вони обговорюють ріжні способи покращити систему: представництво у виборчих орґанах влади, свободу преси, свободу об'єднань. Точаться балачки про реформи. Отже, не дивно, що велика кількість тубільців бере активну участь в роботі місцевих філій політичних партій метрополії. Ці тубільці борються під абстрактним гаслом: «Владу пролєтаріяту!», забуваючи, що в їхньому реґіоні треба провадити боротьбу передусім під національними лозунґами. Колонізований інтелєктуал переводить власну аґресію в ледь завуальоване прагнення стати частиною колоніяльного світу. Свою аґресивність він поставив на службу своїм інтересам — інтересам окремої особи. Так народжується верства рабів, звільнених в індивідуальному порядку, вільновідпущеників. Якщо інтелєктуал і прагне чогось, то хіба змоги примножувати кількість вільновідпущеників, змоги створити правдиву клясу вільновідпущеників. Маси, зі свого боку, не будуть спостерігати, як окремі особи вивищуються над иншими. Вони претендують не на статус колонізатора, а на його місце. Колонізовані у своїй переважній більшості хочуть заволодіти землею колоніста. Їм ідеться не про змагання з колонізатором. Вони просто хочуть посісти його місце.

Селянство переважно не охоплене пропаґандою більшости націоналістичних партій. Хоча очевидно, що в колоніяльних країнах революційними є тільки селяни. Їм нічого втрачати, а здобудуть вони цілий світ. Селянин — деклясований і голодний — першим з експлоатованих усвідомлює, що тільки насильство приносить плоди. Для нього не існує ані компромісів, ані угод. Колонізація чи деколонізація — справа співвідношення сил. Експлоатований усвідомлює, що коли він хоче визволитися, то мусить вжити всіх засобів і передусім — сили. Коли 1956-го року, після капітуляції мсьє Ґі Моллє перед колоністами в Алжирі, Фронт національного визволення у відомій брошурі зазначив, що колоніялізм відпускає віжки тільки коли почуває біля своєї горлянки ножа, жадному алжирцеві не спало на думку, що це сказано занадто жорстко. У видрукуваному тексті лише було висловлено те, що на дні серця почували всі алжирці: колоніялізм, це — не мисляча машина, не розумне тіло. Це є насильство вже своєю суттю, і поступиться воно тільки ще більшому насильству.

Під час вирішальної сутички колонізаторська буржуазія, що вона доти мовчала, починає діяти. Вона пропонує нове поняття, що воно власне породжено колоніяльною ситуацією: ненасильство. У найзагальніших рисах ненасильство для колонізованих інтелєктуалів і господарської верхівки означає, що колонізаторська буржуазія має ті самі інтереси, що й вони, а тому заради спільного спасіння необхідно дійти згоди між собою. Ненасильство є спробою вреґулювати колоніяльну проблєму почерез засідання за круглим столом, щоби уникнути непоправного чи бодай попередити кровопролиття. Але якщо маси не чекатимуть, допоки навколо столу буде розставлено стільці, дослухаються власного голосу й почнуть підпалювати будинки і бунтувати, тоді ми побачимо, як верхівка та керівництво буржуазних націоналістичних партій кричма кричатимуть, біжучи до колонізаторів: «Це надто серйозно! Невідомо, до чого йде. Треба щось вирішувати! Треба компромісу!»

Коли вивчати деколонізацію, не можна поминути увагою компроміс як такий, адже це досить складне явище. Компроміс збирає докупи колоніяльну систему та молоду національну буржуазію. Прибічники колоніялізму почувають, що маси можуть знищити всю систему: диверсії на мостах, зруйновані ферми, каральні операції, власне війна завдають економіці тяжких ударів. Національна буржуазія, нездатна передбачити всі наслідки цього буревію, боїться, що ця шуря-буря її знесе, й прагне компромісу, тож безупинно торочить колонізаторам: «Ще можна зупинити різанину, маси досі довіряють нам; нумо діяти, якщо ви не хочете все занапастити». Ще трохи, і керівник націоналістичної партії рішуче відмежовується від насильства. Він привселюдно заявляє, що не має нічого спільного з «цими» Мав-мав, з «цими» терористами, з «цими» вбивцями. У найліпшому разі він стає на нейтральній території між терористами і колонізаторами й охоче пропонує себе у ролі «посередника»: якщо з «цими» Мав-мав не зможуть домовитись колонізатори, він охоче вестиме перемовини сам. Так, ар’єрґард національної боротьби, частина народу, котра завжди була по той бік боротьби, завдяки карколомному переговорно-компромісовому кульбіту стає аванґардовою: вона ж не дурно дбала про те, щоб не розривати з колоніялізмом.

До початку переговорів більшість націоналістичних партій у кращому разі обмежується шуканням пояснень цього «дикунства» та перепросинами. Вони відмежовуються від народної боротьби та нерідко дозволяють собі у тісному гурті засуджувати ці жахливі дії, що їх преса та громадська думка метрополії вважає огидними. Вони лишаються бездіяльними, твердячи, що є об'єктивними. Але ця клясична тактика колонізованих інтелєктуалів і керівників націоналістичних партій насправді не є об'єктивною. Вони не впевнені, що насильство мас, яким урвався терпець, є надійним способом захистити їхні власні інтереси. Ба більше, насправді вони впевнені у неефективності насильницьких дій. На саму думку про знищення колоніяльного гніту силою вони жахаються й хрестяться. Насильство, це — ризикована, самогубна поведінка, адже для них велику вагу мають танки та літаки-винищувачі колонізаторів. Коли їм кажеш: «Діймо, вже час!», вони уявляють, як їх закидають бомбами, по дорогах мчать бронетранспортери, лунають постріли, сюрчить поліція… і вони не рушать з місця. Вони зазнали поразки, не почавши діяти. Нема потреби доводити їхню негодність перемогти, вдавшися до насильства, — цю негодність знати щодень так у побутових суперечках, так і в серйознішому протистоянні, тож вони примирилися з цим. У цьому сенсі вони не пішли далі тієї наївної позиції, що проти неї виступив і майстерно обіграв її Енґельс у відомій полєміці з взірцевим представником політичної незрілости, герром Дюрінґом: «Так само, як Робінзон міг роздобути собі шаблю, ми можемо припустити, що одного чудового ранку П'ятниця з'являється із зарядженим револьвером у руці, і тоді все відношення „насильства" міняється: П'ятниця починає командувати, а Робінзон мусить тяжко працювати. ... Отже револьвер перемагає шаблю, а тим самим повинно бути зрозуміло навіть найбільш дитинному аксіоматикові, що насильство не є тільки акт волі, і, щоб виявитися, вимагає дуже реальних передумов, а саме *знаряддя*, серед якого досконаліше перемагає недосконаліше; далі, що це знаряддя треба виробити, а цим заразом сказано, що продуцент досконалішого знаряддя насильства, vulgo зброї, переможе продуцента недосконалішого знаряддя, і що, коротко кажучи, перемога насильства ґрунтується на продукції зброї, а ця знову таки на продукції взагалі, отже — на „економічній силі", на „економічному стані", на тих *матеріяльних* засобах, що їх має до своїх по-

слуг сила»[3]. Отже, керівники-реформатори радо проказують: «З чим ви хочете боротися проти колонізаторів? Зі своїми ножами? З мисливськими рушницями?»

Правда, зброя важлива у царині насильства, адже врешті-решт все зводиться до розподілу цієї зброї. Проте виявляється, що визволення колоніяльних територій дещо по-иншому насвітлює цю проблєму. Наприклад, в Еспанську кампанію — в цій правдиво колоніяльній війні — Наполеон, хоча й мав величезну армію, що вона під час наступу навесні 1810-го року нараховувала 400.000 вояків, був змушений відступити. В той самий час французька армія завдяки своїй зброї, бойовим якостям своїх салдатів, військовому ґенію своїх полководців змусила їсти дрижаки всю Европу. Мавши справу з наполеонівською армадою, еспанці, яких надихала палка національна пристрасть, вдруге винайшли славнозвісну партизанську війну, що її за двадцять п'ять років до того американські ополченці випробували в боях проти анґлійського війська. Але партизанська війна — ця зброя колонізованого — нічого б не вартувала порівняно з иншими способами війни, якби вона не була новим чинником у всесвітньому змаганні між трестами і монополіями.

На початку колонізації однієї військової колони було досить, щоб зайняти величезні території: Конґо, Ніґерія, Кот-д'Івуар тощо. Але сьогодні національна боротьба колонізованого є складовою геть нової ситуації. Ширячись всією плянетою, капіталізм мав колонії за джерело сировини, що її переробляли та доправляли на европейський ринок. По завершенню акумуляції капіталу капіталізм отримує прибуток в инший спосіб. Колонії перетворено на ринки. Колонізовані, це — споживачі. Тим-то якщо ґарнізон у колонії повсякчас потребує підсилення, якщо торгівля уповільнюється, тобто готові промислові вироби більше не експортуються, це вірна ознака того, що військове рішення треба відкинути. Відверте, грубе панування рабовласницького типу не є економічно вигідним метрополії. Монополістична фракція буржуазії метрополії не підтримає уряд, що провадить виключно політику меча.

[3] Фрідріх Енґельс. Анти-Дюрінґ. Переворот пана Євгена Дюрінґа в науці. — Частина друга. Політична економія. — Глава III. Теорія насильства (продовження). — Харків-Київ: Партвидав «Пролетар», 1932. — Стор. 119-120.

Промисловці та фінансисти метрополії чекають від свого уряду не знищення населення колоній, а захисту їхніх «законних інтересів» за допомогою економічних угод.

Отже, існує об'єктивний зв'язок між капіталізмом і насильницькими заходами, що їх вживано на колоніяльній території. Ба більше, колонізований не самотній перед лицем гнобителя. Він, звісно, отримує політичну й економічну допомогу від проґресивних країн і народів. Але крім того є розпаношена конкуренція, нещадна війна між фінансовими ґрупами. На Берлінській конференції Африку могли поділити між трьома чи чотирма країнами. Сьогодні важливо не те, під яким мандатом — французьким чи бельґійським — буде той чи той африканський реґіон, а те, щоб зони економічного впливу було захищено як такі. Артилерійські нальоти та політика випаленої землі поступилися економічному підпорядкуванню. Сьогодні повстання в тому чи тому бунтівному султанаті придушувано не кривавими війнами. Сьогодні вживано більш елеґантних, не таких солдафонських методів: режим Кастро вирішено ліквідувати мирним шляхом; Ґвінею намагаються придушити економічно; усунено від влади Мосаддика. Тож національний лідер, який боїться вдатися до насильства, помиляється, якщо уявляє, буцімто колоніялізм «нас всіх передушить». Певна річ, військові досі грають у салдатики, як вони у них заведено від початку колоніяльних завоювань, але фінансові кола швидко повертають їх до тями.

Ось чому помірковані націоналістичні партії мають формулювати свої вимоги чіткіше; їх закликають спокійно, без емоцій спільно з колонізаторами шукати рішення, що враховувало би інтереси обох сторін. Ми бачимо, що коли націоналістичний реформізм, що він часто нагадує карикатуру на трейд-юньйонізм, таки наважується на дію, то він діє цілком мирно: страйки на небагатьох промислових підприємствах у містах, масові демонстрації із гучним пошанівком лідера, бойкот автобусів чи імпортних товарів. Всі ці заходи покликані одночасно і натиснути на колоніяльний режим, і дозволити народові виплеснути енерґію. Це лікування неробством, це занурення народу в сон часом буває вдалим. Тоді засідання за круглим столом завершується своєрідним політичним вибором, що він дозволяє панові Мба, президенту Республіки Ґабон, прибувши з офіційним візитом до Парижу, громовлад-

но проголосити: «Ґабон — незалежний, але між Ґабоном і Францією нічого не змінилось; все триває як і доти». А й правда, єдина зміна полягає в тім, що пан Мба став президентом Республіки Ґабон, і що його прийняв президент Французької республіки.

Колонізаторська буржуазія зазвичай погамовує колонізованого за допомогою релігії. Усіх святих, що підставляли другу щоку, пробачали ближньому його злочини, спокійно сприймали плювки і образи, звеличувано й подавано за приклади. Еліти колонізованих країн, ці вільновідпущеники, ставши на чолі руху, неминуче розпалюють ерзац-боротьбу. Вони використовують рабство своїх братів, щоби присоромити рабовласників чи зробити привабливим пустопорожній гуманізм фінансових ґруп, котрі конкурують з їхніми гнобителями. Насправді ж вони ніколи не звертаються безпосередньо до рабів, ніколи не мобілізують їх, ні до чого не закликають і не викладають їм конкретних цілей, за які варто змагатися. Навпаки, у момент істини (для них — брехні) вони подають масову мобілізацію за смертоносну зброю, що вона мов помахом руки «покладе край колоніяльному режимові». Звісно, всередині цих політичних партій, серед їхнього керівництва є й ті, хто все розуміє, а тому свідомо стає спиною до фарсу, що зветься «національна незалежність». Та дуже скоро партійний апарат починає дратуватися через їхні запитання, їхні ініціятиви, їхнє невдоволення. Поступово ці «небажані елєменти» ізолюють, а потім просто відсторонюють від роботи. Одночасно, ніби за діялєктичним збігом обставин, за ними починає вганяти колоніяльна поліція. Оскільки партійні товариші та партійне керівництво залишили їх, то ці люди, що є вигнанцями в місті, їдуть на село. Саме тоді вони з подивом відкривають, що селянські маси розуміють їх з півслова і без зайвих зволікань ставлять їм запитання, на яке вони досі не спромоглися підготувати відповіді: «То коли?»

Ми ще повернемось до цієї зустрічі міських революціонерів із селянами. А зараз треба звернутися до політичних партій, щоби розкрити природу їхньої діяльности, що її — нехай із застереженнями — можна вважати проґресивною. У своїх промовах політичні керівники «згадують» націю. У цей спосіб вимоги колонізованого набувають форми. Проте ще нема ані змісту, ані політичної чи соціяльної проґрами. Є непевна, проте національна своєю основою форма того, що ми називаємо «вимогами мінімум». Полі-

тики, що виступають з промовами та висловлюються у націоналістичній пресі, дають народові надію. Вони уникають підривних заяв, але фактично вносять у свідомість своїх слухачів і читачів страшні ферменти руйнування. Часто вони послуговуються національним чи племінним діялєктом. У цей спосіб підживлюється мрія, а уява має можливість вийти за межі колоніяльного ладу. Часом ці політики навіть заявляють: «Ми, неґри...», «Ми, араби...», і ці неоднозначні фрази набувають у колоніяльний період сакрального змісту. Націоналістичні політики грають із вогнем. У цьому нещодавно зізнався один африканський лідер, виступаючи перед ґрупою молодих інтелєктуалів: «Добре подумайте, перш ніж звертатися до мас, — вони запальні й ворохобні». Така собі хитрість історії, її велика й руйнівна гра в колоніях.

Коли політичний керівник скликає народ на мітинґ, можна сказати, що в повітрі вирує запах крові. Але насправді керівник частіше переймається тим, аби «продемонструвати» силу, та... не застосовувати її практично. Метушня, блукання, запальні промови, натовп, поліція, демонстрування військової потуги, арешти, висилання лідерів визвольного руху — все це збудження й шумовиння викликають у народу відчуття, що прийшов час діяти і то негайно. У цей час політичної нестабільности партії дедалі частіше закликають лівих заспокоїтися, а на правому фланзі втоплюють очі в обрій, намагаючись угадати ліберальні наміри колоніялізму.

Аби тримати себе у формі та бути перед революційною бурею напоготові, народ також звертається до певних епізодів з життя спільноти. Наприклад, до образу бандита, що він місяцями переховується, а потім гине в нерівному бою з поліцією, але забирає з собою на той світ чотирьох чи п’ятьох поліцейських, або збавляє собі віку, щоб не виказати спільників, — для народу бандит є прикладом для наслідування, він пропонує спосіб дії, він — герой. І марно доводити, що цей герой — злочинець, негідник, покидьок. Якщо діяння, за які колоніяльна влада переслідує цю людину, спрямовано виключно проти колоніста чи майна колоніста, постає чітка демаркаційна лінія. Ідентифікації відбувається автоматично.

Варто також зважити на ролю, яку грає у процесі своєрідного дорослішання національна історія опору завойовникам. Великими постатями колонізованого народу назавжди лишаються ті, хто

опирався загарбникам і очолював повстанців. Біханзин, Сундіята, Саморі, Абд аль-Кадир — їхні імена повторюють всі у час, що безпосередньо передує початку активної боротьби. Це свідчить про те, що народ готується рушити в похід, подолати безрух, спричинений колоніялізмом, готується творити Історію.

Народження нової нації, знищення колоніяльних структур є результатом або відчайдушної боротьби народу, який щойно здобув незалежність, або насильства з боку инших колонізованих народів, що воно стримує чинний колоніяльний режим.

Колонізований народ не самотній. Попри всі зусилля колоніялізму новини з-поза кордону та чутки сягають вух колонізованих. Колонізований бачить, що насильство вирує в повітрі, що воно вибухає повсюдно, що воно долає колоніяльний режим. Це насильство не тільки сповнює колонізованого надією, а й спонукає до дії. Велика перемога в'єтнамського народу біля Дьєн-Б'єн-Фу, кажучи буквально, перестала бути перемогою виключно в'єтнамською. Від липня 1954-го року колонізовані народи загадуються над питанням: «Що треба зробити для нового Дьєн-Б'єн-Фу? Чи можна повторити?». Відтоді жаден колонізований не має сумніву, що він спроможний на власний Дьєн-Б'єн-Фу. Питання у тому, як використати сили, як їх орґанізувати, коли закликати на бій. Це всеосяжне насильство впливає не тільки на колонізованих, але й на колонізаторів, що вони ясно бачать можливість багатьох Дьєн-Б'єн-Фу. Тим-то всі без винятку колонізаторські уряди охоплено справжньою панікою. Вони розробляють плян — перехопити ініціятиву, повернути визвольний рух праворуч, роззброїти народ: хутко деколонізуймось! Деколонізуймо Конґо, поки воно не править за другий Алжир. Проголосуймо за конституцію для всієї Африки, створімо Співдружність, модернізуймо її, але, благаю, деколонізуймо, деколонізуймо… Деколонізація відбувається так швидко, що незалежність нав'язувано навіть Уфуе-Буаньї. На стратеґію Дьєн-Б'єн-Фу, сформульовану колонізованим, колонізатор відповідає стратеґією стримування… з додержанням державного суверенітету.

Але повернімось до атмосфери насильства — насильства, що непокоїть і свербить поза шкурою. Ми бачили, що мірою остаточного доходження насильство підхоплюють численні транспортерні ремені та чемно виводять його. Незважаючи на метаморфози,

що їх переживає насильство за колоніялізму в конфліктах між племенами чи реґіонами, насильство таки доходить, колонізований розпізнає свого ворога, усвідомлює всі свої нещастя і спрямовує свою ненависть і гнів у новому напрямку. Але як же перейти від атмосфери насильства до практичного насильства? Що допоможе йому подолати труднощі і зрештою народитися? Передусім треба зауважити, що оприявнення насильства порушує безтурботний спокій колонізатора. Колонізатор, який «добре знає» тубільців, за багатьма ознаками зауважує зміни. Тепер годі побачити «доброго тубільця»: коли до гурту «кольорових» наближається колонізатор, западає тиша. Час од часу погляди стають жорсткішими, а поведінка та мова — відверто ворожими. Націоналістичні партії турбуються, зростає кількість мітинґів; одночасно збільшує свою присутність поліція, приїздить армійська підмога. Першими починають бити на сполох колоністи, надто ті, що живуть відрубно на фермах. Вони вимагають енерґійно взятися до справи.

Влада вживає заходів, що їх можна назвати видовищними: затримує одного чи кількох лідерів, влаштовує військові паради та показові маневри, зокрема авіявильоти. Та ця демонстрація сили, військова поготівля, запах пороху не лякають народ. Приладовані багнети та далека й поблизька канонада посилюють його рішучість. У цій наелєктризованій атмосфері кожен прагне довести, що він готовий на будь-що. Саме за цих обставин самі собою стріляють рушниці, тому що всі вкрай знервовані, всі бояться, курки відбезпечено. Прикрий випадок, дещиця — і вже татакають кулемети: Сетіф у Алжирі, «Кар'єр сентраль» у Марокко, Морамаҥа на Мадаґаскарі.

Каральними акціями не загасити повстання — вони лише прискорюють розвиток національної свідомости. На певному етапі, коли національна свідомість щойно зароджується, її розвиткові сприяє різанина в колоніях, адже вона свідчить про те, що в сутичці поміж гнобителями і пригнобленими вирішує сила. Варто зазначити, що не політичні керівники висували гасло збройного повстання, не вони готували повстання. Керівники не хотіли цих репресій, цих дій, спричинених страхом. Події заскочили їх, захопили зненацька. Саме тоді колоніяльна влада може вирішити взяти націоналістичних лідерів під варту. Проте сьогодні уряди колоніяльних країн дуже добре знають, як небезпечно залишати маси без

лідерів. Адже тоді народ не стримується від жакерії, бунтує, вчиняє заколоти, країною прокочується низка «звірячих вбивств». Маси вивільняють свої «кровожерливі інстинкти» і вимагають від колонізаторів звільнити лідерів, що на їхню долю випадає нелегке завдання — вспокоїти людей і залагодити ситуацію. Колонізовані, котрі спонтанно спрямували всі зусилля на знищення колоніяльної системи — направду ґрандіозне завдання, — швидко стають тими, хто скандує беззмістовний, безплідний лозунґ: «Звільніть того чи того!»[4]. Тоді колоніялізм звільняє цих людей і розпочинає з ними переговори. Надходить час радісних народних гулянь.

За инших обставин партійний апарат може не відчути на собі жадних змін. Проте наслідком взаємодії колоніяльних репресій і стихійної реакції народу партії втрачають ініціятиву, що вона переходить до пересічних активістів. Насильство мас відтепер спрямовано на військо загарбника; ситуація помітно загострюється. Керівників, що вони ще на свободі, забуто: зненацька вони стають непотрібними — непотрібною стає їхня бюрократія і поміркована проґрама; вони віддаляються від подій, пробуючи «говорити від імені нації, змушеної мовчати». Зазвичай колоніяльна влада пожадливо прибирає до рук цю «знахідку»: цих нікчем перетворюють на речників і миттєво надають їм право діяти на власний розсуд за умови, що вони відновлять лад і спокій.

Так, ми бачимо, що політичний світ правильно оцінив вагу насильства, і питання не в тім, як відповісти на нього ще більшим насиллям, а в тім, щоби пошвидше вийти з кризи.

То що ж таке насильство насправді? Ми бачили, що інтуїція підказує колонізованим масам, що їхнє визволення має і може відбутися тільки почерез силу. Чи цим людям, що не знають ані техніки, ані орґанізації, голодним і слабким, потьмарився розум, що вони певні, що перед лицем економічної і військової могутності окупанта треба сподіватися тільки на насильство? Як наважуються вони сподіватися на перемогу?

Насильство — і декого це неймовірно обурює — може бути методою, може висуватися як партійне гасло, що з ним кадри за-

---

[4] Можливо й таке, коли затриманий керівник є виразником справжніх прагнень колонізованих мас. У цьому разі колоніялізм спробує скористати з його ув’язнення, щоб знайти нових лідерів.

кликають народ до збройної боротьби. Треба уважно вивчити проблєму насильства. Ми ж не дивуємося, коли німецький мілітаризм вирішує за допомогою сили розв'язати спірні питання прикордонних територій; проте коли, скажімо, анґольський народ вирішує взятися до зброї або алжирський народ відкидає будь-які ненасильницькі методи, це свідчить про те, що щось таки сталось або відбувається просто зараз. Колонізованим народам — цим сучасним рабам — урвався терпець. Вони усвідомлюють, що тільки нерозважність, тільки божевілля може звільнити їх від колоніяльного ярма. У світі виникає новий тип стосунків. Народи слаборозвинених країн розривають свої кайдани — неймовірно, але їм це вдається. В часи супутника смерть ми вважаємо смерть від голоду чимось безглуздим, таким, що давно минуло, але колонізовані маси, на жаль, знають усе про таку смерть. Правда в тім, що сьогодні жадна колонізаторська країна не годна на тривале розгортання значних окупаційних військ, а лише ця форма придушення могла би дати шанс на успіх.

У себе на батьківщині колонізатори мають справу з суперечностями, зокрема з вимогами робітників, а тому застосовують поліцейську силу. Ба більше, за теперішньої міжнародної ситуації треба зберегти власні політичні режими, тож потреба у війську зростає. Нарешті, не можна не згадати про міт про визвольні рухи, що буцімто вони керовані з Москви. Режими, пойняті панікою, починають думати: «Якщо так триватиме й надалі, комуністи швидше за все скористають з цієї нестабільности, аби проникнути в ці реґіони».

Завзяття, з яким колонізований погрожує гнобителеві насильством, свідчить про те, що він усвідомлює неповторність поточного моменту і має намір з цієї неповторности скористати. На особистому, безпосередньому досвіді колонізований, що він бачить, як сучасний світ сягає найвіддаленіших куточків плянети, почуває, що є чимало речей, яких він не має. Маси, міркуючи дещо по-дитячому, переконують себе в тому, що у них все вкрали. Ось чому у деяких слаборозвинених країнах маси дуже швидко дорослішають і за кілька років по здобуттю незалежности глибоко розчаровуються: «це не вартувало боротьби», бо насправді нічого не змінилося. 1789-го року, після буржуазної революції у Франції, найдрібніші селяни мали істотний зиск від революційних потря-

сінь. Одначе в країнах, що розвиваються, у більшості випадків 95% населення не відчули після незалежности жадних змін, що на них чекали негайно. Уважливий спостерігач помітить, що люди невдоволені, що вони потай ремствують: полум'я пригашено, але не закидано землею, тож вугілля тліє і загрожує щохвилини знову спалахнути.

Тепер кажуть, що колонізовані надто поспішають. Але згадаймо, як зовсім недавно твердили, що вони повільні, ледачі, пасивні. Очевидно, що насильство, що його енерґію спрямовували на визвольну боротьбу, не зникає тієї миті, коли було піднято національний прапор. Ба більше: підстав для його зникнення ще менше, адже доводиться розбудовувати державу за шаленого суперництва між капіталізмом і соціялізмом.

Це суперництво надає мало не універсального виміру навіть незначним суперечкам. Кожен мітинґ, кожна каральна акція відгукується на міжнародній арені. Масові вбивства у Шарпевіллі впродовж багатьох місяців не полишали хвилювати громадську думку. У ґазетах, по радіо, у приватних розмовах назва цього містечка правила за символ. Саме через Шарпевілль чоловіки і жінки дізнались про проблєму *апартгейду* в Південній Африці. І немає підстав стверджувати, що великі держави зненацька зацікавилися малими справами слаборозвинених реґіонів виключно з демаґоґічними засновками. Кожну жакерію, кожен заклик до повстання в країнах «третього світу» треба розглядати в межах «холодної війни». У Солсбері поліцейські побили двох людей, і один з блоків урухомлюється, говорить про побитих і порушує питання Родезії, пов'язуючи його з проблємами всієї Африки, всіх колонізованих народів. І ця повномаштабна кампанія дозволяє иншому блокові виявити слабину в своїй сфері впливу. Так колонізовані народи усвідомлюють, що жаден табір не є байдужим до місцевих подій. Вони не обмежуються на своєму реґіоні, розуміючи, що перебувають в епіцентрі світових зрушень тектонічного масштабу.

Коли щотри місяці до нас доходить звістка про те, що 6-й чи 7-й флот США рушив до того чи того берегу, коли Хрущов погрожує надіслати ракети на допомогу Кастро, коли Кеннеді думає вжити крайніх заходів у Лаосі, в колонізованого народу або народу, який нещодавно здобув незалежність, заходить враження, що його мимоволі втягують у якийсь шалений рух. Та насправді його

вже давно урухомлено. Візьмімо до прикладу уряди нових незалежних країн: дві третини свого часу можновладці витрачають на те, щоби пильнувати кордонів та запобігати гаданим небезпекам для власної персони, і лише третину — на роботу на користь країни. Одночасно вони шукають підтримки. Улягаючи тій самій діялєктиці, національна опозиція погордливо зрікається парляментського шляху боротьби. Вона шукає союзників, які ладні разом з нею готувати заколот. Атмосфера насильства, що панувала за колоніяльного періоду, досі визначає життя нації. Як ми вже сказали, «третій світ» не стоїть осторонь світових процесів. Геть навпаки — він перебуває в епіцентрі тектонічного зрушення. Отому в промовах державних діячів слаборозвинених країн ще довго чути нотки аґресії й роздратування, що вони, здавалося, мали б давно зникнути. Часом світ нарікає на те, що керівники новонароджених країн не є ввічливими. Але значно рідше завважують привітність цих керівників до своїх братів або товаришів: вони неввічливі передусім з иншими, зокрема зі старими колонізаторами, що приїздять до них з ревізіями. Колишні колонізовані незрідка підозрять, що звіти про відвідини їхньої країни писано заздалегідь, а журналісти лише потверджують ці підозри. Вміщення фотоґрафій, що ними ілюстровано статті, має довести, що журналіст знає, про що говорить, бо був там. Відвідини мають на оці довести «очевидне»: по тому, як ми пішли, справи у них кепські. Від журналістів зчаста чути скарги на поганий прийом, на брак нормальних умов для роботи, на стіну байдужости або навіть ворожости, що їх зустрічає. Тут нема нічого незвичайного. Націоналістичні керівники знають, що міжнародну громадську думку формує виключно західна преса. Одначе коли західний журналіст ставить нам запитання, ми не маємо користи з його насвітлення наших проблєм. Приміром, під час війни в Алжирі навіть найліберальніші французькі репортери повсякчас вживають двозначних епітетів, щоби схарактеризувати нашу боротьбу. Коли ж ми їм це закидаємо, вони щиросердно відповідають, що вони об’єктивні. Та таку об’єктивність завжди спрямовано проти колонізованого. Отже, новий тон, що він домінував у міжнародної дипломатії на Ґенеральній Асамблеї Орґанізації Об’єднаних Націй у вересні 1960-го року надається до розуміння. Представники країн-колоній поводилися аґресивно та обурливо, вони гарячкували, проте народи цих країн не думали, що ті

передають куті меду. Радикалізм представників Африки розворушив гнойовище і вказав на неприйнятність процедури застосування вето, на протиріччя між великими державами і — надто — на незначущість ролі, відведеної «третьому світу».

Дипломатія, започаткована народами, що вони недавно здобули незалежність, не вдається до натяків, гіпнотичних жестів, не зважає на нюанси. Народи вповноважили своїх представників захищати і єдність нації, і добробут мас, а разом з тим і право народів на свободу та хліб.

Отже, це дипломатія постійного руху, гніву, що вона різко контрастує з нерухомим, застиглим світом колонізації. І коли в ООН пан Хрущов вимахує своїм черевиком і стукає ним по столу президії, жаден колонізований, жаден представник країн, що розвиваються, не сміється. Тому що пан Хрущов показує колонізованим країнам, що він, селянин (але який має ракети), поводиться з цими жалюгідними капіталістами так, як вони того вартують. Так само не обурює країни, що розвиваються Фідель Кастро, який відвідує засідання ООН у військовому строї. Кастро показує: він надто добре знає про насильство, що триває, і улягає йому, маючи його за зброю. Дивно навіть, чому він не прийшов до ООН з автоматом; чи наважився б хтось не пустити його? Будь-яка жакерія, нерозсудливі вчинки, загони, озброєні мачете й сокирами, завойовують свою національність у непримиренній боротьбі соціялізму з капіталізмом.

1945-го року ще можна було не помітити 45.000 загиблих у Сетіфі; 1947-го року про 90.000 вбитих на Мадаґаскарі з'явилось кілька коротеньких повідомлень у ґазетах; 1952-го року, коли від рук карателів у Кенії загинуло 200.000 чоловік, звістки про кількість жертв зустріли відносно байдуже — тому, що міжнародні протиріччя ще не були чітко окресленими. Війни у Кореї та Індокитаї вже відкрили новий етап. Але вирішальним моментами цього протистояння стали Будапешт і Суец.

Почуваючи, що соціялістичні країни безумовно їх підтримують, колонізовані намагаються добути приступом неприступну цитаделю колоніялізму з тією зброєю, що її мають. Певно, що людям, озброєними ножами або геть беззбройним, годі взяти цю фортецю, та коли взяти до уваги «холодну війну», ситуація має дещо инакший вигляд.

За нових умов американці дуже серйозно сприймають свою ролю покровителя міжнародного капіталізму. Спочатку вони радять европейським країнам провести деколонізацію в мирний спосіб. Пізніше вони, не вагаючись, спершу проголошують, що поважають принцип «Африка для африканців», а відтак і те, що підтримують його. Сьогодні Сполучені Штати сміливо заявляють, — і то офіційно! — що вони захищають право народів на самовизначення. Останній візит пана Меннен-Вільямса добре свідчить про те, що американці усвідомили: не можна важити «третім світом». Тепер зрозуміло, що насильство колонізованого виглядає на безвихідь, тільки коли порівнювати його з військовою машиною гнобителів *абстрактно*. Натомість зваживши на контекст динамічних міжнародних відносин, ми побачимо, що для гнобителя воно становить страшну загрозу. Неперервні жакерії й повстання Мав-мав порушують господарське життя колонії, але не загрожують метрополії. Для імперіялізму важливішим є те, що маси чують соціялістичну пропаґанду та є сприйнятливими до неї. То вже не жарт, а правдива загроза навіть у «холодну» фазу конфлікту; але що буде з колонією, «зіпсованою» кровожерливими партизанами, коли розпочнеться правдива війна?

Так, капіталізм усвідомлює, що коли розпочнуться національно-визвольні війни, його військова стратеґія не зарадить. Тим-то в рамках мирного співістнування всі колонії мають зникнути, і в довгостроковій перспективі капіталізм має поважати політику неприєднання. Чого треба уникати передусім, то це стратеґічних небезпек, засвоєння масами ворожих доктрин, лютої ненависти десятків мільйонів людей. Колонізовані народи цілком усвідомлюють мотиви, що кермують міжнародною політикою. Ось чому навіть ліберально настренчені оглядаються на всесвітнє насильство. Два блоки мирно співістнують, і це підживлює і провокує насильство у колоніяльних країнах. Можливо, завтра, після повного звільнення колоніяльних територій, ми побачимо, що саме насильство змінилося. Можливо, перед нами постане питання меншин. Уже сьогодні деякі з них наважуються обстоювати насильницькі методи вирішення власних проблєм, і не випадково чорношкірі радикали у Сполучених Штатах почали створювати загони самооборони й озброюватися. Також не випадковим є істнування у «вільному світі» комітетів захисту меншин у СРСР; не випадко-

вим є також те, що ґенерал де Ґолль в одній зі своїх промов розчулено пригадав про мільйони мусульман, пригноблені комуністичною диктатурою. Капіталізм й імперіялізм певні, що боротьба проти расизму та національно-визвольні рухи постають не самі собою, — їх інспіровано ворогом, ними керовано «ззовні». Отже, вони вирішують вдатися до ефективної, на їхню думку, тактики: радіо «Вільна Европа», комітети підтримки пригноблених меншин… Капіталізм й імперіялізм провадять політику антиколоніялізму в той самий спосіб, у який французькі полковники в Алжирі вели підривну війну за допомогою САС або підрозділів психолоґічної війни. Вони «використовували народ проти народу». Та ми знаємо, чим то закінчилось.

Ця атмосфера насилля, погроз, зухвалого демонстрування одне одному ракет не застрашує і не знічує колонізованих. Ми бачили, що вони вже «розуміють» цю ситуацію завдяки творенню найновішої історії. Між колоніяльним насильством і прихованим насильством, що воно пойняло сучасний світ, істнує взаємозв'язок, — вони мають спільне походження. Колонізовані пристосувалися до цієї атмосфери. Нарешті вони крокують у ногу з часом. Дехто дивується, коли колонізовані, замість подарувати дружинам нову сукню, купують транзисторні радіоприймачі. Але тут нема на що витріщатися. Колонізовані певні, що сьогодні вирішується їхня доля. Вони живуть в атмосфері апокаліпси та вважають, що мають бачити все на власні очі. Тим-то вони чудово розуміють, хто такі Фума та Фумі, Лумумбу та Чомбе, Ахіджо та Мум'є, Кеніятту й ті, кого історія час од час висуває на передній плян замість них. Вони добре розуміють, хто ці люди, тому що вони здатні розгледіти сили, що стоять за ними. Колонізований аби житель країни, що розвивається, є сьогодні політичною твариною в правдивому значенні цього слова.

Очевидно, що колонізовані народи, здобувши незалежність, почуваються гідно, отримавши своєрідну моральну компенсацію. Але у них ще не було досить часу, щоби розбудувати власне суспільство та ствердити власні цінності. Ще немає теплої домівки, що в ній громадянин і особистість могли би розвиватися і збагачувати власний досвід у щонайширших царинах життя. Невпевнені у власних силах, ці народи вельми легко переконують себе в тому,

що за них усе вирішувано деінде. Що ж до керівників, то тут вони вагаються і пристають на нейтральну позицію.

Можна багато розводитися про нейтралітет. Дехто прирівнює його до ненависної своєкорисливости, що полягає в тому, щоби брати всюди, де дають. Хоча політика нейтралітету, що її викликала «холодна війна», дозволяє країнам, що розвиваються, отримувати економічну допомогу від обох сторін, насправді вона не дозволяє жадній зі сторін надати допомогу в тому обсязі, що його потребують слаборозвинені реґіони. А тимчасом астрономічні суми, що їх вкладено у військові дослідження і розробки, та інженери, що їх зроблено злими геніями ядерної війни, за п'ятнадцять років змогли би підвищити рівень життя у країнах, що розвиваються, на 60%. Отже, очевидно, що слаборозвинені країни не мають на оці ані затягувати, ані загострювати перебіг «холодної війни». Але, звісно, їхня думка нікого не обходить. Відтак вони тримаються від обох сторін якомога далі. Але чи ж можна триматися далі від гріха за сучасних умов? Приміром, Франція випробовує в Африці свої атомні бомби. Якщо не брати до уваги окремі протести, переговори та гучне грюкання дипломатичними дверима, можна сказати, що народи Африки не можуть уплинути на позицію Франції щодо цього питання.

Нейтралітет змушує громадянина «третього світу» поводитися у своєрідний спосіб: люди проявляють безстрашність і гордість навіть у повсякденних справах, тож ця поведінка видається задерикуватою — самі тобі підлітки, котрі поклали собі не залежати ні від кого й ні про що ні з ким не домовлятися та твердо додержують свого слова. Горді й бідні, повсякчас ладні битися й перемагати, а все через те, що хтось бовкнув щось не те чи сказав гостре слово, — оце бачать західні спостерігачі. Це збиває їх з пантелику, бо ж, не ховаючи правди, слід сказати, що люди думають, ніби вони є щось одне, а насправді вони є геть инше. Країни, що в них немає ані трамваїв, ані військ, ані грошей, не мають права бравірувати. Поза сумнівом це просто блеф. Нерідко «третій світ» справляє враження залюбленого у драматичні вистави, а отже мусить час до часу впадати у відчай і щотижня переживати кризу. Лідери спустошених країн, коли вони виступають (а говорять вони завжди не шкодуючи голосу), страшенно дратують — рука свербить затулити їм пельку! Натомість їх улещують. Їм під-

носять квіти. Їх запрошувано на ріжні прийоми, де вони є жаданими гостями. Їх закликають одне перед одним преріжні організації. Оце політика нейтралітету. Лідери говорять від імени країн, 98% населення яких неписьменне, позатим про них самих списано стоси книжок й укладено бібліотеки. Вони багато подорожують. Керівники країн, що розвиваються, і студенти з цих країн, це — золоте дно для авіякомпаній. Африканські й азіятські відповідальні особи мають можливість одного й того самого місяця вчитися соціялістичного плянування в Москві та долучитися до таїнств вільного ринку в Лондонському чи Колюмбійському університеті. Швидкою ступою вчаться й африканські профспілкові діячі. Щойно їм довірили обійняти посади у керівних орґанах, а вони вже вирішили перетворити профспілки на автономні об'єднання. Вони не можуть похвалитися п'ятдесятирічним досвідом профспілкової діяльности у промислово розвиненій країні, але вони вже знають, що аполітичний трейд-юньйонізм — нісенітниця. Вони не виступали проти буржуазної машини, їхню свідомість не було сформовано у клясовій боротьбі, але, можливо, цього й не треба. Можливо. Ми побачимо, що ця безмежна відданість справі, що інколи нагадує карикатуру на інтернаціоналізм, є однією з головних рис країн, що розвиваються.

Але повернімось до двобою колонізованого з колонізатором. Зрозуміло, що йдеться про відкриту збройну боротьбу. Історичні приклади: Індокитай, Індонезія і, звісно, Північна Африка. Але не варто забувати, що збройна боротьба може розпочатися у будь-якому реґіоні: так у Ґвінеї, як і у Сомалі; боротьба може розгорнутися будь-де, звідки колоніялізм досі не забрався, наприклад, в Анґолі. Збройна боротьба свідчить про те, що народ сповнений рішучости покладатися тільки на насильницькі методи. Народ, котрому весь час твердили, що він розуміє тільки мову сили, вирішив висловитися мовою сили. Насправді сам колонізатор завжди показував, яким шляхом має йти колонізований, аби звільнитися. Арґумент, що до нього вдається колонізований, підказав йому колонізатор, і за іронією долі саме колонізований тепер стверджує, що колонізатор розуміє тільки силу. Законність колоніяльного режиму ґрунтується на силі, і цього колонізатор ніколи не приховував. Кожна статуя Федерба або Ліоте, Бюґо або сержанта Бляндана — всі ці конкістадори, що височіють над землею колоній, постій-

но нагадують: «Ми тут завдяки нашим багнетам…». Всі знають, що мовиться далі. За повстання рахуба колонізатора проста й це нікого не дивує — ані инших колонізаторів, ані колонізованих. Колоніялізм, як ми бачили, орґанізовано як маніхейський світ — світ, поділений на зони, тож за логікою протистояння передусім проголошується принцип «або вони, або ми». І коли, до ладу виясувавши для себе послідовність дій, колонізатор закликає кожного представника меншости-гнобителя знищити 30, 100 або 200 тубільців, він зауважує, що ті, до кого він закликав, не обурені вимогою вбивати і слухняно виконують наказ; усе, що вони уточнюють, — одразу вибити до пня чи застрашувати тривалими репресіями, та це обговорюють лише в крайньому разі[5].

Аморальність цієї лоґіки, що її аритметична точність веде до знищення колонізованого народу, не обурює колонізованого. Він завжди знав, що його стосунки з колонізатором вирішуватимуться на арені боротьби. Тим-то колонізований не марнує часу на скарги та майже ніколи не шукає правосуддя за колоніяльних умов. Насправді, якщо арґументація колонізатора не зворушує колонізованого, то це тому, що останній формулює питання свого визволення практично у схожий спосіб: «Згуртуймось по дві чи по п’ять сотень, і хай кожен гурт уб’є одного колоніста». Отакими є думки головних дійових осіб, що вони йдуть на герць.

Для колонізованого немає иншого шляху, окрім удавання до насильства. Відтак боєць, це — той, хто працює. Це позначається на запитаннях, що їх ставить орґанізація бійцеві: «Де ти працював? З ким? Чого досяг?» Ґрупа вимагає вчинків, що означали би неможливість повернутися до звичного, мирного життя. В Алжирі, наприклад, де майже всі, хто кликав народ до національної боротьби, були засуджені до кари на горло або оголошені французь-

---

5 Очевидно, що така зачистка руйнує все, що колонізатор хотів би зберегти. Саме на це вказує Сартр, коли пише: «Коротко кажучи, сам факт їхнього повторення (йдеться про расистські ідеї) демонструє, що одночасний союз всіх проти тубільців неможливий, що ідея такого союзу лише час од часу спадає на думку, і що в будь-якому разі такий союз міг би відбутися тільки як активне уґрупування для знищення колонізованих; абсурдна спокуса такого союзу постійно переслідує колонізатора, але якби він був можливим, це означало би миттєве знищення колоніялізму». *Critique de la raison dialectique* [Критика діялєктичного розуму], p. 346.

кою поліцією в розшук, довіряли переважно тим, кого влада вважала небезпечними злочинцями, рецидивістами, маніяками; що безнадійнішою була доля особи за колоніялізму, то більше йому довіряли. Щонайкраще було коли новий боєць взагалі не мав вороття до системи. Так само, здається, було й у Кенії в гурті Мавмав, що вимагали, аби кожний член ґрупи завдав удару жертві. Так, кожний долучався до насилля й був особисто відповідальним за чиюсь смерть. Працювати — означає працювати над тим, щоби невпинно наближувати смерть колонізатора. Беручи на себе відповідальність за насильство, члени ґрупи, що їх колись вигнали або відлучили від неї, отримують можливість знову зайняти своє місце в ґрупі. Насильство, отже, можна розуміти і як бездоганного посередника. Колонізована людина визволяється в насильстві і почерез нього. Ця практика просвітлює того, хто її практикує, бо підказує засоби та вказує на цілі. Поезія Сезера звучить пророче саме з огляду на насильство. Доречним буде згадати одну з найдраматичніших сторінок його п'єси, на якій Повстанець (саме він!) дає пояснення:

> ПОВСТАНЕЦЬ *(грубо)*. Моє прізвище — ображений, моє ім'я — принижений; мій стан — бунтівник; мій вік — кам'яний вік.
>
> МАТИ. Моя раса — людська раса. Моя релігія — братерство…
>
> ПОВСТАНЕЦЬ. Моя раса — раса грішних. Моя релігія… Але не вам її творити своїм роззброєнням… Творитиме її мій бунт і мій кулак, моє кучеряве волосся. *(Дуже спокійно)*. Пригадую один день у листопаді: він не мав ще й пів-року, до темної нашої хатинки ввійшов хазяїн, він сяяв наче молодик, торкнувся маленьких м'язистих ручок і ніжок. Він був добрим хазяїном, приголубив своїми великими пальцями маленьке личко з ямочками. Його блакитні очі сміялися, рот усолоджував наше вухо лестощами. «З нього буде хороший товар», — сказав він, дивлячись на мене; він, хазяїн, казав инші приємні речі, казав про те, що починати треба змалку, бо двадцятьох років може бути замало, щоб зробити з хлопчика доброго християнина та

слухняного раба, доброго підданого, відданого панського наглядача й гострозорого охоронця з твердою рукою. І цей чоловік розмірковував над колискою мого сина, колискою наглядача й охоронця. Ми повзли, затиснувши ножі в руках…

МАТИ. На жаль, ти помреш.

ПОВСТАРНЕЦЬ. Убив… Я власноруч убив його… Так, така плодюча та розкішна смерть… Була ніч. Ми повзли по полю цукрової тростини. Метал зблискував у зоряному світлі, ножі усміхалися, але ми не зважали на зорі. Цукрова тростина шматувала нам обличчя зливою зелених лез.

МАТИ. Я мріяла про сина, який закриє матері очі.

ПОВСТАНЕЦЬ. Я обрав инше: розплющити очі синові, аби він уздріти нове сонце.

МАТИ. О сину мій… Зла і жорстока смерть.

ПОВСТАНЕЦЬ. Мати, смерть сліпуча й пишна.

МАТИ. Через ненависть без угаву.

ПОВСТАНЕЦЬ. За любов без краю.

МАТИ. Зглянься наді мною, я душусь у твоїх кайданах; стікаю кров'ю від твоїх ран.

ПОВСТАНЕЦЬ. Але світ не жаліє мене… Немає в світі жадного збасаманеного хлопа, замордованого бідолахи, разом з яким не катували б і не принижували б і мене.

МАТИ. Отець небесний, урятуй його.

ПОВСТАНЕЦЬ. Серденько, ти не годна звільнити мене від споминів… Був листопадовий вечір… І раптом десь заволали. Ми стрибнули; ми, раби; ми, гній; ми, бидло зі стайні довготерпіння. Ми бігли наче скажені; лунали постріли… Ми били. Піт і кров витверезили нас. Ми били, десь кричали дедалі різкіше, і на сході зчинився страшенний шум — запалала економія, і полум'я пожежі лагідно приголубило наші щоки… А потім ми напали на фільварок. З вікон стріляли. Ми виламали двері. Двері до хазяйської спальні було розчахнено. Кімнату добре освітлюва-

> ли, там стояв хазяїн, дуже спокійний… і наші зупинились… це був хазяїн… Увійшов я. «Це ти?» — спитав він дуже спокійно. «Так, це я, саме я», — відказав я, — «хороший раб, вірний раб, рабський раб». І раптом мої очі стали наче два налякані жуки у буряну днину… Я вдарив, бризнула кров: це єдине хрещення, яке я тепер пам'ятаю[6].

Зрозуміло, що в цій атмосфері буденне життя неможливе. Вже не можна бути фелахом, сутенером або алкоголіком, як досі. Насильство колоніяльного режиму і супротивне насильство колонізованого врівноважують одне одного і реагують одне на одного в надзвичайно подібний спосіб. Це царство насилля ставатиме жахливішим мірою зростання кількости колоністів з метрополії. Насильство з боку колонізованих буде то більшим, що більшим буде насильство з боку режиму. На початках повстання уряди метрополій діють як раби колоністів. Ці колоністи погрожують так колонізованим, як і власним урядам. Проти одних й инших вони застосовуватимуть ті самі методи. Вбивство мера Ев'яну своїм способом і мотивацією цілком можна порівняти із убивством Алі Буменджеля. Колонізатори обирають не між алжирським Алжиром і французьким Алжиром, а між Алжиром незалежним і Алжиром колоніяльним. Решта — теревені або зрада. Лоґіка колонізатора невблаганна, а супротивна лоґіка, що кермує поведінкою колонізованого, збиває з пантелику, якщо не розуміти способу думок колонізатора. По тому, як колонізований і собі став на кривавий шлях, поліцейські репресії автоматично викликають насилля з боку національних сил. Результат, одначе, далекий від розигру, де зрадлива фортуна не злаская вилася до жадного з гравців, адже жахи та численні авіянальоти чи бомбардування з моря значно більші за те, що може запропонувати у відповідь колонізований. Цей маятниковий рух терору доконечно промовить і до найбільш відчужених з гурту колонізованих. Вони на власні очі тепер бачать, що незчисленні розмови про рівність людей не заховують того паскудства, коли звістка про сімох французів, убитих та поранених у засідці в ущелині Сакамоді, здіймає у цивілізованих країнах хви-

---

[6] Aimé Césaire, *Les Armes miraculeuses (et les chiens se taisaient)* [Еме Сезер. Чарівна зброя (і собакам заціпило)], Gallimard, p. 133-137.

лю обурених нарікань, тоді як розграбування дуарів Ґерґура, дехрану Джерах, різанина, у відповідь на яку власне й було влаштовано згадана засідку, нічого не важать для світу. Терор — супротивний терор, насильство — супротивне насильство… Про це гірко говорять спостерігачі, коли спогадують зачароване коло ненависти — таке очевидне і таке нерозривне в Алжирі.

У збройній боротьбі є момент, що його можна було б назвати «критичною точкою», моментом неповернення. Він майже завжди пов'язаний з масовими каральними операціями, що охоплюють всі сторони життя колонізованого народу. Цієї точки Алжир дістався 1955-го року, коли 12.000 було замордовано у Філіппвіллі, й 1956-го року, коли Лякост сформував міське та сільське ополчення[7]. Пі-

---

[7] Щоб оцінити важливість цього рішення французької влади в Алжирі, треба повернутись до того часу. У четвертому числі від 28 березня 1957 року *Résistance Algérienne* [Алжирського опору] читаємо:

«У відповідь на побажання Ґенеральної Асамблеї Орґанізації Об'єднаних Націй французький уряд нещодавно ухвалив рішення про створення в Алжирі загонів міського ополчення. „Припинити кровопролиття!" — закликає ООН. Лякост відповідає: „Створити ополчення!". „Припиніть військові дії!" — радить ООН, Лякост кричить: „Озброймо цивільних!". „Обидві сторони конфлікту просять з метою досягнення демократичного та мирного вреґулювання розпочати переговори", — пропонує ООН. Лякост видає указ про те, що відтепер кожний европеєць буде озброєний і матиме право стріляти в усіх підозрілих. „Влада передусім повинна покласти край диким, невиправдано жорстоким каральним акціям, що межують із ґеноцидом", — такою була загальна думка. Лякостова реакція: „Зробімо каральні операції систематичними, орґанізуймо полювання на алжирців!". І символічно він передає цивільну владу військовим, військову владу — цивільним. Коло замкнулося. Всередині нього алжирець — неозброєний, голодний, переслідуваний; його штовхають, б'ють, лінчують і от-от вб'ють, адже він — підозрілий суб'єкт. Сьогодні в Алжирі немає жадного француза, який би не мав дозволу на використання зброї чи якого би не заохочували до використання зброї. Через місяць після заклику ООН припинити вогонь ув Алжирі не було жадного француза, який би не мав дозволу чи не був би зобов'язаний викривати, виказувати чи переслідувати підозрілих.

За місяць після голосування резолюції Ґенеральної Асамблеї Орґанізації Об'єднаних Націй в Алжирі не було жадного европейця, який би не був причетним до найжахливішої операції із масового знищення цивільного населення у сучасній історії. Демократичне вреґулювання? „Так", — згоджується Лякост. — „Почнімо зі знищення алжирців. Для цього озброймо цивільних і даймо їм свободу дій". Паризька преса обережно повідомила про

сля цього всім — навіть колонізаторам — засягають того, що «так ведеться, але годі тому бути». Колонізований народ, одначе, не

формування цих озброєних банд. „Фашистська міліція”, — так писали в повідомленнях. Цьому правда. Але якщо говорити за права людини, то чи не є фашизмом власне колоніялізм у традиційно колоніяльних країнах? „Систематичне, дозволене та виправдане вбивство”, — занепокоєно висловлювався дехто. А чи не вкривали впродовж ста тридцятьох років тіло Алжиру ранами, що вони повсякчас більшали, були численнішими та болючішими? „Обережніше!” — радить мсьє Кенн-Вінь, член парляменту від Народно-республіканського руху. — „Чи не ризикуємо ми, створюючи це ополчення, прискорити зростання прірви між двома спільнотами Алжиру?”. Так. Але хіба колоніяльний режим сам по собі не є орґанізованим поневоленням цілого народу? Алжирська революція кидає виклик цьому поневоленню і цій прірві. Алжирська революція звертається до нації-загарбника: „Заберіть свої ікла з понівеченої та неживої плоті Алжиру! Дайте слово алжирському народові!”.

„Створення цього ополчення”, — кажуть нам, — „дозволить полегшити завдання армії”. Вона звільнить частини, призначені захищати туніський і марокканський кордони. Шістсоттисячна армія. Майже весь військово-морський флот і авіяція. Чисельна, вельми ефективна поліція з довгим службовим списком, у якому співпраця з колишніми катами туніського та марокканського народів. Територіяльна оборона, що складається зі ста тисяч військових. Армію необхідно розвантажити. Створімо міське ополчення. Лякостова істерика та очманіння — то дивовище, що воно діє навіть на поміркованих і тямущих французів. Правда ж полягає у тому, що арґументація до створення ополчення суперечна. Французька армія не годна впоратися із завданням. Відтоді як перед нею постало завдання замкнути алжирцям уста, двері у майбутнє зачинились назавжди. А найважливіше те, що вони відмовляються аналізувати, розуміти, оцінювати глибину й питому вагу Алжирської революції; кожна округа, кожен район, кожен квартал, кожна вулиця, кожен будинок, кожен поверх має місцевого керівника… Поверхнева мережа сьогодні доповнюється мережею на кілька шарів углиб.

За дві доби до ополчення записалось дві тисячі добровольців. Европейці Алжиру миттєво відгукнулись на Лякостів заклик до вбивства. Відтепер кожен европеєць має скласти перелік алжирців, що живуть у його районі. Збір розвідувальної інформації, „швидке реагування” на терористичні акти, виявлення підозрілих осіб, ліквідація „дезертирів”, допомога поліції. Так, армію треба звільнити від цієї роботи. Прочісування території тепер доповнюється прочісуванням будинків. Ненавмисне вбивство тепер доповнюється вбивством заплянованим. „Припинити кровопролиття!” — закликала ООН. „Гаразд, та найкращий спосіб засягти цього”, — відповідає Лякост, — „зробити так, щоби не було більше чого проливати”. До того алжирський

має рахуби й не веде грубих бухгальтерських книг. Він сприймає величезні прогалини у своїх лавах і численні втрати як неминуче зло. Оскільки він вирішив відповідати насильством, він приймає наслідки цього рішення. Він лише просить, аби у нього не вимагали вести бухгальтерію за декого. На слова «всі тубільці однакові» колонізований відповідає: «Всі колонізатори однакові»[8]. Коли колонізованого катують, вбивають або ґвалтують його дружину, він нікому не скаржиться. Влада гнобителів може щодня призначати новий склад нових комісій з розслідування та дізнання. Для колонізованого ці комісії не істнують. І дійсно, невдовзі буде сім років, як в Алжирі кояться злочини, але жаден француз досі не постав перед французьким судом за те, що вбив алжирця. В Індокитаї, на Мадаґаскарі, в колоніях тубілець завжди знав, що колонізатор завше шкодитиме йому. Завдання колонізатора у тім й полягає, аби колонізований навіть мріяти не наважувався про свободу. Завдання колонізованого полягає у тім, аби вигадати всі можливі способи знищити колонізатора. Є цілковита лоґіка в тому, що маніхейство колонізатора породжує маніхейство колонізованого. Теорії про «тубільця як абсолютне зло» протиставлювано теорію про «колонізатора як абсолютне зло».

народ віддавали на поталу бандам Массю, сьогодні здають на ласку міського ополчення. Ухваливши рішення про створення цього ополчення, Лякост недвозначно показав, що він боронить СВОЮ війну. Отже, почавши гнити, достиглий плід таки стає гниляком. Звісно, сьогодні цього державного мужа вже ув'язенено, але яке то щастя — забрати із собою цілий світ.

Зачувши це рішення й десятки инших, алжирський народ добуває останніх сил і посилює боротьбу. Після кожного навмисного, орґанізованого вбивства алжирський народ ясніше бачить, до чого йде, і пручається руками й ногами. Так. Завдання французької армії є безмежним. Оскільки безмежною — о, якою безмежною! — є єдність алжирського народу!».

[8] Тим-то на початку військових дій полонених не брано. Тільки з поступом політичної освіти кадрів керівники спромоглися роз'яснити масам, що: 1) новобранці, які приїжджають із метрополії, не конче добровольці; інколи вони самі відчувають відразу до цієї війни; 2) інтереси боротьби сьогодні вимагають, аби війна велась із дотриманням положень міжнародних конвенцій; 3) армія, яка бере полонених, є армією, і її сприймано не як банду розбійників; 4) у будь-якому разі полонені, це — серйозний інструмент тиску на ворога для захисту наших бійців, що потрапили у полон.

Поява колонізатора означала синкретично смерть тубільного суспільства, початок культурної лєтарґії, завмирання особистости. Для колонізованого квітку життя має бути угноєно трупом колонізатора. Так, два протилежні погляди достеменно відображують один одного.

Стається так, що для колонізованого насильство, оскільки воно є його єдиним зайняттям, набуває позитивних, навіть творчих рис. Практика насильства є всеохопною, адже кожна людина є ланкою великого ланцюга, частиною великого орґанізму насильства, що воно є відповіддю на насилля, ініційоване колонізатором. Поріжнені ґрупи бійців дізнаються одна про одну, й майбутню націю уже не розділити. Збройна боротьба мобілізує народ, себто вона спрямовує його рух в єдиному напрямку — вороття нема.

Мобілізація мас під час визвольної війни викликає у кожного чуття причетности до спільної справи, долі нації, колєктивної історії. Майже алхемічний розчин, замішаний на крові та гніві, цементує каміння, що лягає у підмурівок національної будівлі, — а це вже другий етап визволення. Так, зрозумілішим стає лексикон, що його мають слаборозвинені країни. У колоніяльний період людей закликали боротися проти гнобителів. Після національного визволення їх закликають боротися зі злиднями, неписьменністю, відсталістю. Нам кажуть, що боротьба триває. Народ усвідомлює, що життя, це — вічний бій.

Насильство колонізованого, як ми вже говорили, гуртує народ. У колоніялізмові, що він самою своєю структурою налаштований на сепаратизм і реґіоналізм, не так: йому мало визнати існування племен, — йому треба зробити все, аби закріпити та поглибити розбіжності між ними. Колоніяльна система заохочує піднесення племінної верхівки й підтримує старі релігійні братства марабутів. Насильство в своїй практиці є всеосяжним, вони проникає у всі сфери національного життя. Відтак, воно від самого початку передбачає ліквідацію реґіоналізму та трайбалізму. Тим-то націоналістичні партії не мають жалю до каїдів і традиційних вождів: усунення каїдів і вождів є передумовою об'єднання народу.

На рівні окремої людини насильство має очищувальну силу. Воно позбавляє колонізованого від комплєксу меншовартости, від пасивности та відчаю. Воно додає йому сміливости та впевнености.

Навіть якщо збройна боротьба була символічною і навіть якщо її згорнули наслідком швидкої деколонізації, все одно народ має досить часу, аби переконатися, що національне визволення було справою загалу і що лідер не має особливих заслуг. Насильство підносить народ до рівня лідера. Звідси ця глибока недовіра до протокольного апарату, що його квапляться завести новонароджені уряди. Коли маси вдавались до насильства, щоби визволитися, вони нікому не дозволяли «визволяти себе». Вони ревниво ставляться до своїх досягнень і цілком слушно не довіряють своє майбутнє, свою долю, долю своєї батьківщини земному «богові». Геть безвідповідальні ще вчора, сьогодні вони прагнуть усе розуміти і все вирішувати. Освітлена насильством свідомість людей рішуче повстає проти будь-якого вмиротворення. Відтепер усім демаґоґам, опортуністам, фокусникам тяжко ведеться. Практика, що кинула маси у запеклу рукопашну, нагороджує маси ненаситним смаком до дійсности. Врешті-решт будь-які спроби містифікації стають практично неможливими.

Щодо насильства в міжнародному контексті

На попередніх сторінках ми не раз зазначали: у країнах, що розвиваються, політичний керівник постійно закликає свій народ до боротьби. Боротися треба з колоніялізмом, злиднями та відсталістю, битися з безплідними традиціями. Слова, якими він послуговується, ніби взято зі словника начальника штабу: «мобілізація мас», «сільськогосподарський фронт», «просвітній фронт», «прикрі поразки», «великі перемоги». Молода незалежна нація в перші роки розвивається в кривавих туманах і на випаленій землі. Політичний керівник слаборозвиненої країни нажахано споглядає кілометри того довжелезного шляху, що його має пройти країна. Він промовляє до народу: «Приготуймось до великих випробувань і тяжкої праці». І країна, пойнята якимось творчим шалом, гарячково кидається у моторошний вир подій і жваво починає діяти. На «порядку денному» не тільки проблєма виживання, але й завдання якомога швидше наздогнати инші нації. Побутує думка, що европейські народи досягли теперішнього рівня розвитку завдяки своїй праці. Відтак доведемо світу й собі, що ми здатні на такі ж досягнення. Потреба поступу, в країнах, що розвиваються, сформульована в цей спосіб, не видається нам ані правильною, ані обґрунтованою.

Европейські держави досягли національної єдности тоді, коли національна буржуазія зосередила в своїх руках більшу частину багатств. Крамарі та ремісники, конторські службовці та банкіри монополізували національні фінанси, торгівлю і науку. Буржуазія була найбільш динамічною, найбільш заможною клясою.

Прийшовши до влади, вона розгорнула важливу діяльність: індустріялізувала країни, збудувала шляхи сполучення, а відтак і почала шукати за «заморськими територіями».

В Европі, за деякими винятками (Анґлія, наприклад, дещо випереджала инші країни), країни в період формування національних держав стояли приблизно на одному рівні економічного розвою. Оскільки розвиток і поступ мали всезагальний характер, жадна нація не *принижувала* иншої.

Сьогодні національна незалежність і національне будівництво у слаборозвинених реґіонах мають геть інакший вигляд. У цих реґіонах, коли не брати окремих вражаючих досягнень, всі країни однаково потерпають од бідної матеріяльної бази. Маси борються зі спільними для всіх злиднями, б'ються з тими ж перестареними звичаями, а по їхніх животах можна було б вивчати «ґеоґрафію голоду». Світ відсталости, світ злиднів, мерзенний світ. До того ж це світ без лікарів, без інженерів, без управлінців. Якщо тепер узяти Европу, то вийде, що европейські нації пишаються в розкошах, живуть серед кричущого багатства. Конкретні, фізичні багатства европейців обурюють, адже їх нагромаджено на спинах рабів, їх живила кров рабів, своїм походженням вони завдячують землі та надрам слаборозвиненого, рабського світу. Европа завдячує добробутом і поступом потові неґрів, арабів, індійців й азіятів; добробут і поступ Европи мають підмурівком їхні трупи. Ми поклали собі ніколи не забувати цього. Коли країна-колонізатор, збентежена вимогою колонії надати незалежність, подумки звертаючись до націоналістичних керівників, виголошує: «Хочете незалежности? То гайда в середньовіччя!», народ, який щойно здобув незалежність, спокійно згоджується і приймає виклик. І ми бачимо, як колонізатор вивозить свої капітали, своїх спеціялістів і тисне на молоду націю економічно[9]. Апотеоза незалежности стає її проклят-

[9] У сьогоднішній міжнародній ситуації капіталісти піддають економічній блокаді не тільки африканські та азіятські колонії. Кропітка й тяжка праця щодо визволення людини триває: Сполучені Штати спрямували проти Кастро низку заходів, тож боротьба країн західної півкулі є новою главою визвольної історії. Латинська Америка, що в ній розташовано незалежні країни, членів ООН й емітентів власної валюти, має правити Африці за урок. Ці колишні колонії після сподіваного визволення живуть таксамо злиденно й сутужно, як і доти, і таксамо роздушені залізною ступою західного капіталу.

тям. Колоніяльна влада, використовуючи величезні можливості для тиску, прирікає молоду націю на занепад. Держава-колонізатор недвозначно заявляє: «Хочете незалежности? То повиздихайте!». Тепер націоналістичним керівникам не лишається нічого иншого, як звернутися до народу із закликом подвоїти зусилля. Цим зголоднілим слабом'язим людям висунуто вимогу затягти паски та пильно працювати. Встановлюється режим автаркії, і кожна країна — а ресурси у всіх цих країн мізерні — намагається дати собі раду з голодом і злиднями, що ширяться її територією. Бачимо, як народ добуває останніх сил і в знемозі помирає, поки за ним крізь скельця льорнетів споглядатиме зверхня і тлуста Европа.

Инші країни «третього світу» відмовляються випробовувати себе так жорстко і пристають на умови колишньої метрополії. Намагаючись скористати з вигідного стратеґічного положення у боротьбі двох блоків, ці країни укладають угоди, підписують зобов'язання. Колишня колонізована країна стає економічно залежною. Колишня держава-колонізатор, що її колоніяльні ринки збуту лишились неушкодженими, а інколи навіть розширились, погоджується підгодовувати бюджет незалежної нації дрібними крихтами. Так, завоювання колоніями незалежности висунуло на пе-

---

Визволення Африки та розвиток свідомости дозволили латиноамериканським народам розірвати порочне коло диктатур, де кожний наступний режим повністю подібний до попереднього. На Кубі до влади приходить Кастро та передає владу народові. Цей розрив із загальноприйнятими правилами янкі сприйняли за національну образу; відтак Сполучені Штати орґанізовують контрреволюційні загони, формують тимчасовий уряд, підпалюють урожай цукрової тростини і, насамкінець, вирішують безжально придушити кубинський народ. А це справа нелегка. Кубинський народ страждатиме, але переможе. Нещодавно бразильський президент Жаніу Квадрус у своїй історичній декляції заявив, що його країна захищатиме Кубинську революцію всіма можливими засобами. Може бути й так, що Сполучені Штати поступляться волі народів. Цей день стане днем радости, адже це буде поворот у житті чоловіків і жінок усього світу. Тоді зникне влада всемогутнього доляра, що його сила зрештою спирається лише на рабів, що вони працюють по всьому світові — на нафтових свердловинах Близького Сходу, в шахтах Перу та Конґо, на плянтаціях United Fruit і Firestone, — зникне влада доляра над рабами, що виснажують свої розумові та фізичні сили для того, щоб живити капіталістичну систему.

редній плян нове питання: національне визволення колонізованих скинуло містичний серпанок з реального стану речей в їхніх країнах — він нестерпний. Головне протистояння, що ним насправді є не протистояння між колоніялізмом і антиколоніялізмом, а між капіталізмом і соціялізмом, втрачає свою вагу. Важливе питання, що насуває з-за обрію, це — необхідність перерозподілити багатство. Якщо людство не хоче бути знищеним вибухом ізсередини, воно має вирішити цю проблєму.

Уважано, що прийшов час світові, певніше «третьому світові», вибирати між капіталістичною системою і соціялістичною. Країни, що розвиваються, скористали з цього суперництва між двома системами, щоби завоювати перемогу в боротьбі за національне визволення, але вони не мають втягуватися у нього. «Третій світ» не має долучатися до системи цінностей, що склалась за доби колоніялізму. Навпаки — країни, що розвиваються, мають зосередитися на власних цінностях, на способах життя й традиціях, притаманних саме їм. Головне питання, що стоїть перед нами, — обрати між соціялізмом і капіталізмом у тому вигляді, як їх сформулювали люди з инших континентів і епох. Певна річ, капіталістичний спосіб життя не дозволить нам виконати наше національне та всесвітнє завдання. Капіталістична експлоатація, трести й монополії ворожі до країн, що розвиваються. З иншого боку, вибір на користь соціялізму — ладу, повернутого обличчям до народу та заснованого на повазі до людини як найвищої цінности, дозволить нам пришвидшити поступ, базований на співпраці членів суспільства, і в цей спосіб запобігти ризикові побудувати карикатурне суспільство, що в ньому вся економічна та політична влада зосереджена в руках небагатьох обраних, які нехтують загальними інтересами нації.

Але щоб соціялістичний лад міг існувати, а ми слідували принципам, що вони нас надихають, нам потрібно ще дещо, крім людського капіталу. Деякі країни, що розвиваються, докладають тут колосальних зусиль. Чоловіки й жінки, молодь й літні люди з ентузіязмом стають до — можна сказати — сибірної праці та проголошують себе рабами нації. Через самовідданість і презирство до будь-якого заняття, якщо тільки воно не служить спільній справі, народжується національна мораль, що відновлює в людині віру в долю світу й змушує найобережніших спостерігачів

скласти зброю нищівної критики. Проте ми вважаємо, що ця мобілізація фізичних і моральних сил не може тривати довго. Молоді нації прийняли виклик після повної евакоації колоніяльної влади. Країна має нових керівників, але фактично все треба робити наново, все треба переосмислювати. Насправді, колоніяльна система цікавилась лише окремими багатствами та ресурсами колонії — тими, що забезпечували її промисловість. Дотепер не було складено жадного реєстру землі, жадного опису надр. Тим-то молода незалежна нація вимушена продовжувати господарювати в рамках схем, створених за колоніяльної доби. Вона, звісно, може експортувати до инших країн та в инші валютні зони, але основа її експорту по суті не змінюється. Колоніяльна влада буквально вбудувала ці схеми в країну, і ми вимушені улягати їм, інакше на нас чекає катастрофа. Мабуть, потрібно розпочати все наново, змінити структуру експорту, а не тільки його напрямки, провести нові ґеолоґічні розвідки землі, надр і… вивчити потугу річок та сонця — чом би й ні? Проте, щоб виконати ці завдання, потрібен не самий лише людський капітал. Потрібен фінансовий капітал, спеціялісти, інженери, кваліфіковані робітники тощо. Зізнаймося: колосальні зусилля, докласти які — за закликом його керівництва — має народ слаборозвиненої країни, не дадуть бажаних результатів. Якщо умови праці не буде змінено, треба буде століть, аби олюднити наш світ, що його імперіялістичні держави звели до тваринного стану[10].

Справа в тім, що ми не повинні приставати на ці умови. Ми маємо рішуче відкинути стан, на який нас прирекли західні країни. Якщо колонізатори й імперіялісти забрали з нашої землі свої прапори та поліцію, це ще не означає, що вони розрахувалися з нами. Протягом століть капіталісти поводилися в країнах, що розвиваються, як правдиві військові злочинці. Депортації, убивства, примусова праця і рабство були основними засобами, за допомогою яких капіталісти примножували свої скарби золота й діямантів,

[10] Деякі країни, що скористали з наявности великих европейських поселень, разом з незалежністю отримали будинки та проспекти; вони раді забути, що віддалені райони голодують і злидарюють. За іронією долі вони, учасники своєрідної мовчазної змови, удають, ніби міста їхніх країн — сучасники незалежности.

збагачувались і стверджували свою владу. Нещодавно нацизм перетворив всю Европу на справжню колонію. Уряди низки европейських країн вимагали репарацій і реституції у грошовій і натуральній формі за вкрадені у них матеріяльні цінності: було повернено своїм власникам предмети культури, картини, скульптури, вітражі. 1945-го року, після перемоги над нацизмом, европейці без угаву твердили: «Німеччина заплатить». Своєю чергою на відкритті процесу Айгмана пан Аденавер від імені німецького народу ще раз попросив вибачення у єврейського народу. Пан Аденавер підтвердив зобов'язання своєї країни продовжувати виплачувати Ізраїлеві величезні суми як компенсацію за злочини нацистів[11].

Ми також вважаємо, що імперіялістичні держави припустилися б серйозної помилки і нечуваної несправедливости стосовно себе, якби вони змирились з виведенням з нашої землі військових когорт, адміністративних і фінансових установ, що вони розвідували, видобували та відправляли природні багатства до метрополії. Моральне вдоволення від завоювання національної незалежности не засліпило та не нагодувало нас. Багатство імперіялістичних країн є також нашим багатством. У найзагальнішому сенсі це твердження зовсім не означає, що ми долучені до технічних досягнень і витворів мистецтва Заходу. Говорячи безпосередньо про Европу, заявляємо, що вона розжиріла на золоті та сировині з колоніяльних країн — Латинської Америки, Китаю, Африки. Вежа

[11] Щоправда, Німеччина сплатила репарації за військові злочини не повністю. Відшкодування, що його переможена нація мала виплатити, не витребували повною мірою, бо постраждалі сторони залучили Німеччину до своєї системи оборони від комунізму. Саме це кермує колонізаторськими країнами, коли вони прагнуть розмістити на території своїх колишніх колоній (яким відмовляють у включенні до Західного блоку) військові бази й анклави. Вони дружно вирішили забути про свої вимоги заради стратеґії НАТО, заради «вільного світу». І ми бачили, як до Німеччини посунули доляри й обладнання. Західний табір потребує сильної й могутньої Німеччини. Очевидно, «вільна Европа» прагне мати квітучу, відновлену Німеччину, котра правитиме за перший бастіон на шляху неминучих «червоних юрмиськ». Німеччина чудово скористала з европейської кризи. Водночас Сполучені Штати й инші европейські держави справедливо тужать за тим, що Німеччина ще вчора колінкувала, а сьогодні безжально конкурує на міжнародному ринку.

европейського добробуту височіє над цими континентами, що з них упродовж століть відправляли до Европи діяманти й нафту, шовк і бавовну, деревину й екзотичні товари. Европу буквально витворив «третій світ». Багатства, в яких вона вже душиться, вкрадено в народів, що розвиваються. Порти Голляндії, доки Бордо та Ліверпуля, що зналися на работоргівлі, своїм розвитком завдячують мільйонам вивезених рабів. І коли тепер, зачувши, як керівник якоїсь европейської держави, поклавши руку на серце, заявляє, що він має прийти на допомогу нещасним народам країн, що розвиваються, ми аж ніяк не нестямимося від захвату. Навпаки — ми кажемо до себе: «Це справедливе відшкодування, що належить нам за правом». Тим-то ми відмовляємось вважати допомогу країнам, що розвиваються, за «благодійність». Ця допомога має бути супроводжувана усвідомленням двох речей: по-перше, колонізовані мають розуміти допомогу як *належну*; по-друге, капіталістичні держави мають розуміти, що *вони мусять платити*[12]. Якщо через нерозуміння, не кажучи вже про невдячність, капіталістичні країни відмовляться платити, тоді невблаганна діялєктика їхньої власної системи задушить їх. Факт, що молоді нації не є привабливими для приватного капіталу. З погляду монополій є поважні причини та законні виправдання такої стриманости. Щойно капіталісти дізнаються (а вони зазвичай дізнаються першими), що їхній уряд готується до деколонізації, вони незабаром вивозять із колоній всі свої капітали. Вражаючий відтік капіталу повсякчас супроводить деколонізацію.

Перед тим, як інвестувати у незалежні країни, приватні компанії висувають умови, що їх, судячи з досвіду, можна вважати неприйнятними чи нереалістичними. Вірні принципові негай-

[12] «Дивитися на соціялістичне будівництво в Европі та „відносини" з „третім світом" (так ніби у нас з ним завжди були тільки зовнішні зносини) як на принципово ріжні речі означає віддавати — свідомо чи несвідомо — перевагу перерозподілові колоніяльної спадщини перед правдивим визволенням слаборозвинених країн; інакше кажучи, це означає будувати розкішний соціялізм на багатстві, награбованому імперіялізмом; все одно, як банда розбійників буде розподіляти здобич більш-менш порівну межи собою і підкидати трохи біднякам, забуваючи, що цим вона просто повертає належне». — Marcel Péju, «Mourir pour de Gaulle?» [Марсель Пежу. Вмерти за де Ґолля?], in *Les Temps Modernes*, №175-176, octobre-novembre 1960.

ної окупности, який вони сповідують, рушаючи до «заморських територій», капіталісти не бажають вкладати гроші на тривалий час. Вони опираються так званим проґрамам плянового розвитку господарств молодих урядів, а часто ставляться до таких проґрам одверто ворожо. У скрайньому разі вони погоджуються позичити молодим націям гроші за умови, що за них буде придбано промислові товари й устаткування, себто буде підтримано заводи в метрополії.

Насправді ж обережність західних фінансових ґруп пояснювана їхнім небажанням ризикувати. Звідси їхні вимоги забезпечити політичну стабільність та соціяльний спокій, що є неможливим, зважаючи на жахливий стан, в якому перебуває населення напередодні незалежности. Тим-то прагнучи ґарантій, що їх колишня колонія надати не може, вони вимагають розмістити на її території військові бази або залучити молоду націю до підписання економічних або військових пактів. Приватні компанії починають тиснути на власний уряд, аби для захисту їхніх інтересів у цих країнах було розташовано бодай військові бази. Нарешті ці компанії вимагають від свого уряду ґарантувати інвестиції у той чи той реґіон, що розвивається.

Зрештою виявляється, що країн, які задовольняли б умовам, запропонованим трестами та монополіями, геть небагато. За відсутности надійних ринків збуту капітал лишається в Европі та заморожується. Він заморожується тим певніше, що капіталісти відмовляються інвестувати у власну економіку. Адже прибуток у цьому випадку мізерний, а податковий тиск охолоджує запал найвідчайдушніших.

У довгостроковій перспективі ситуація катастрофічна. Циркуляція капіталу або геть припиняється, або значно уповільнюється. Швайцарські банки відмовляються приймати надлишковий капітал, Европа душиться. Попри величезні суми, що їх поглинають військові витрати, міжнародний капіталізм потрапляє в безвихідь.

Але йому загрожує ще одна небезпека. Оскільки «третій світ» приречено на занепад — у кожному разі на безрух — через еґоїзм й аморальність Заходу, слаборозвинені народи вирішують перейти до колєктивної автаркії. Західна промисловість швидко

втрачає свої заморські ринки збуту. Засоби виробництва накопичуються на складах, а европейський ринок стає ареною безжальної боротьби між фінансовими ґрупами і трестами. Заводи закривають, працівників звільняють, шириться безробіття — і европейський пролєтаріят розпочинає відкрито боротися проти капіталізму. Тоді монополії усвідомлюють, що мають інтерес допомагати — і то щедро, без крутійства — країнам, що розвиваються. Так, ми бачимо, що молоді нації «третього світу» припускаються помилки, коли плазують перед капіталістичним країнами. Наша сила — в наших правах і в справедливості нашої позиції. Ми маємо пояснити капіталістичним країнам, що головною проблємою сучасної епохи є війна між ними і соціялістичним табором. «Холодній війні» треба покласти край, оскільки вона веде нас у ніщо; треба зупинити гонитву ядерних озброєнь, щедро інвестувати в реґіони, що розвиваються, та допомагати їм технічно. Як буде вирішено ці проблєми — такою буде й доля світу.

Нехай капіталістичний світ і не намагається зацікавити соціялістичний табір «долею Европи», поки мільйони «кольорових» голодують. Подвиг майора Ґаґаріна, хай там що говорить ґенерал де Ґолль, не є досягненням, що «робить честь Европі». Вже протягом певного часу голови капіталістичних держав, їхні діячі культури ставляться до Радянського Союзу двоїсто. Зібравши колись для знищення соціялізму всі сили, тепер вони розуміють, що ним не можна нехтувати. Звідси силувані приязні посмішки, безкінечні дипломатичні спроби зблизитися і повсякчасне нагадування радянському народові, що він «належить до Европи».

Можна вимахувати «третім світом» як таким, що поглине всю Европу, та годі — проґресивні сили, які прагнуть щастя для всього людства, не роз’єднати. «Третій світ» не йде хрестовим походом, що спричинить голод в Европі. Але він чекає від тих, хто впродовж століть тримав його в рабстві, що вони допоможуть йому поновити права людини й допоможуть людині перемогти по всьому світові — раз на все.

Але ясно, що ми не такі наївні, щоби повірити, що це стане можливим завдяки співпраці та добрій волі европейських урядів. Ця колосальна робота, що вона полягає у поверненні людини до світу, повернення цілісної людини, є можливою за активної до-

помоги европейських мас, які — вони мають знати це — у колоніяльних питаннях часто улягають політиці наших спільних господарів. Для цього треба щоби спершу европейські маси прокинулись до життя, збурили свою свідомість і покинули вдавати «сплячу красуню», бо це є безвідповідально.

2 ВЕЛИЧ І НЕМІЧ СПОНТАННОСТИ

Роздуми про насильство дали нам змогу зрозуміти ріжноту між кадрами й народними масами, незбіг їхніх ритмів. У будь-якій політичній або профспілковій орґанізації зазвичай істнує прірва між народними масами, котрі вимагають негайно й усебічно поліпшити їхній стан, та кадрами, які зважають на клопоти, що їх можуть завдати ці вимоги, й халепу, в яку вони вскочать, коли висунуть народний ультиматум підприємцям-роботодавцям, тож, уникаючи труднацій, вони всіляко обмежують і пом’якшують тоті вимоги. Отому незрідка можна бачити, що народні маси дуже невдоволені роботою кадрів. Опісля галасливих демонстрацій і протестів, що є безперечною заслугою кадрових профспілкових і політичних діячів, народні маси чуються зрадженими. Та коли це багаторазові демонстрації на захист своїх прав або задля перемоги в трудових спорах, маси політизуються. Політизований профспілковий діяч здає собі справу в тому, що локальний, незначний конфлікт ще не є вирішальним зіткненням між ним і адміністрацією, не є тим зударом, що його вимріяв собі під’яремний люд. Колонізовані інтелєктуали, що мали змогу вивчати, як діють політичні партії, створюють ті самісінькі орґанізації, що й у метрополії, та мають собі за мету мобілізувати народні маси й напосістися на колоніяльну адміністрацію. Цікавий збіг: формування націоналістичних партій у колонізованих країнах співпадає у часі зі становленням інтелєктуальної та підприємницької верхівки, що вона приділяє неабияку увагу орґанізації як такій. Тим-то фетишизм орґанізаційних форм часто братиме гору над раціональним осмисленням колоніяльного суспільства. Проте поняття партії, це —

поняття, позичене в метрополії. І цей засіб сучасної боротьби прикладають — достеменно такий, як він є у метрополії, — до мінливої дійсности, де захитано рівновагу, де сусідять рабовласництво, кріпацтво, обмінний торг, ремісництво та біржові спекуляції.

Політичні партії слабкі не лишень через те, що механічно запозичують орґанізаційні форми, наладовані для боротьби пролєтаріяту в промислово розвиненому капіталістичному суспільстві. Се питання легко надається до вирішення: досить дещо скоригувати та додати дещицю з огляду на тип орґанізації. Натомість великою помилкою, властивим недоліком більшости політичних партій у слаборозвинутих реґіонах є те, що, додержуючи клясичної схеми, вони зверталися передовсім до найсвідоміших ґруп — міського пролєтаріяту, ремісників і службовців, себто до найменш чисельних верств населення, що разом вони заледве чи складуть відсоток.

Отже, хоча пролєтаріят увібрав пропаґанду партії та охоче читав її аґітки чи бодай мав до їх добре серце, він був геть не готовий активно підтримати гасло відчайдушної боротьби за національне визволення. Про це говорено не раз: на колоніяльних територіях пролєтаріят, це — осердя колонізованого народу, тож колоніяльний режим приділяє йому більше уваги й порає більше за инших. Відносно розвинений міський пролєтаріят має певні привілеї. У капіталістичних країнах пролєтарям нічого втрачати крім своїх кайданів, а здобудуть вони цілий світ. У колонізованих країнах пролєтаріят може втратити цілий світ. Насправді він є тією частиною колонізованого народу, що без неї колоніяльній машині годі бути постійночинною та й загалом годі працювати. Незамінними є водії трамваїв, таксисти, шахтарі, докери, перекладачі, медсестри та инші нібито дрібні, але важливі елєменти. Вони є найвідданішими прихильниками націоналістичних партій і — через привілейоване становище, що вони його посідають у колоніяльній системі, — становлять «буржуазну» фракцію колонізованого народу.

Певна річ, що підтримують націоналістичні політичні партії передовсім городяни — керівники нижньої ланки, робітники, інтелєктуали й міські крамарі. Їхній спосіб мислення багато в чому відображає те передове з технічної точки зору та відносно комфортне середовище, в якому вони живуть. Для них важить «модер-

нізм», і саме це слово щонайкраще характеризує їхні погляди й учинки: ці кола обстоюють реформи та нововведення й виступають проти мракобісних традицій, а також стають на прю зі старою гранітовою брилою національної культурної спадщини.

Націоналістичні партії здебільшого не звикли довіряти сільським масам. На їхню думку, маси гибіють у безруху, знерухомлені й безплідні. Ці нехитрі мудрування небавом призводять до того, що члени націоналістичних партій, зокрема міські робітники й інтелєктуали, зрештою зневажають сільські маси і ставляться до них із погордою, наслідуючи колонізаторів, — правдиве падіння! Щоби збагнути, в чому справа, чому політичні партії не довіряють сільським масам, варто пам'ятати собі, що колоніялізм часто зміцнював своє панування через скам'яніння життя на селі. Улягаючи владі марабутів, чаклунів і племінних вождів, сільські маси продовжували жити за февдалізму, а за непорушність і неприступність мурів цієї середньовічної будівлі дбали представники колоніяльної адміністрації та військові.

Молода національна буржуазія, зокрема торговці, багато в чому конкуруватиме з цими февдальними правителями: марабути й чаклуни вадитимуть хворим відвідувати лікарів; збори джамаату судитимуть, не дозволяючи обставати на захист підсудного; каїди зловживатимуть політичною й адміністративною владою, щоби вбезпечити власні торгові оборудки і джерела постачання; племінна знать — в ім'я релігії й традицій — виступатиме проти розвою взаємовигідної торгівлі та ввезення нових товарів.

Тож молода кляса колонізованих дрібних і великих торговців бачить своїм завданням усунути ці забобони, що заважають поступові. Тубільні маси є тими покупцями, що за всі них змагаються, адже, по-перше, вони не мають змоги купувати собі товари, а по-друге, вони вірні февдальним вождям і дослу́хаються них, якщо ті вирішать щось змінити.

Захисники февдального ладу творять ріжні перепони молодим прозахідним націоналістам і народним масам, вадячи їхньому спілкуванню. Щойно верхівка намагається наблизитися до сільських мас, вона наражається на опір: племінні вожді, релігійні лідери, зрештою традиційна влада видають ще більше засторог, погрожують карами небесними, інтердиктом. Традиційні органи влади, визнані владою окупаційною, не зводять очей із верхівки,

котра раз-у-раз намагається нав'язати контакти з селом, та не ховають свого невдоволення. Вони знають: ідеї, що їх можуть принести ці городяни, підважують самі засади февдального ладу. Отож із окупаційною владою вони ще можуть так-сяк порозумітися й загалом живуть у злагоді з нею, а от модерністів, котрі намагаються зруйнувати підвалини тубільного суспільства і забрати їм хліб від рота, вважають за ворогів.

Прозахідні елєменти ставляться до селянських мас десь так, як пролєтаріят промислово розвинених країн. Історія буржуазних та пролєтарських революцій показала, що селянські маси, бувши реактивною силою, часто гальмують революційний процес. Селянські маси в промислово розвинених країнах назагал є найменш свідомими, найменш орґанізованими й найбільш анархістськими елєментами: зазвичай вони недисципліновані та користолюбні, підозрілі й до того ж не стримують лють і роздратування. Словом, селянські маси індивідуалістичні вже своєю суттю, тож не дивно, що згадані риси є об'єктивною умовою реакційної поведінки.

Ми переконалися, що націоналістичні партії щодо методи і вчення послуговуються досвідом західних партій, а отже — здебільшого — не пропаґують межи селян. Насправді ж докладна аналіза колонізованого суспільства — якби до неї вдались — підтвердила би, що колонізовані селяни досі живуть у звичному для них і рідному з діда-прадіда середовищі, серед освячених часом традицій. Ім'я цьому середовищу — традиційне суспільство. Його підвалини такі ж тривкі, як і на світанку людства, а тимчасом у промислово розвинених країнах традиційне суспільство не витримало поступу і впало під ударом індустріялізації. Цікаво, що в колоніях по-індивідуалістському чинять якраз пролєтарі — ті, кого можна назвати зародковим пролєтаріятом. Демоґрафічна ситуація висуває перед безземельними селянами невирішні завдання, тож ті полишають села і мчать до міст, де відтак стають люмпен-пролєтаріятом, що купчиться у нетрях і силується потрапити до портів і містечок, зведених за колоніяльного панування. Що до селянських мас, то вони продовжують жити заціпеніло, а той, кого уважано зайвим ротом, — нема ради! — їде до міста. Селянин, який лишається на селі, прикипівши до землі, боронить власних традицій, у цей спосіб репрезентуючи в колонізованому суспільстві муштрований елємент, що має центром свого суспільного жит-

тя лишень громаду. Звісно, це недвижне життя, зусибіч реґляментоване, час од часу видає із себе рух, заснований на релігійному фанатизмові чи племінному розбраті. Проте несамохіть сільські маси лишаються дисциплінованими й альтруїстичними: прагнення особистости поступаються силі громади.

Селяни не довіряють міському мешканцеві, вбраному елеґантно, по-европейському: він-бо мовить по-чужинському та працює з чужинцями, часом навіть живе в европейця під боком; тому видається, що він живе у згоді з загарбником і прагне бути успішним, скориставши для цього з колоніяльної системи. Мешканці міст, це — зрадники, запроданці, відступники, що зреклися всього, що селяни мають за національне культурне багатство. Тож загальна опінія селян є такою: містяни — аморальні. Втім, це не є клясичне протистояння села і міста. Це протистояння між колонізованим, котрий не може добутися переваг колоніялізму, і тим, хто силується мати зиск із колоніяльної експлоатації ~~вигоду~~.

Колонізатори не оминають увагою це протистояння і користують із нього під час боротьби з націоналістичними партіями, мобілізуючи горян і салдатів проти міст. Вони підбурюють внутрішні райони виступити супроти узбережжя, вони знову користають з міжплемінних конфліктів, і не варто дивуватися, що такий собі Калонджі проголошує себе королем Касаї, як і не подивугідні були збори в Ґані кілька років перед цим, коли вожді вкупі одстояли власну позицію перед Нкрумою.

Тактика політичних партій не є правильною: замість користання з тих структур, що вони є на селі, і виповнення їх новим, націоналістичним або проґресивним змістом, вони намагаються перевернути догори дриґом увесь традиційний спосіб життя селян (до того ж не порушуючи меж колоніяльної системи). Це нерозумне поводження партійців призводить до того, що селяни вважають їх за божевільних і нахабних приблуд. Результат — село не може правити міській партії за форпост. Народ узято желізними путами колоніялізму, а вони мислять собі, ніби можуть зрушити «млявих, зачепілих селян». Вони не хочуть підкласти руку народним масам. Ці розумаки не годні прикласти свої знання до конкретної життєвої ситуації, щоби зарадити народові, але мають заздалегідь визначену (і цілком умовну) схему, за якою намагаються зорґанізувати народні маси. Отому вони закидають на село столи-

чних очільників, недосвідчених або замолодих, що їм передавано повноваження центральної влади та що вони намагаються порядкувати дуаром або селом як партійним осередком на підприємстві. Вождів похилого віку понижувано, часто-густо з їх збиткуються. Історію майбутнього народу напрочуд зухвало обмежують на маленьких місцевих історіях, себто єдино значуща для національної дійсности річ тратить свою вагу, позаяк її втолочувано в багно, обкидувано болотом. Натомість було залучити історію села, історію традиційних міжклянових і міжплемінних сутичок до контексту вирішального бою, на який кликано народ. Та літніх людей — цих мудрих дідуганів, яких у традиційному суспільстві незмінно поважають уже через самий їхній вік і загалом як носіїв авторитету, — партійці беруть на кпини прилюдно. Певна річ, окупаційна адміністрація не ловить ґав і неодмінно скористає з цієї сумної ситуації, щойно зобачить, як партійна пародія на владу дере носа, мішаючись у кравецтво, бувши зроду шевцями. Що аґентурних відомостів не бракує, то поліційна розправа не забариться. Небавом геть усі партійці, позасилані на село, дізна́ються про арешт керівників і головних учасників нових зборів.

Ці поразки потверджують «теоретичну аналізу» націоналістичних партій. Спроба завербувати сільські маси скінчилася безславно, й цей згубний досвід посилює їхню недовіру до селян, тож їхня ворожість до цієї частини народу доходить краю. Та опісля перемоги в національно-визвольній борні ті самі помилки повторювано. Недолуга політика живить тенденцію до децентралізації, відмежування регіонів від серця країни та заведення самоврядного ладу в них. Племінний устрій колоніяльної доби поступається місцем реґіоналізмові доби національного будівництва і його орґанізаційному вираженню — федералізмові.

Одначе виявляється, що хоча націоналістичні партії мало впливають на селянство загалом, сільські маси або рішуче втручаються у процес достигання національної свідомости, або перебирають ініціятиву в націоналістичних партій, або — через негодність цих партій до керування — посідають їхнє місце.

Пропаґанда націоналістичних партій завше знаходить відгук у сільському гурті: по селах радо спогадують старі часи, як ще не було колоніялізму. Жінки замість колискових наспівують дітям бойові пісні, гімни, що злітали з вуст воїнів, котрі боронили край

від загарбників. У віці 12-13 років малеча вже поіменно знає, хто брав участь у нещодавньому повстанні, тож у дуарах плекають мрії не про розкошування чи успішне складання іспитів (а думка міських дітей не сягає вище за це), а про те, як вони будуть подібними до того чи того героя, що він прийняв муки й смерть за волю, і що розповідь про нього завжди супроводжувана розчуленням і гордістю.

Поки націоналістичні партії намагаються орґанізувати робітничу клясу, щойно зароджувану в місті, на селі піднімають геть-то незрозумілі як на стороннього спостерігача заворушення. Таким, приміром, було славнозвісне повстання 1947-го року на Мадаґаскарі. Колоніяльна адміністрація поставилась до нього неуважливо, не надало йому ваги: це, мовляв, просто собі селянське повстання. Насправді ж сьогодні ми знаємо: усе, відколи існує світ, є значно складнішим, ніж нам це видається. Упродовж другої світової війни великі колоніяльні фірми побільшали і навіть погладшали, заволодівши усіма доти вільними землями. Одночасно заговорили про те, що жидівські, кабільські, антильські біженці можуть потрапити на острів. Ширилися чутки про майбутнє захоплення острова — за підтримки колоністів — білими з Південної Африки. Тож по війні кандидати від націоналістів перемогли на виборах. Одразу по цьому проти партійних осередків Демократичного руху за малаґасійське відродження (МДРМ) було застосовано репресії. Щоби засягнути своїх цілей, колоніялізм вдався до найтрадиційніших засобів зі свого арсеналу: численних арештів, расистської пропаґанди, розпалення міжплемінної ворожнечі та створення партії з неорґанізованих елєментів люмпен-пролєтаріяту. Ця «партія» «Знедолені Мадаґаскару» (ПАДЕСМ) зухвалими провокаціями надала колоніяльній владі законні підстави для запровадження заходів щодо відновлення громадського порядку. Проте тут ретельно продумані дії з ліквідації «партії» спричиняються до маштабних наслідків. Сільські маси, котрі упродовж останніх трьох-чотирьох років лишень оборонялися, раптом відчувають себе у смертельній небезпеці й вирішують протиставити силам колонізаторів насильство. Озброєний списами — а найчастіше тільки камінням і палицями — народ підіймається на загальне повстання за національне визволення. Що було далі, ми знаємо.

Збройні повстання є лише одним із способів, у який сільські маси беруть участь у національній боротьбі. Іноді селяни перебирають естафету міських заворушень; націоналістична партія по містах зазнає поліційних репресій. Селяни дізнаються про ці новини й жахаються, бо поки новина дістанеться села, вона тисячу разів зміниться й набуде нечуваних, катастрофічних розмірів: одних лідерів заарештовано, інших розстріляно, місто захлинається у крові чорних, «бідолашні» білі колоністи купаються в крові арабів. Тієї ж миті, як люди зачують звістки такого штибу, їм закипає кров і їх поймає сліпа й люта ненависть, що довго чаїлася по кутках свідомости. Це призводить до траґедій: оточено найближчий поліційний відділок, пошматовано жандармів, вбито вчителя; лікар вижив лише тому, що був деінде. До місця кривавих подій вирушають колони «миротворців», літаки розпочинають бомбардування. Тоді повсталі здіймають імпровізований стяг, вертають до життя давні військові традиції, що їм радіють жінки, а чоловіки об'єднуються і вирушають у гори: розпочинається партизанська війна. Стихійно, несамохіть селяни викликають у всіх почуття небезпеки; нажаханий колоніялізм або тікає, або ладиться воювати чи вести перемовини.

Як реагують націоналістичні партії на рішуче втручання селянських мас у національну боротьбу? Ми бачили: більшість націоналістичних партій не обстоювала потребу збройної боротьби, не вважала за необхідне здіймати зброю проти колонізатора. Вони не притлумлювали повстання, але й не розбурхували його, задоволені тим, що його можна віддати на поталу спонтанности сільських мешканців. Загалом стосовно цього нового елєменту вони діють так, ніби йдеться про манну небесну, благаючи долю, аби це тривало й надалі. Вони користають з цього дарунку небес, але не намагаються орґанізувати повстання, не бажають керувати ним і відповідати за різанину. Вони не спрямовують на село кадри, що вони би політизували народні маси, виконували кропітку роботу з просвітлення свідомости пересічних людей, піднімали боротьбу на новий щабель. Натомість вони сподіваються, що масове збурення дасть свої плоди і то ті плоди самі впадуть до рук. Та сільський рух не затруєний міським, адже кожде розвивається за власною діялєктикою.

Навіть тепер, коли селяни сприйнятливі до пропаґанди і чекають на розумне слово, націоналістичні партії не звертаються до них, не пропонують їм плану дій і не згадують селян у своїх гаслах. Людям не запропоновано жадних цілей, жадного слова не промовлено до них, і селяни намарне вишуковують щось пожитнє у марнослів'ї: партійці сподіваються, що цей шалений рух триватиме без кінця-краю, а неперервні бомбардування лише живитимуть ненависть повсталих. Вочевидь, навіть у цьому випадкові націоналістичні партії не послуговуються наданою їм змогою об'єднати сільські маси, політизувати їх, вивести боротьбу на новий, вищий рівень. У цей спосіб партії скоюють непоправний злочин — за будь-яких умов не довіряють селу.

Політичні активісти переховуються по містах або виїздять за кордон, сиґналізуючи колоніялізмові: з повстанцями нас нічого не в’яже. Зрідка буває, що вони долучаються до тих, хто пішов у гори. У Кенії, наприклад, під час повстання Мав-Мав жаден відомий націоналіст не заявив про свою належність до їхнього руху і навіть пальцем не вдарив, щоби захистити «бунтівників».

Між ріжними верствами населення — ані плідного порозуміння, ані протистояння. Отож всюди, де незалежність виборюювано у кривавих битвах і де, з одного боку, сільські маси зазнають репресій, а з иншого істнують домовлености між колоніялізмом та націоналістичними партіями, ми повсякчас маємо справу з цим взаємним нерозумінням. Мешканці сіл знехотя сприйматимуть докорінні реформи, пропоновані урядом, а також суспільні нововведення, навіть якщо ті мають об'єктивно проґресивний характер, адже теперішні відповідальні особи держави за колоніяльних часів не виясували народові завдання партії, національну політику, не розповіли про міжнародну ситуацію тощо.

Недовіра, з якою мешканці сіл і февдали ставились до націоналістичних партій за колоніяльного ладу, під час національного відродження стає відвертим ворогуванням. Шпигуни й вивідувачі, котрим не вдалося перепинити розвій національно-визвольного руху раніше, не складають зброї і, почуваючи полиновий присмак поразки, силкуються утруднити роботу молодого уряду та чинять всілякі прикрості. Прийшов час теперішнім урядовцям, а раніше міським партійцям сповна платити за байдикування під час визвольної боротьби та невитравну зневагу до селян. Нація цілком год-

на мати розумну голову на плечах, і то проґресивну, а не баняк із джмелями, та її величезне тіло ще той упертюх, норовливий, неприборканий, неготовий працювати спільно.

Думка роздушити це тіло й притлумити його спротив, керуючи народом із центру та твердою рукою, спокуслива. Це одна з причин, що змушує керівників говорити, буцімто слаборозвинуті країни потребують диктатури. Сільські маси так і не зажили довір'я в керівників. І їхня недовіра може набути серйозних форм, скажімо, як це є із декотрими урядами, що упродовж тривалого часу вже по здобутті національної незалежности вважають внутрішні райони країни за неспокійні, тож спершу туди вирушає національна армія, а відтак уже й керівники держави й міністри. Ці внутрішні райони практично сприймано як невідому землю. Парадокс, але народний уряд своїм ставленням до сільських мас нагадує колоніяльну владу. «Ніколи не знати, як ці маси можуть відреагувати, — відверто зізнаються молоді керівники. — Аби витягнути цю країну зі Середньовіччя, треба чинити жорстко». Одначе ми переконались: безцеремонність, з якою політичні партії поводяться із сільськими масами у колоніяльний період, може лише зашкодити національній єдності та загальмувати розвій нації.

Іноді колоніялізм пробує розпорошити й дезорієнтувати націоналістичне повстання. Замість того, щоби знести шейхів і вождів, а заразом і міських «революціонерів», управління у справах тубільців опікується гуртуванням племен і заохоченням створення земляцтв усередині партії. На противагу міській партії, що ~~мало~~ помалу почала «вволювати народну волю» і зрештою стала Дамокловим мечем для колоніяльного режиму, зароджуються ґрупки, виникають течії і партії, створені за етнічним або реґіональним принципом. Самé плем'я стає політичною партією, що її з усіх питань консультують колонізатори. Тепер можна всадовитися у вигідному фотелі й розпочинати засідання за «круглим столом». Партія національної єдности грузне в численних течіях, а партії-племена опираються централізації, не хочуть об'єднуватися за жодних умов і викривають «однопартійну диктатуру».

Пізніше таку саму тактику матиме національна опозиція. Окупант уже кинув оком на національні партії, котрі провадили визвольну боротьбу, й обрав із них дві чи три. Се гра за майже клясичними правилами: щойно партія здобуде одностайну під-

тримку народу й стане для окупанта єдиним партнером у перемовинах, він розпочинає тактичні маневри і відтерміновує переговори на невизначений, якомога віддаленіший час. Це зволікання потрібне задля досягнення кількох цілей: або змусити партійців зменшити їхні вимоги й погодитися на незначуще, дрібне, або домогтися від партійного керівництва поступок, зокрема відмови від певних «екстремістських» елєментів партійної проґрами.

Якщо ж жадна партія не змогла «по-справжньому» викликати довіру до себе, загарбник задовольняється тим, що надає привілеї тій партії, котра, на його думку, є «найпоміркованішою». Націоналістичні партії, що не брали участь у перемовинах, зачинають критикувати нечесну гру обраної партії і окупанта й публічно викривають усіх учасників цього спектаклю. Партія, вповноважена загарбником на рішучі дії, усвідомлює небезпеку відверто демаґоґічних позиції партії-суперниці та намагається зруйнувати її, проголосити її поза законом. Переслідувана партія не має иншого виходу, ніж вдатися до втечі, ховаючись по околицях міст і по селах. Вона прагне підняти сільські маси на боротьбу проти «запроданців з узбережжя» і «столичних хабарників», та в цій боротьбі вживано всіх засобів. Не гребують нічим — від реліґійних почуттів до руйнівних для традиційного життя запровадження нових звичаїв теперішньою національною владою. Користають із затурканости сільських мас. Партійна «революційна доктрина» насправді ґрунтується на відсталості селян і їхній охоті чинити за покликом серця: почуттям вони довіряють більше, ніж розумові. Повсюдно чути шепіт, що гори задвигтіли і зрушилися, й у сільському середовищі визріває невдоволення. Подейкують, що в якомусь-то місці жандарми зачали стріляти по селянах, прибув підсилок; цьому урядові не втриматися. Опозиційні партії, не маючи чіткої проґрами й жадної мети, опріч заступлення владної команди собою, віддають свою долю на поталу стихійності й безпросвітності селянських мас.

Але буває і так, що опозиція покладає надії не на сільські маси, а на проґресивні елєменти — профспілки, утворені молодою нацією. У цьому випадкові уряд таки звертається до мас, щоби протистояти вимогам, що їх висувають робітники, й робить усе, щоби робочий люд було викривано як зграю найманих антитрадиціоналістів. Висновки, що їх нам випала нагода дійти стосовно

політичних партій, виявляються правильними — з певними застереженнями — і щодо профспілок. Зазвичай профспілкові орґанізації на колоніяльних територіях постають спершу як місцеві відділення ~~своїх~~ центральних орґанів у метрополії, а за гасла їм правлять переспіви гасел центру.

З початком вирішальної фази визвольної боротьби дехто з місцевих профспілкових діячів вирішує створити національні профспілки. Тубільці масово залишають старі орґанізації, керовані з метрополії. Формування цих нових профспілок є додатковим чинником, за допомогою якого міське населення тисне на колоніялізм. Ми вже зазначали, що пролєтаріят у колоніях зародковий і становить найпривілейованішу частину народу. В містах виникають народні профспілки, народжені національно-визвольною боротьбою; їхня проґрама — передовсім політична та націоналістична. Водночас народна профспілка, створена у вирішальний період визвольної боротьби, це — законний засіб мобілізувати свідомі й активні націоналістичні елєменти.

Сільські маси, забуті політичними партіями, усе ще стоять осторонь. Поза сумнівом, буде орґанізовано профспілку сільськогосподарських робітників, але — лишень задля годиться: тоте її створення відповідатиме формальній потребі в «єдиному фронті проти колоніялізму». Профспілкові діячі, вишколені у професійних орґанізаціях метрополії, не знають, як згуртувати сільські маси. Вони втратили будь-який зв'язок із селянством і найперше вербують металюрґів, докерів, працівників ґазової й елєктричної промисловости тощо.

За колоніяльної доби потуга націоналістичних профспілок вражає — вони здатні зорґанізовувати страйки. У містах профспілки можуть будь-якої хвилі знерухомити колоніяльну економіку. Оскільки европейці оселяються переважно по містах, це не може не позначитися на городянах: елєктроенерґії та ґазу катма, тхне неприбраним сміттям, узбережжя кишма кишить кораблями, що вони мають доправити «колоніяльні товари» до Европи.

На острівцях метрополії, що ними у колоніях є міста, діяльність профспілок має велику вагу і справляє глибоке враження. Цитаделі колоніялізму, себто столиці, тяжко переносять такі потужні вдари. Але «внутрішні райони» (сільські маси) ці конфлікти не обходять.

Отже, як ми переконалися, з національного погляду існує невідповідність між значенням профспілок і решти нації, не дотичної до роботи професійних орґанізацій. Здобувши незалежність, робітники-профспілковці почувають, що поступ ніби урвався, що вони засягли краю й водночас бачать безодню. Свого часу вони домагалися виконання конкретних завдань, і от їх виконано. Та ті завдання були короткостроковими: досвідчений політик знає, що національне будівництво повсякчас висуває перед будівничими нові виклики, тож глобальна мета є неосяжною, але не недосяжною. На відміну від національної буржуазії, що вона зчаста тісно взаємодіє із владою, профспілкові керівники розуміють, що вони більше не можуть стати на самих виробничих спорах. Уже од самого початку відрізані від сільських мас, неспроможні вирватися зі своєю аґітацією за межі передмість, профспілки поступово переходять на радикальніші політичні позиції, навіть висувають претенсії на взяття влади. Дійсно профспілки починають претендувати на владу. Вони прагнуть загнати буржуазію у глухий кут, наполягаючи, щоби з країни забралися іноземні вояки й було знищено чужі військові бази, виступаючи за розірвання торгівельних угод, критикуючи зовнішню політику уряду. Робітництво, ставши «незалежним», теж загнано на слизьке: одразу ж по проголошенню незалежности профспілки заявляють, що виходять із гри, оскільки продовжувати боротися за поліпшення соціяльних умов не має сенсу. Відтепер вимагати кращого життя для робітників і докерів неможливо й незручно: знедолені селяни просто не зрозуміють, як можна так чинити. У цей спосіб профспілкову діяльність фактично заборонено, адже вже ніхто не говорить про обстоювання прав робітників, не бажаючи наражатися на небезпеку, тому профспілки тупцяють на одному місці.

Ця недієздатність змушує доходити висновку, що треба соціяльної проґрами, яка зацікавила б урешті-решт усю націю, всі суспільні прошарки. Профспілкам спадає на думку, що внутрішні райони країни теж потребують просвіти й орґанізації. Та вони ніколи не переймались нав’язуванням контактів із селянськими масами — єдиною правдиво стихійною революційною силою країни. Так, профспілки потроху переконуються в неефективності своєї роботи й у застарілості своєї проґрами.

Профспілкові керівники, що загрузли в політиці робітничого контролю на виробництві, тихою ступою готуються здійснити державний переворот. Проте це буде справою національної буржуазії та профспілок, а людям із внутрішніх районів країни сюди зась. Національна буржуазія, вже засвоївши звички колонізатора, хизується своїми військово-поліційними м'язами, а профспілки зорґанізовують мітинґи й мобілізують десятки тисяч своїх прихильників. Селяни тимчасом споглядають національну буржуазію і робітників, які взагалі їдять досхочу, й знизають плечима. Вони стенають плечима, бо усвідомлюють, що ті й ті мають їх за резервну армію. Профспілки, партії або уряд по-макіявеллівському використовують селянські маси як малорухому, сліпу силу. Як брутальну силу, що забирає зі свого шляху те, що їй не до вподоби.

За певних обставин все може бути інакше: селянські маси роблять важливий внесок і у національно-визвольну боротьбу, і у визначення шляху майбутнього творення нації. Адже для слаборозвинутих країн це явище надзвичайно вагоме, й тому ми пропонуємо вивчити його докладніше.

Ми вже пересвідчилися, що у націоналістичних партій бажання знищити колоніялізм змагається з иншим бажанням — порозумітися з системою. Усередині цих партій іноді можна спостерігати два протилежні процеси. Передовсім інтелєктуали, ретельно проаналізувавши колоніяльну дійсність і міжнародну ситуацію, зачинають критикувати брак ідеолоґії у народної партії та її тактичну й стратеґічну вбогість. Вони зачинають безугавно ставити керівникам такі питання: «Що таке націоналізм? Що ви позначаєте цим словом? Що ви маєте на увазі? Нащо ви прагне здобути незалежність? І — головне — як ви думаєте її здобути?», водночас наполягаючи, що слід зважити на методолоґічні проблєми, котрі мають місце. На додачу до виборів вони пропонують удатися й до «будь-яких инших засобів». Опісля перших сутичок керівники швиденько відхрещуються від цих спалахів невдоволення, буцімто пояснюваних молодістю та недосвідченістю. Проте оскільки ці вимоги достеменно не є ані крайнім виявом обурення, ані надлишком молодечих сил, революційні елєменти — власне носіїв цих настроїв — притьмом ізолюють. Керівники, загорнені в мантії досвіду, безжально позбуваються «цих авантюристів», «цих анархістів».

У цей спосіб виявляється, що партійна машина опирається будь-яким новаціям. Ізольована революційна меншість опиняється сам на сам із партійним керівництвом, наляканим і збентеженим, пойнятим думкою, що його могла знести буря, й водночас таким, що не здає собі справи, що ж то за шуря-буря, куди вона прямує й чи треба її аж так боятися. Далі справа доходить до керівних кадрів і низових активістів, переслідуваних колоніяльною поліцією через їхню діяльність. Слід сказати, що ці люди потрапили до партійного керівництва завдяки своїй муравлиній праці, самовідданості й винятковому патріотизмові. Ці люди вийшли зі споду соціяльної піраміди — чорнороби, сезонні робітники, часом навіть безробітні. Для них бути активістами національної партії означає не «політику робити», не язиком ляпати, а рухатися єдиним можливим для них шляхом — від тварини до людини. Ці люди, котрих бентежить надмірне улягання законові з боку партії, є напрочуд ініціятивними, сміливими і наполегливими під час виконання партійних доручень, тож вони повсякчас упадають у всевидюще око каральної машини колоніялізму. Заарештовані, засуджені, змучені, відтак амністовані, вони використовують ув'язнення для того, щоби студіювати проґресивні праці й сталити свій дух. Вивищившись у голодуваннях і пройшовши жорстоке братство в'язниць, радше подібних до братських могил, вони вітають визволення як щасливу нагоду розпочати збройну боротьбу. Тимчасом колоніялізм, обложений з усіх боків, силкується налагодити контакт із поміркованими націоналістами.

Так, між леґальною і нелеґальною течіями партії спостерігаємо розкол і чи не цілковитий розрив. Прихильники нелеґального шляху почуваються небажаними, персонами non grata. Їх уникають. З ріжними застереженнями прихильники леґального керунку партії скількимога допомагають їм, але ті все одно вже чуються чужинцями. Ці люди нав’язують контакт із інтелєктуалами, що на їхню позицію вони зважали кілька років тому. Наслідком цього формується підпільна партія, що діє паралєльно леґальній. Проте репресії проти цих незламних елєментів посилюються мірою зближення леґальної партії з колоніялізмом, мірою посилення спроби «змінити його зсередини». Тож нелеґальна фракція опиняється в історично глухому закапелку.

Цих людей вигнано з міст, і вони збираються у передмістях. Та поліційні тенета виловлюють їх, і вони змушені остаточно залишити міста, утікати з арени політичної боротьби. Вони повертаються до внутрішніх районів країни, ідуть у гори, до селянських мас. Маси спочатку огортають їх турботою, ховають від переслідувань. Націоналістичний активіст, який вирішує покинути грати у квача з поліціянтами по містах і доручає свою долю до рук селян, буде непереможним: селянський покрівець огортає несподівано ніжно й надійно. Справжні вигнанці у власній країні, відірвані од міського середовища, де вони визначали поняття нації та політичної боротьби, — ці люди стають правдивими підпільниками. Змушені до валандання, переходів поночі, втечі від поліції, прибирання чужого ймення й образу, бувши незавважними, вони мають нагоду подивитися на свою країну і нарешті спізнати її. Кав'ярні, обговорення майбутніх виборів, жорстокість поліціянтів — усе минулося. Їхні вуха вловлюють кожний звук голосу країни, а їхні очі бачать страшні, катастрофічні злидні й темноту, в яких живе народ. Вони усвідомлюють, скільки дорогоцінного часу змарновано на пусті балачки щодо колоніяльного ладу. Зрештою вони доходять думки, що жадні реформи нічого не дадуть, а справдешні зміни постануть у якийсь инший спосіб та й то не поліпшать ситуації. Постійно перебуваючи у стані якогось запаморочення, вони розуміють, що політична боротьба по самих містах ніколи нічого не змінить і не скине колоніяльний режим.

Ці люди вчаться розмовляти із селянами. Вони дізнаються, що сільські маси ніколи не забували про визволення у насильницький спосіб, про те́, що треба повернути собі землю, загарбану іноземцями, про потребу національної боротьби та про збройне повстання. Вони довідуються, що народ є консеквентним, що його моральні цінності не зазнали змін, а відданість нації не захитано, хоч він і скоцюбився й задуб. Вони дізнаються про великодушний народ, готовий до самопожертви, — народ, що бажає присвятити себе великій справі визволення, народ нетерплячий і гордий. Вочевидь, наслідком зустрічі активістів, переслідуваних поліцією, з цими обуреними й інстинктивно бунтівними масами може стати вибухова суміш надзвичайної сили. Вихідці з міст вчаться в народу й вчать народ, ~~одночасно~~ відкриваючи для нього щось на кшталт політичних й військових освітніх курсів. Народ лагодить

зброю. Курси тривають недовго, адже маси, усвідомлюючи силу своїх м'язів, змушують керівників форсувати події. Збройну боротьбу розпочато.

Повстання спантеличило політичні партії. Вони мали доктрину, яка проголошувала неефективність будь-якого оружного протистояння, і самé їхнє істнування було постійним осудом геть усякого повстання. Певні політичні партії крадькома підтримують колоністів, сподіваються, що ті завиграшки візьмуть гору над повстанцями й тішаться, що вчасно відмежувалися од участи в цьому шаленстві, що воно, вочевидь, вивершиться траґедією, буде залите кров'ю. Та вогонь розпалено, і він наче степова пожежа шириться країною. Танки, літаки й инша військова машинерія не можуть зарадити. Колоніялізм міркує собі, що «зло» набуло загрозливих маштабів, а тим часом від декого з гурту власне колоністів і европейського народу в метрополії чути вимогу визнати критичність ситуації.

Що до народу, що живе у власних хатинах, зводячи собі повітряні замки, то він вчиться новому національному ритмові: в його серці стиха лунають славні на честь воїнів. Повстання уже доп'яло народ. Тепера буде ізольовано партії.

Одначе рано чи пізно ватажки повсталих усвідомлюють, що повстання має охопити й міста. Це усвідомлення не припадкове. Воно завершує діялєктику, що вона визначає розвиток збройної національно-визвольної боротьби. Хоча село є невичерпним джерелом енерґії народу, а озброєні народні загони повсякчас становлять небезпеку, колоніялізм не втрачає певности в тому, що вибудована ним система є надійною. Він нехтує небезпекою, відтак провідники повстання вирішують воювати на території ворога — по спокійних і гонористих містах.

Початок повстання по містах ставить перед керівництвом нові складні завдання. Безсумнівно, більшість провідників, які народились або виросли в місті, рятуючись від переслідування колоніяльної поліції та не дослухаючись порад обережніших і розсудливіших однопартійців, брали ноги на плечі й залишали рідні краї. Їхній відступ на село був одночасно втечею, уникненням поліційної розправи й заразом він демонстрував недовіру до старих політичних формувань. Раніше ці керівники спілкувалися переважно з відомими в політично-партійному гурті націоналістами, і за умов

міського життя це було природним. Та ми вже знаємо, що новітня історія поминула увагою мізерні постаті боязких партійців, котрі лишень базікали про злочини чинного колоніяльного ладу, й усі події розгорталися осторонь із геть иншими дійовими особами.

Проте вже перша спроба нав'язати контакти з давніми друзями й знайомцями — тими, хто, на думку партизанів, досі додержує крайніх лівих поглядів, — підтверджує побоювання й викликає зневіру, тож бажання знов побачити колишніх знайомих зникає. Насправді повстання, що насунуло з сіл, добувається міст через селянські елєменти, що осіли на передмісті, через тих, хто досі не знайшов у колоніяльній системі ані крихти чи голої кістки. Люди, змушені залишити рідну землю через те, що населення росте, а землі не більшає, а також через відбирання добр багатіями, кружляють довкола міста, не тратячи надії увійти до пишної міської брами. Саме в цій масі, у цьому народові з нетрів, у середовищі люмпен-пролєтаріяту повстання знаходить собі міську бойову снагу. Люмпен-пролєтаріят, цей лєґіон виголоднілих чоловіків без роду й племені, є однією з найбільш самочинних і найбільш радикальних революційних сил колонізованого народу.

У Кенії в роки перед повстанням Мав-Мав колоніяльна анґлійська влада розгорнула заходи, спрямовані на залякування люмпен-пролєтаріяту. В 1950-1951 роках поліція і місіонери поєднали зусилля, щоби належно відповісти юрмі молодих кенійців із сіл й лісів, котрі, не зумівши пристосуватися до ринкових умов, чистили кишені добрим людям, гріховодили, пиячили тощо. Дитяча злочинність у колонізованих країнах — безпосередній наслідок існування люмпен-пролєтаріяту. Так само у Конґо, починаючи від 1957-го року, вживали драконівських заходів, щоби стримати «молодих гуліґанів» на селі, себто порушників установленого порядку. Діяли трудові табори, якими опікувалася єванґельська місія (звісно, під охороною бельґійської армії).

Становлення люмпен-пролєтаріяту, це — явище, що має власну лоґіку: ані діяльність місіонерів, ані постанови центральної влади не можуть стримати зростання люмпенів, що вони, наче зграя щурів, не зважає на стусани й побиття камінням, а вперто підточує коріння найбільших дерев.

У нетрях воліють вирішувати проблєму колоніялізму як біолоґічну: тут працюють над тим, як будь-що захопити ворожий ба-

стіон, і послуговуються для цього найпотаємнішими ходами й найрізноманітнішими методами. Сформований люмпен-пролєтаріят уже самим своїм істнуванням загрожує «здоров'ю» міста й знаменує собою невідворотне погіршення загального стану орґанізму, хворобу, що причаїлась у серці колоніяльного орґанізму. Відтак сутенери, гуліґани, безробітні, дрібні злодюжки кидаються шуліками у визвольну боротьбу: вони поринають у неї, як невтомні працівники в улюблену справу. Волоцюги стають на шлях активної й рішучої боротьби, яка зробить з їх націю. Колоніяльне суспільство має їх за пропащих, і з погляду поневолювача вони лишаються тими самими аморальними типами. Через це «пропащі» впокорюються власній долі: коли міська брама не прочиниться для них сама, її чудово можна прочинити власноруч за допомогою ручної ґранати або пістоля. Так безробітні й «недолюди» реабілітуються у власних очах і перед історією. Так само повії, покоївки, що мають лише 2.000 франків на місяць, зневірені — усі, хто вагається, чи накласти на себе руки, чи поринути в рятівний безум, — знову відновлять душевну рівновагу, знову вирушать у путь і врешті-решт візьмуть участь у великому поході нації, що пробуджується.

Націоналістичні партії неспроможні зрозуміти це нове явище, що пришвидшує їхній розпад. Що повстання по містах вибухло швидко, то боротьба дещо одмінюється: коли спершу всі сили колоніяльних військ було зосереджено на селі, тепер треба поспіхом виряджати їх до міст, аби охороняти людей і майно. Сили пригноблення розпорошені, небезпека чатує за кожним рогом. Видається, наче сама земля й колонія як така збурені таксамо, як і люди. Загони озброєних селян спостерігають, як військова сила відпускає віжки і вже не тримає людей у лещатах. З огляду на це повстання в місті править за своєрідну кисневу подушку, рятівне коло.

Керівники повстання, що бачать, як ентузіястично й завзято народ завдає колоніяльній машині потужних ударів, перестають довіряти традиційній політиці. Кожна здобута перемога зміцнює їхню ворожість до того, що віднині називають не інакше, аніж забиванням паморок, марнослів'ям, теревенями, пустопорожньою аґітацією. Вони почувають ненависть до «політики» (точніше по-

літиканства) й демаґоґії. Отже, спершу ми стаємо свідками справжнього тріюмфу спонтанности, ба навіть його культу.

Селянські повстання, спалахуючи повсюдно, свідчать про те, що націю відтепер знати всюди: кожен колонізований зі зброєю в руках о сю пору є частинкою живої нації. Такі повстання підривають колоніяльний лад, змушуючи його розпорошувати сили, і щомиті загрожуючи розтрощити його. Вони сповідують просте вчення: роби так, аби народилась нація. Немає жадної проґрами, жадних виступів, жадних рішень, жадних напрямків. Справа не хитра й вона полягає в тому, щоби змусити іноземців дати драла. Треба створити спільний фронт проти гнобителя і підживити цей фронт збройною боротьбою.

Поки колоніялізм турбується й побивається, національна справа просувається і поступово стає справою кожного. Визволення є справою уже всієї країни загалом. У цей період панує спонтанність. Ініціятиву перебирають місцеві осередки, а на найвищому щаблі твориться уряд у мініятюрі, що перебирає на себе владу. В долинах і лісах, у джунґлях і по селах — повсюдно спостерігаємо вивищення національної влади. Всі докладають зусиль, аби уможливити істнування нації та перемогти, взявши місцеву владу. Ми простежуємо стратеґію всезагальної та радикальної безпосередности. Мета, проґрама кожного спонтанно сформованого загону — визволитися бодай у межах селища чи містечка. Якщо нація є всюди, значить вона є й тут, у нас. Іще капочку — і вона є лише тут. Тактика перетворюється на стратеґію і навпаки. Політичне мистецтво стає мистецтвом війни. Політичний активіст стає бійцем. Воювати і займатися політикою, це — одна й та сама річ.

Знедолений народ, котрий звик жити у замкнутому колі боротьби і суперечок, урочисто обіцяє дати раду собі й усім, одухотворюючи в цей спосіб місцеве обличчя нації. У правдивому екстазі колєктивізму родини, що досі завше ворогували, вирішують забути давні чвари. Багато хто замирюється, а заховану ненависть спогадують лише для того, щоби ніколи не чубитися. Віра в істнування нації посилює політичну свідомість. Національна єдність, це — передовсім єдність ґрупи, вирішення давніх суперечок і остаточне знищення гірких гризот. Водночас можливість очиститися почуває і кілька місцевих жителів, котрі зганьбили країну, співпра-

цею з окупантом. Проте зрадників та запроданців буде засуджено й покарано. Народ відтепер зачудовано виявляє, скільки має можливостей жити инакше, й неперервно відкриває нові галузі життя, ухвалюючи закони та заявляючи про власне право на суверенітет. Кожен його елємент, у цей спосіб розбурканий від колоніяльного сну, живе наче в казані з окропом. У селі можна бачити постійний вилив почуттів: надзвичайну щедрість, доброту, що обеззброює, готовність віддати життя «заради справи». Усе це нагадує релігійне братство чи церкву, це така собі містична спільність. Жаден корінний мешканець не може бути байдужим до цього нового ритму, що визначає життя нації. До сусідніх племен поспішають посланці. Вони є першою ластівкою нового життя, своєрідною системою зв'язку, що передає темп і рух повстання досі нерухомим реґіонам. Племена, що одвіку ворогували й чия обопільна зненависть стала леґендарною, втішно й чи не плачучи з радощів складають зброю і присягаються завше одне одному допомагати й підтримувати в скрутну хвилю. По-братерському, пліч-о-пліч у збройній боротьбі, люди об'єднуються з учорашніми ворогами. Народне коло ширшає, і кожна нова вдала засідка означає, що до боротьби долучиться нове плем'я. Села правлять за тилову базу й радо згоджуються допомагати иншим повстанцям. Що згуртованішими є люди, то сильніше вони вдаряють по ворогові: тут знати і міжплемінну солідарність, і солідарність між селами, і зрештою національну солідарність. Кожен новостворений загін, кожен новий випал підтверджують: усі прагнуть перемогти, нещадно роздушити ворога; усі чинять опір.

Ця солідарність найяскравіше дається взнаки на другому етапі змагань, коли ворог іде в наступ. Щойно повстання набрало снаги, колоніяльні сили переґруповуються, реорґанізовуються і вдаються до способів ведення бойових дій, що мають відповідати особливостям цього повстання. Ця злагоджена відповідь має звести нанівець ейфорію й атмосферу загального щастя першого етапу. Ворог наступає і зосереджує на місцях значні сили, швидко перемагаючи місцеві загони: ті надто поквапилися й безоглядно рушили в бій усім скопом. Ширяючи в хмарах, вони забули про пильність, тож тепер їхній оптимізм пригашено. Зрештою, час відповідати за нерозважність: загін, добре пам'ятаючи, що змагається за націю, б'ється добре, та не відступає слушної миті, вва-

жаючи за краще лягти кістьми на полі бою. Ворожий наступ випробовує тубільців, адже вони поводяться так, ніби доля країни вирішується тут і зараз. І сталося: численні втрати, безглузда смерть і сумніви в тих, хто вижив.

Та невдовзі стало зрозуміло: волюнтаристська стихійність, що силкується вирішити долю колоніяльної системи просто зараз, за приписами блискавичної війни, приречена на поразку. Поразка остаточно витверезжує людей, і на місці учорашньої зливи почуттів і мрій про вічне постає найбуденніший, найпрактичніший реалізм. Жорстокість війни і тіла вбитих змушують повністю переосмислити усе, що сталось. Нескладний інстинкт виживання потребує рухливішої, гнучкішої тактики. Ця зміна у способі бойових дій характеризує перші місяці визвольної війни анґольського народу. Пригадаймо, як 15 березня 1961-го року анґольські селяни пішли на портуґальців загонами в дві-три тисячі. Чоловіки, жінки і діти, озброєні та голіруч, сміливо й якось по-особливому піднесено, святочно ринули невеликими ґрупами до районів, де панували колонізатори, юрмилися салдати і майорів портуґальський стяг. Села й навіть аеродроми було оточено та не раз заатаковано, а кулеметний вогонь знищив тисячі анґольців. І дуже скоро керманичі повстання збагнули, що якщо вони хочуть визволити країну, треба винайти инший шлях, вдатися до инших засобів. За кілька місяців анґольський лідер Голден Роберто, беручи до уваги досвід ріжних визвольних воєн і засвоївши тактику партизанської війни, реорґанізував національну анґольську армію.

Справді, партизанська війна, це — війна не позиційна, а маневрена. Кожен воїн має рідну землю на своїх підошвах чи просто тобі на босих ногах. Національно-визвольна армія не стрічається з ворогом у ~~одній-єдиній~~ вирішальній битві, а рухається маршем од села до села, відступає до лісів і вітає куряву од ворожих колон танцями й співами. Племена вирушають у путь, загони переміщуються й змінюють дислокацію. Люди з півночі йдуть на захід, люди з рівнин деруться в гори. Жаден стратеґічний пункт не переважає. Ворог думає, що то він ходить назирці за нами, напосідає на нас, біжить по наших свіжих слідах, але саме ми завше заходимо йому в тил і нападаємо аж тоді, коли він уже й думати про нас забув. Тепер ми його переслідуємо. Попри всю його техніку та вог-

неву міць видається, що він заблукав і загруз у війні. А ми співаємо, ми співаємо...

Тим часом керівники повстання розуміють: загонам бракує освіти, їх треба навчати, настановляти, створити військо, зосередити владу в одному місці. Треба переосмислити та переглянути поділ озброєної нації на окремі загони. Керівники, котрі втекли від безплідного політичного середовища міст, заново відкривають політику, але вже не як те, що може приспати чи ввести в оману, а як єдиний засіб посилити запал боротьби та підготувати народ до руху в певному керунку. Керівники повстання зауважують: партизанські повстання — навіть найбільші з них — мали загальне керівництво й орієнтири руху. Відтак вони мають перетворити партизанське повстання на революційну війну. Успіх боротьби залежатиме від того, чи зрозуміло сформульовано завдання, чи ясною є метода й — це вкрай важливо — чи усвідомлюють маси потребу невідкладної боротьби. Можна протриматися три дні, три місяці (в найліпшому разі — талановито скористати з люті, накипілої у народних мас), але перемогти в національно-визвольній війні, знищити жахливу військову машину не виховавши свідомих бійців неможливо. Тут не зарадять ані безоглядна сміливість, ані пишні гасла.

Проте з поступом визвольної війни керівники змінюються і вони вже не ті пихаті й самовпевнені людці, що були досі. Тепер ворог змінює тактику. Жорстоку каральну політику він вельми розумно поєднує з періодами перепочинку, витонченим маневруванням, «психолоґічною війною». Вдаючись до метод, відомих як «протидія підривній діяльності», і провокацій, він успішно відживлює міжплемінну ворожнечу. Щоби досягти мети, колоніялізм вдається до помочі двох тубільних ґруп, що вже не раз запомагали йому. Передусім це, звісно, вожді, каїди, чаклуни. Як ми вже бачили, селянські маси, усе ще занурені в оціпеніння, досі поважають релігійних лідерів — вихідців з давніх родів. Племена — геть усі — рухаються шляхом, що його вказує і визначає вождь, тож не буде складно спрямувати цей рух куди треба, надто якщо союз колоніялізму і його довірених осіб освячено винагородою — золотом.

Люмпен-пролєтаріят також добре надається до махінацій цього штибу. Треба пам’ятати, що кожен національно-визвольний

рух має приділяти люмпен-пролєтаріятові якомога більше уваги: той постійно відгукується на заклики до повстання; але якщо повстання вирішить впоратися власними силами, люмпен-пролєтаріят — ця маса голодних і деклясованих — все одно кинеться у вир збройної боротьби, візьме участь у протистоянні, але вже на боці гнобителя. Останній, ніколи не пропускаючи нагоди заохотити неґрів перегризти одне одному горлянки, напрочуд радо скористає з політичної необачности і неосвічености — недоліків, що їх має люмпен-пролєтаріят. Цей готовий резерв живої сили, якщо його від самого першу не залучити на бік повстання, весь піде до колоніяльного війська, де правитиме за найманців. Саме з люмпен-пролєтарів в Алжирі вербують харкі й мессалістів; в Анґолі саме вони дали провідників, котрі сьогодні водять військові портуґальські колони потаємними стежками; у Конґо люмпен-пролєтаріят стає рушійною силою реґіональних рухів у Касаї та Катанзі, натомість у Леопольдвілі вороги Конґо використовують його, щоби орґанізувати «стихійні» демонстрації проти Лумумби.

Ворог, що уважно придивляється до сил повстання і дедалі пильніше вивчає основного супротивника — колонізований народ, бере до уваги ідеолоґічну нестійкість і духовну слабкість декотрих верств населення. Ворог розуміє, що́ добре орґанізований, згуртований аванґард повстання діє не сам, а поміж широкими масами, що́ через фізіолоґічне бідоцтво, принижений стан і легкодухість люмпенів завжди можна сумнитися, чи ж так вони віддані справі, як декларують. Ворог використовуватиме ці маси, навіть якщо треба буде заплатити за це надто дорого. Він провокує спонтанність почерез багнети або й показові страти. До Конґо пливом плинуть доляри та бельґійські франки, на Мадаґаскарі репресії проти хова стають дедалі жорсткішими, а в Алжирі до французької армії рекрутують нових салдатів — справжніх заручників. Керманич повстання бачить, як націю буквально знищують перед його очима. Цілі племена стають харкі та — озброєні на сучасний кшталт — виходять на стежку війни проти племені-супротивника, таврованого як націоналістів. Єдність у боротьбі, що мала бути переможною й видавалася такою величною в перші години повстання, захитано. Крах національної єдности — переламний момент повстання. Політична освіта мас тепер визнається за історичну необхідність.

Цей видовищний волюнтаризм, який мав одним порухом руки привести колонізований народ до повної самостійности, впевненість у тому, що окремі частки нації можна об'єднати єдиним ритмом та одним баченням, — ця сила, котра живилась цими сподіваннями, у світлі досвіду виявляється великою слабкістю. Поки колонізований думав, що зможе без будь-яких серйозних перешкод здобути собі звання самостійного громадянина незалежної нації, поки захоплювався примарою власної фізичної сили, він аж ніяк не підвищив рівень своєї свідомости: вона лишалась нерозвиненою. Ми спостерігали, як енерґійно колонізований долучається до боротьби, надто коли вона збройна. Селяни кинулись у вир повстання так ентузіястично, що їм удалося дуже довго додержувати практично антиколоніяльного способу життя. Віддавна, завдяки численним хитрощам й умінню вдатно балянсувати між двох сил, що йому позаздрив би навіть линвохода, селяни все ж зберегли власний автентичний образ, що вигідно відрізняється від образу, накиненого колоніялізмом. Вони не втрачали віри, адже колоніялізм насправді ніколи не перемагав. Гордість селянина, його нехіть залишати рідну халупу й юрмитися у світі, збудованому іноземцем, серед кам'яниць і залізобетонних почвар, його феноменальна здатність поринати в задуму, узрівши представника колоніяльної влади, повсякчас нагадує, що й він має власну дихотомію, а не лише колонізатор.

Своєрідний антирасистський расизм, бажання зберегти колір шкіри, притаманний реакції колонізованого на колоніяльне гноблення, вочевидь, є вагомою причиною, аби долучитися до боротьби. Проте задля расизму як такого чи тріюмфу ненависти не воюють, не йдуть на страшні жертви і не допускають винищення цілих родин. Самі лише расизм, зненависть, злоба, «закономірна жага помсти» не можуть живити визвольну війну. Поперваx справді нема де дітися від злочинних пристрастей і диких спалахів чи то прозріння, чи то безуму: неспокійна думка ширяє пекельними колами, а бідне тіло зазнає галюцинацій, потрапляє в полон такого патолоґічного стану, коли на сам вигляд иншої людини можна очманіти, коли моя кров кличе лляти чужу кров і коли інерція моєї смерти призводить до чужої смерти. Та це не може тривати без кінця, й час кладе край гарячковому маренню. Емоції вщухають, і, хоча колонізатор поводиться вкрай жорстоко й хижих вигуків

«Нумо вб'ємо його! Не перепиняйте мені розтерти колониста на порох!» (і не самих лише вигуків, а й руїнницьких дій) не бракує, невдовзі керівник повсталих усвідомлює: сама лише ненависть не може правити за підґрунтя проґрами. Коли умови є більш-менш нормальними, не можна подарувати ворогові карт-блянш, оскільки він завше вигадає, як скористати з ситуації: чи то збільшить кількість жертв, поглибивши «прірву», що змусить повстати весь народ, чи то задемонструє добрість і спробує зробити прихильними до нього окремі ґрупи населення, окремі реґіони, окремих керівників. Задля цього навіть поліційним силам і колоністам буде надано нові вказівки. Це нове — «олюднене», більш приязне до тубільців — поводження сприяє появі звертань «пан» і «пані» під час спілкування колонізатора й колонізованого. Ввічливі звертання, додержання етикетних норм, гарні манери — і нехитрий фокус спрацьовує: колонізованому видається, що відбулися певні зміни на краще.

Він, той, хто взявся до зброї не так тому, що помирав з голоду й бачив, як суспільство розкладається в нього на очах, а й тому, що колонізатор вважав його за тварину й ставився до нього мов до худоби, хвилюється й дає спіймати ся на гачок. Треба було лишень вдатися до кількох психолоґічних прийомів, і люту ненависть як злизало. Втім, сам колонізатор не впорався б із цим, тож він має численних фахівців, переважно психолоґів і соціолоґів, котрі навчають його тактичних хитрощів і провадять численні дослідження щодо «комплєксів»: комплєксу фрустрації, комплєксу аґресивности, комплєксу жадання бути колонізованими... Тубільцям зараджують так: вводять їх в оману почерез психолоґічні штукарства й — на це нема ради — дають їм дрібні гроші. Отак, ницо, але майстерно, наставлювано пастки. Колонізований так спраг будь-чого, що підтвердить його «людськість», що по-дурному потрапляє до хитромудрих тенет. Він такий чутливий і непевний себе, його свідомість така темна, що навіть малий болотяний вогник видається йому щедрим багаттям. Природно, що банальна милостиня, окрушина з панського столу вражає його. Велика справа всеохопної просвіти, така сильна на початку, відтепер загрожена: а що, коли це простісінька містифікація? Одностайна вимога здійснити революцію в насильницький спосіб викликала до життя правдиву пожежу, багаття до небес, та воно потроху ви-

гасає. Голодний вовк, ладний проковтнути кожного, віхола гніву, котра поривала всіх у вир революції, — коли боротьба триватиме, ми незабаром не пізнаємо їх. А вона ж триватиме. Нові поступки роззброюють колонізованого.

Керівники повстання настрашено спостерігають за цією хитавицею, що вона відображає нестабільність колонізованих. Заскочені й спантеличені новою тактикою колонізатора, вони згодом осягають потребу виясувати її суть колонізованому та звільнити його свідомість од залежности. Тимчасом війна триває: ворог переґруповується, змагається на силі, наперед угадує стратеґію колонізованого. Треба розуміти, що національно-визвольна боротьба не є нехтуванням повсякденних труднощів і не полягає виключно в героїчному скоку до царства свободи. Національно-визвольна боротьба, це — тяжка щоденна робота, повсякчасне поривання до зірок і страждання від тернових шпичок, тобто так епічна, як і рутинна робота. Страждання, завдані людям за колоніяльного часу, на диво, були меншими за сьогоднішні гризоти. На перший погляд, люди чуються певніше, вони щасливі од того, що колоніст буцімто почав їх поважати. Та хіба повставали задля цієї позірної поваги? Мети не засягнуто. Не можна складати зброї — народ має далі провадити боротьбу, бувши певним, щó впорається. Повсякчас треба нагадувати керунок і шлях, яким ми дістанемося до царства пожаданої волі. Війна, це — не одна битва, а сукупність місцевих боїв, жаден з котрих, правду кажучи, не є вирішальним.

Тим-то необхідно зважити власні сили та не важити одразу всім. Колоніялізм має кращі, багатші резерви, і в кожному випадкові вони будуть значнішими за наші. Війна триває. Ворог захищається. Вирішальна битва не відбудеться ані сьогодні, ані завтра. Фактично вона триває від першого дня повстання і закінчиться аж тоді, коли останній із ворогів — з ріжних причин — збагне, що йому на руку завершити цю боротьбу і визнати суверенітет колонізованого народу. Слід широко окреслювати цілі боротьби, як на самому її початку, так і під час війни. Народ може втратити пильність і питатиметься, нащо воювати, коли й так добре — онде ворог уже заприязнився з нами! Загарбник завше зневажав нас, тож ми надто добре знаємо, якими гострими є його пазурі. Тепер він на хвилю заховав їх, і — о неборачи! — ми втішаємося цим, ми радіємо з цього, ледь не співаємо з дурного розуму. А це означає,

що треба без угаву твердити бійцям, що діяння ворога не мають засліплювати їх. Поступка є самою лише поступкою, а не виявом добрих чуттів абощо.

Інакше кажучи, загарбник може легко забрати з-перед очей найжорсткіші вияви своєї присутности. Це демонстративне пом’якшення режиму допомагає загарбникові не тільки заощадити на витратах, а й скликати військо. Одначе ця вигода має високу ціну: ціною цього пом’якшення буде ще жорстокіше втручання у майбутнє країни. Одразу спадають на думку подібні випадки, що були в історії інших країн і задемонстрували лише погіршення статусу-кво, ще тяжче рабство, на яке рокували себе колонізовані, задивившися на цей маскарад і пішовши на поступки. Приязнь у вправних руках колоніста-ілюзіоніста обернулася на відверте збиткування з людей. Народ і активісти мають пам’ятати закон історії, що стверджує: компроміс, це — фактично кайдани. Як нема роз’яснювальної роботи, то й не дивно, що керівники деяких політичних партій погоджуються на огидні поступки, що їх пропонує колишній колонізатор, напрочуд легко. Колонізований має засвоїти, що колоніялізм ніколи не дає й крихти ані з ласки, ані з доброго дива. Усе, чого колонізований засягнув наслідком політичної або збройної боротьби, свідчить не про те, що колонізатор ураз став добрим вуйком, а про те, що він не має змоги досягти своєї мети в инший спосіб і негайно потребує компромісу. Окрім того, колонізований має знати, що то не колоніялізм відступається, а він сам виборює крихту прав. Коли британський уряд вирішує надати африканцям додаткові місця у Кенійській асамблеї, то наївно й навіть безглуздо мати це за ласку британців. Чи ж не ясно, що то кенійці дозволили «власкавити» себе, згодилися піти на компроміс? Потрібно, аби колонізовані та пограбовані народи позбулися способу мислення, притаманного їм до того. У скрайньому разі колонізований народ може прийняти від колоніялізму поступку, але аж ніяк не компроміс.

Усі ці пояснення, послідовний розвиток свідомого розуміння подій і пізнання історії суспільства можливі лише тоді, коли народ має орґанізацію і провід. Цю орґанізацію на початку повстання було створено на основі міських революційних елєментів, що прийшли на село мірою розгортання боротьби, і саме вони є ядром зародкового політичного центру повстання. Селяни, котрі

збагачуються під час вивчення історичного досвіду, також спроможні керувати народною боротьбою. Нація, готова до бою, й її ватажки навчають одне одного, й цей процес позначається на всьому: традиційні інститути зміцнюються, їхні повноваження розширюються, а подекуди їх уже не пізнати. Мировий суд і збори мостивого панства поступаються революційному суду і військово-політичному комітетові, а для кожного військового підрозділу й кожного села створено корпус політичних комісарів. Відтепер комісари, котрі не страшаться непевности й можуть розтлумачити все, що хочуть знать люди, допоможуть селянам не збитися з пантелику. Багато тубільців справді не розуміє, до чого йде, й живе собі так, наче ніц не сталося, а коли й сталося, то їх це не обходить. Бійці скаженіють, коли бачать це: хіба ж дурнуваті дядьки не знають, що діється в горах?! Міський спокій і рутина заколисують городян, а селян ворохоблять: чи ж можна жити як досі, коли таке діється? Селяни бачать, що не помилилися в своїй оцінці міських мешканців, і засуджують їх іще певніше й палкіше. Та дійсність дещо складніша, й тут мають утрутитися політичні комісари, пояснивши обуреним людям, що деякі верстви населення обстоюють особисті інтереси, котрі не завжди збігаються з національними. Народ розуміє тепер, що національна незалежність зіштовхнеться з розмаїтою дійсністю, подекуди антаґоністичною й і суперечливою. Слід доконче виясувати це народові, щоби він перейшов від усеохопного сліпого націоналізму до усвідомлення суспільно-економічних чинників. Народ, що він на початку боротьби засвоїв спрощене розуміння добра і зла, запозичене в колоніста, — протистояння білих і чорних, арабів і християн — тепер подивований: виявляється, чорні можуть бути білішими від білих, а національний прапор і незалежна держава не є вагомою причиною для того, щоби окремі прошарки населення відмовилися од своїх привілеїв або зреклися своїх інтересів. Народ із жахом розуміє, що то він безоглядно кинувся у вир пристрастей, тимчасом як дехто має зиск із його боротьби й невпинно поліпшує своє матеріяльне становище і більшає на силі. Народ, як завше, беззастережно жертвує собою й зрошує власною кров'ю рідну землю, а дехто збиває на тому копійку. Боєць, що з примітивною зброєю протистоїть колоніяльній машині, відкриває для себе те́, що коли він знищує колоніяльне гноблення, то цим

допомагає колоністові — нехай опосередковано — створювати нову машинерію. Це відкриття неприємне, болісне й обурливе. Усе було так просто: добрі й погані, біле й чорне, чорні й білі… Думалося вільно, вирішувалося легко, а тепер наче туман огорнув, темрява напосілася. Як же чинити, коли огидними експлоататорами можуть бути свої, чорні, араби? Найперша думка: зрада. Он уже й чути крик про зраду, та не варт поспішати: це таки зрада, але не національна, а соціяльна, і кричати треба про крадіжку. Треба виробити в собі звичку мислити й пізнавати світ раціонально, а звичку спрощувати образ свого гнобителя забути. Зараз бачимо, що людський рід розпадається. Є колоністи, котрі обстоюють за нами, засуджуючи загарбницьку політику свого народу, тимчасом як ми, недовго думаючи, пристосували їх до загальної маси іноземної присутности. Вибухає справжній скандал, коли хтось із них переходить на бік тубільців, «стає» арабом чи неґром, зрештою приймає страждання, тортури й смерть.

Тепер уже не випадає ненавидіти геть усіх іноземних поселенців, тому колонізований огортає кількох відомих людей цього штибу теплою приязню, прагне встановити з ними тісний емоційний зв'язок і завоювати їхню повну довіру. Та він не знає всього: ген там, у метрополії, що є для нього самою лише суворою й кровожерливою мачухою, дедалі більшає голосів на його підтримку, ба більше — є відомі діячі, котрі висловлюють антивоєнну позицію, беззастережно засуджують воєнну політику власного уряду та радять задовольнити прагнення колонізованого народу. Одні салдати дезертирують з колоніяльного війська, інші голосують проти війни ногами — їх ув'язнюють, Вони страждають за право арабського народу на незалежність і самостійне порядкування власними ділами.

Колоніст уже не головний ворог. Декотрі білі виявили набагато більше симпатій до націоналістичної боротьби, аніж декотрі сини нації. Расовий і расистський вимір забуто: неґри й мусульмани не отримують за народження свідоцтва про національну приналежність. Зустріч із колоністом може минутися без пістолета чи ножа — і це теж нова, раніше небувала річ. Правда не просто посередині — вона мінлива, часом неповна, але завжди складніша, ніж ми про неї думали. Вочевидь, одній людині не осягнути цього самотужки, тож ідейна освіченість ватажків і стрункість орґаніза-

ції мають сприяти підвищенню ідеолоґічної підготовки мас. Мірою розгортання боротьби, мірою зміни супротивником своєї тактики, мірою акумуляції досвіду перемог і поразок борцями за свободу росте свідомість. Коли ж провід і маси помиляються в чомусь, то мають чесно визнати це і рухатися далі, примножуючи цим власний досвід і досвід инших, адже засвоєні уроки мають стати у пригоді в кожному селі та по всій мережі — в цьому полягатиме сила проводу. Лише так можна здобути авторитет. Повстання доводить собі власну раціональність, демонструє зрілість щоразу, коли в якомусь конкретному випадкові свідомість народу посувається вперед. Незважаючи на тих учасників руху, які вважають, що через дрібниці єдність народних мас слабшатиме, провід чітко додержує принципів, сформованих під час національної боротьби й загальної війни людей за власне визволення. Часом люди помиляються, перебирають через край, не розуміють всіх тонкощів, та це не є смертельним гріхом революціонерів. Слід стерегтися иншого — контрреволюційної, авантюристичної й анархістської жорстокости, такої подібної до самої тобі хлоп'ячої задерикуватости й ворохобности. Якщо цю тотальну жорстокість не придушити, вона неминуче — за кілька тижнів! — призведе до поразки руху.

Боєць-націоналіст, котрий утік з міста, знуджений демаґоґією й реформістськими махінаціями партійних керманичів, розчарований у «політиці», відшуковує у цій конкретній практиці нову політику — геть відмінну від старої. Це є політика кадрів і керівників перед лицем історії, де люди спрямовують усю фізичну й розумову енерґію на провадження визвольної боротьби. Ця політика — національна, революційна, соціяльна. Ця нова реальність, що її аж тепер почав пізнавати колонізований, є практичною, вона істнує тільки в дії. Саме ця боротьба, підважуючи колишню колоніяльну дійсність, відкриває нові грані, творить нові смисли та висвітлює суперечності, заховані за тою дійсністю. Озброєний народ — це народ, що завдяки ~~цій~~ боротьбі завойовує й пізнає нову дійсність, просувається вперед, вільний від колоніялізму та попереджений про майбутні спроби ввести його в оману чи із задньою думкою славити націю. Лише насильство, вчинене самим народом, — насильство, орґанізоване та спрямоване його проводом, — служить масам ключем до розуміння суспільної дійснос-

ти. Коли ж не буде боротьби й не буде цієї творчої практики — це буде самий карнавал, дешевенький спектакль. Будуть тобі сякі-такі зміни шила на швайку й кілька реформ про людське око, освячені національним прапором, та людей тоте не зачепить: там, унизу, у своєму вічному «середньовіччі» скнітимуть мільйони голоти, і знати буде і темність, і вбожество їх.

3 Прикрі пригоди національної свідомости

Історія вчить нас, що антиколоніяльна боротьба часом розгортається не для того, щоби створити національну державу. Досить довго колонізованому залежить знищити кричущі вияви несправедливости — примусову працю, тілесні покарання, нерівну оплату праці, обмеження політичних прав тощо. Так, боротьба проти пригноблення людини і за демократію поступово виламуватиметься за рямці універсалістської неоліберальної туманности, прибираючи — часом дуже нелегко — вигляду вимоги національної держави. Одначе непідготовленість верхівки, відсутність орґанічного зв'язку між нею і народними масами, її звичка бити байдики й — щиро кажучи — боягузтво у вирішальну мить боротьби спричиняються до прикрих і траґічних невдач.

Замість утілити в собі найпотаємніші прагнення всього народу, стати найбільш значущім, безпосереднім наслідком народної мобілізації, національна свідомість стає лише формою, позбавленою змісту, крихкою оболонкою, що світить дірами. Її недоліки наочно пояснюють, чому молоді країни, котрі щойно здобули незалежність, як один повертають від нації до етнічної ґрупи, від держави — до племени. Ця легкість, із якою можна легко вернути все навспак, небезпечна та шкідлива для національної розбудови, національної єдности. Ми переконаємося, що ця слабкодухість і ті загрози, що вона становить, — історичний вислід неспроможности національної буржуазії слаборозвинутих країн раціонально обґрунтувати свою національну практику, себто надати їй сенсу.

Ця характерна, майже вроджена слабкість національної свідомости слаборозвинутих країн є наслідком не лише каліцтва, заподіяного колонізованому колоніяльним режимом. Вона — ще й результат млявости національної буржуазії, її убозтва та духовної порожнечи.

Національна буржуазія, що прийшла до влади перед падінням колоніяльного режиму, — недорозвинена буржуазія. Їй бракує економічної влади та жадним способом вона не має нічого спільного з буржуазією метрополії, що її місце прагне посісти. Честолюбна національна буржуазія легко, як дурному з гори бігти, переконала себе, що може замінити буржуазію метрополії і мати з того зиск. Проте незалежність, що буквально заганяє її в глухий кут, викликає катастрофічні наслідки, тож вона змушена звернутися до колишньої метрополії. Найосвіченішу верству населення нової держави становлять університетські викладачі й торговці, та їх небагато. До того ж вони гуртуються в столиці. Торгівля, землеволодіння, вільні професії — оце їхній заробіток. Як бачимо, тут нема ані промисловців, ані фінансистів. Національна буржуазія слаборозвинутих країн не орієнтована на виробництво, винаходи, будівництво чи працю. Вона присвятила себе посередницькій діяльності й, видається, в цей спосіб знайшла своє справжнє покликання — бути посередником. Національній буржуазії притаманна психолоґія не великого підприємця, а крамаря. Правду кажучи, захланність колоністів і система ембарґо, встановлена колоніялізмом, фактично вирішили її долю, не лишивши їй вибору.

За колоніяльних умов буржуазії, що акумулює капітал, не може бути. На нашу думку, історичним покликанням справжньої національної буржуазії у слаборозвинутій країні є заперечити себе як буржуазію і знаряддя капіталу та стати вірною служницею революційного капіталу — народу.

У слаборозвинутій країні правдива національна буржуазія має виконати конкретне завдання: піти за покликом совісти, пізнати, почім ківш лиха, навчатися у народу та передавати йому свої знання й технічні навички, набуті по колоніяльних університетах. На жаль, ми побачимо, що часто-густо національна буржуазія відвертається од цього героїчного та позитивного, плідного й єдино вірного шляху і безсоромно стає на жахливий, антинаціональний

шлях клясичної буржуазії — вульґарної, пихатої, цинічно буржуазної буржуазії.

З декотрих пір націоналістичні партії, як ми вже бачили, прагнуть вирішити суто національне питання. Вони згуртовують народ під гаслом незалежности, а все инше відкладають на безвік. Якщо поцікавитися, яку проґраму розвитку державної економіки вони мають чи який політичний режим вони вважають за ідеальний, виявиться, що вони не годні відповісти на ці питання, оскільки є цілковитими невігласами щодо розвитку економіки власної країни.

Економіка завжди розвивалась поза їхньою участю. Вони майже нічого не знають про вже розвідані та ще заховані, потенційні багатства землі й надр своєї країни, а те, що знають, є дуже приблизним, неточним, тож їхні думки щодо цього є загальними, абстрактними. Здобувши незалежність, ця недорозвинена буржуазія — позбавлена капіталу й чисельної переваги, — відмовляється од революційного шляху та перебуває в жалюгідному безрухові. Вона неспроможна звільнити ґенія, поневоленого колись, за її ж словами, колоніяльною системою. Ненадійність засобів, що їх вона має, і нестача кадрів спричинили те, що від року до року вона обмежувалась ремісницькою економікою. В її неминучо обмеженій уяві національна економіка, це — економіка дрібнотоварного виробництва. Великі промови присвячено... ремеслам. Нездатна побудувати заводи, що додали б лепту у розвиток країни та принесли б кошти до державної скарбниці, буржуазія оточує ремісників шовіністичною ніжністю, що породжена не лише ідеєю національної гідности, а й сподіванням на значні прибутки. Культ дрібнотоварного виробника та неспроможність знайти нові ринки збуту виявляються також у тому, що національна буржуазія хапається за сільськогосподарське виробництво — цей спадок колоніяльних часів.

За доби незалежности національна економіка не зазнає жадних змін: так само, як і досі, збирають арахіс, какао, оливки, так само торгують сировиною. Промисловости у країні взагалі немає. Ми так само постачаємо сировину, так само виробляємо ріжноманітні дрібнички для Европи, постачаємо необроблені матеріяли.

Водночас національна буржуазія без кінця-краю править теревені щодо націоналізації економіки й торгівлі. Річ у тому, що націоналізувати для неї не означає назавше поставити економіку

на службу народові та задовольнити усі його потреби. Для неї націоналізація, це — не розбудова держави на нових суспільних засадах, що сприяли б усебічному розквіту, а просто передача тубільцям привілеїв, успадкованих від колоніяльних часів.

Оскільки буржуазії бракує матеріяльних й інтелєктуальних ресурсів (інженерів, спеціялістів тощо), у своїх вимогах вона обмежується правом на адвокатські контори й торгові фірми, що колись належали колоністам. Національна буржуазія посідає місце колишніх европейських переселенців — лікарів, адвокатів, крамарів, торгових представників, аґентів, експедиторів. Вона гадає, що гідність країни та ґарантії безпеки вимагають, аби вони обійняла всі ці посади. Відтепер вона триматиме великі іноземні компанії в шорах: якщо вони воліють лишитися в країні або мають намір потрапити до неї, то зробити це слід через неї. Національна буржуазія розуміє: її історична місія — бути посередником. Отже, її покликання не змінити націю, а просто бути приводним пасом капіталізму, що змушений ховатися за маскою неоколоніялізму. Національна буржуазія радо, гідно і з видимим задоволенням буде в західного повіреного за повіреного. Посередницька робота, дріб'язковий рекет, тісний розум й брак амбіцій вказують на нездатність національної буржуазії виконати історичну ролю буржуазії. Динамічности й новаторства, духу винахідника-першовідкривача, притаманних справжній національній буржуазії, тут, на превеликий жаль, катма. В гурті національної буржуазії колоніяльних країн переважає дух швидкого збагачення. Психолоґічно вона ототожнює себе із західною буржуазією, що в неї буцімто перебирає досвід. Проте якщо історія зберігає пам'ять про етап шукань і винаходів, то національна буржуазія хіба що імітує неґативні та занепадницькі риси буржуазії західної, не переживаючи того етапу. Зоря національної буржуазії колоніяльних країн збігається з присмерком західної буржуазії, та поступу першої це не пришвидшує. Національна буржуазія починає не з того кінця. Вона постаріла, навіть не бувши жвавою, безстрашною, не знавши волюнтаризму парубоцтва й молодости.

Що ж до занепадницького способу життя, то тут національна буржуазія має надійного товариша — буржуазію західну, що її представниками є туристи, закохані в екзотику, полювання, казино. Національна буржуазія орґанізовує для західної буржуазії центри

розваг й оздоровлення, облагороджує курорти. Цю діяльність називають туризмом, і за першої-ліпшої нагоди їй надають статусу «національної галузі промисловости». Щоби переконатися, як вправно представники колишньої колонізованої буржуазії перетворюються на орґанізаторів «вечірок» для західної буржуазії, варто пригадати, що сталося у Латинській Америці: казино в Гавані, Мехіко, пляжі Ріо-де-Жанейро, маленькі бразилійки, маленькі мексиканки, тринадцятилітні метиски, Акапулько, Копакабана, це — свідчення зіпсутости національної буржуазії. У неї нема ідей, вона — одрізана од народу скиба, ізольована, вражена сліпотою — нездатністю розглянути всі проблєми з огляду на всю націю; тож національна буржуазія перебирає на себе управління справами західних компаній і перетворює власну країну на всеевропейський бордель.

Перед очима знову постає жалюгідне видовище окремих латиноамериканських республік. Бізнесмени із США, фінансові маґнати, технократи кидаються «у тропіки» та на вісім-десять днів поринають у п’янкий блуд, яким вони «лікуються» на приватних «курортах».

Національні землевласники поводяться практично так само, як і міська буржуазія. Великі фермери по проголошенню незалежности вимагають націоналізувати сільськогосподарські підприємства. За допомогою махінацій їм вдається прибрати до рук господарства, що доти належали колоністам, у такий спосіб посиливши свій вплив у реґіоні. Одначе вони не квапляться уріжноманіти сільське господарство, розширити виробництво чи інтеґрувати його в національну економіку.

Все, чого землевласники вимагають від орґанів державної влади, це — збільшити у сто разів поміч на їх користь і вільготи, які колись мали лишень іноземні колоністи. Зростатиме й узаконюватиметься експлоатація сільськогосподарських робітників. Вимахуючи двома-трьома гаслами, нові колоністи вимагатимуть від сільськогосподарських робітників працювати не покладаючи рук, а все задля національних інтересів. Жадної модернізації сільського господарства, жадних плянів розвитку, жадних ініціятив, адже будь-які ініціятиви — навіть найменш ризиковані — викликають у цих людей паніку й бентежать нерішучу, обережну землевласницьку буржуазію, яка чимдалі частіше потрапляє в пастки,

влаштовані колоніялізмом. У цих реґіонах джерелом ініціятив є уряд, який схвалює, підтримує та фінансує. Сама сільськогосподарська буржуазія відмовляється важити головою, а надто гаманцем. Вона не любить гри з вогнем і непевних оборудок. Вона не налаштована жертвувати. Вона вимагає, щоб усе було надійно та швидко. Прибутки, що надходять до її кишені, є величезними порівняно з сукупним національним доходом, але їх не реінвестують. Загрібати гроші лопатою — головна риса цих землевласників, що добре характеризує їхню психолоґію. Інколи, зокрема в перші роки по здобуттю незалежности, буржуазія не вагаючись переводить до іноземних банків доходи, отримані з народної землі. Водночас захмарні суми витрачають на розкоші, автівки, вілли — речі, що їх придбання економісти зчаста вважають за характерну рису саме недорозвиненої буржуазії.

Ми вже зазначали, що буржуазія колонізованої країни, отримавши владу як кляса, переходить у наступ — прагне захопити посади, що їх колись обіймали іноземці. Відтак, одразу після здобуття незалежности вона опиняється віч-на-віч з «пережитками колоніялізму» — юристами, крамарями, землевласниками, лікарями, високими державними службовцями. Вона нещадно боротиметься проти цих людей, які «ображають національну гідність», і з ентузіязмом фанатика співатиме про націоналізацію кадрів, африканізацію кадрів. Насправді її політика чимдалі більше нагадує расизм. Вона зухвало ставить перед урядом завдання: ці посади мають належати їй і край. І вона не вгамується доти, доки не прибере владу до рук і не обійме всіх посад.

Натомість міський пролєтаріят, маса безробітних, дрібні ремісники, ті, кого звикли називати малими підприємцями, починають ставати на націоналістичні позиції; утім, цими своїми поглядами вони лише наслідують позицію буржуазії. Коли національна буржуазія починає конфліктувати з европейцями, ремісники та дрібні підприємці виходять на двобій з африканцями з инших країн. У Кот-д'Івуарі расистські бунти були спрямовані проти дагомейців і вольтійців. Після здобуття незалежности дагомейці й вольтійці, що посідали важливе місце у дрібній торгівлі, стають об'єктом нападів з боку жителів Кот-д'Івуару. Так, од націоналізму ми перейшли до ультранаціоналізму, шовінізму, расизму. Від цих іноземців вимагають, аби вони забирались геть; їхні маґазини

спалювано, крамнички знесено, їх самих лінчовано. Урешті-решт уряд Кот-д'Івуару домігся свого: вимоги громадян у цей спосіб було задоволено. У Сенеґалі саме через антисуданські виступи Мамаду Дія заявляє: «Воістину народ Сенеґалу сліпо вірив у Федерацію Малі — він вірив, бо був відданий своїм лідерам. Його віра в Малі ґрунтувалась лише на сліпій вірі у політику керівництва. Питання сенеґальської території від цього не ставало менш важливим, тим більше, що присутність суданців у Дакарі надто впадала в очі. Саме цим пояснюється, чому народні маси так легко сприйняли розкол Федерації, і ніде не пролунало жадного голосу на її захист»[1].

Поки деякі верстви населення Сенеґалу користуються нагодою позбутися суданців, що заважають їм, — кому торгувати, кому керувати, конґолезці, що не йняли віри своїм очам, коли з країни масово виїздили бельґійці, міркують зчинити бучу щодо сенеґальців, що мешкають у Леопольдвілі й Елізабетвілі, — нехай і вони забираються вимітаються.

Як ми переконались, в обох випадках маємо справу з тією самою механікою. Якщо гонор інтелєктуалів і буржуазії молодої нації натикається на перешкоду у вигляді европейців, для міських народних мас конкурентами є переважно африканці з инших країн. У Кот-д'Івуарі, це — дагомейці, в Ґані — ніґерійці, у Сенеґалі — суданці.

Оскільки вимога неґрифікувати або арабізувати кадри з боку буржуазії не має жадного стосунку до справжньої націоналізації, а лише відображає жадання влади, народні маси висувають таку ж вимогу, але ув'язують поняття неґра чи араба з певними територіями. Діяпазон варіянтів — від патетичних закликів об'єднати країни континенту до масових акцій, інспірованих керівною клясою, — є дуже широким. Спостерігаємо постійне хитання між африканською єдністю, що стає чимдалі непевнішим і абстрактнішим поняттям, і поверненням до найогиднішого, найзліснішого шовінізму, що не може не викликати суму.

«Стосовно сенеґальських лідерів, які були головними теоретиками об'єднання Африки та які заради цієї ідеї не раз жертвува-

[1] Mamadou Dia, *Nations africaines et solidarité mondiale* [Африканські нації та всесвітня солідарність], P.U.F., p. 140.

ли своїми місцевими політичними орґанізаціями, а також особистим успіхом, то вони, безперечно, є цілком відповідальними за розвиток подій. Їхньою — і нашою — помилкою було те, що ми — під приводом боротьби з балканізацією — знехтували тим, як континент було поділено на ріжні території під час колонізації. Наша помилка полягала в тім, що в своїй аналізі ми не приділяли достатньої уваги цьому явищу — результатові колоніялізму, а також соціолоґічному чинникові, що його не може усунути жадна теорія єдности, хай якою привабливою вона є. Ми піддалися ілюзії, що її вигляд якнайбільше відповідав нашому баченню, і бажаний ідеал сприйняли за дійсність. Ми вважали, що досить затаврувати поділ на території та його природний наслідок — мікронаціоналізм, аби подолати ці явища та забезпечити успіх нашому химерному плянові»[2].

Від сенеґальського шовінізму до волофського трайбалізму — хіба що крок. І справді, по всіх усюдах, де національна буржуазія через свою жалюгідну й невиразну ідеолоґічну позицію не спромоглась просвітити весь народ або поставити його інтереси понад усе, усюди, де національна буржуазія виявилась нездатною радикально розширити власний світогляд, бачимо зворотний рух — поділ на племена; і гнівно спостерігаємо, як напружнюються міжетнічні стосунки. Єдине-бо гасло буржуазії, це — гасло замінити іноземців, і вона спішить прибрати до рук владу повсюдно, посісти всі найкращі місця. Дрібні підприємці (таксисти, кондитери, чистильники взуття) топчуть ту саму стежку і вимагають, аби дагомейці вирушали на свою батьківщину, або — так, ніби цього замало — щоби народи фульбе та фула повертались до своїх чагарників або в гори.

Саме під цим оглядом треба розглядати той факт, що у молодих незалежних країнах, де тільки оком не кинь, святкує перемогу федералізм. Як відомо, за доби колоніяльного панування окремі реґіони мали певні привілеї. Господарство колонії завжди було окремішнім, ніколи не сполучалося з економікою всієї країни. І його досі орґанізовано у спосіб, продиктований метрополією. Колоніялізм майже ніколи не експлоатує країну як таку. Він задовольняється видобутком і вивозом природних ресурсів для потреб

[2] Mamadou Dia, *op. cit.*

промисловости в метрополії, даючи таким чином змогу розвиватися певному секторові економіки. Натомість решта колонії живе відстало й глибше поринає у злидні.

Після здобуття незалежности громадяни країни, що живуть у заможніших реґіонах, усвідомлюють своє щастя, тож їхньою першою рефлективною реакцією на цю ситуацію є відмова годувати инших громадян. Реґіони, багаті на арахіс, какао, діяманти, виріжняються на тлі пустинного краєвиду решти держави. Громадяни цих реґіонів лихим духом дихають на своїх співгромадян з инших реґіонів: у них вони не бачать нічого, крім заздрощів, жадібности, жаги вбивати. Відроджуються давні, доколоніяльні чвари та міжетнічна ворожнеча. Народ балуба відмовляється годувати народ лулуа. Провінція Катанґа стає державою, а Альбер Калонджі проголошує себе королем Південного Касаї.

Африканська єдність — поняття розпливчасте, але водночас таке, що до нього почували пристрасну прив'язаність чоловіки і жінки Африки; його значення полягало у тім, аби чинити шалений тиск на колоніялізм, одначе воно показує своє справжнє обличчя і розламується на реґіоналізм у рамках однієї національної дійсности. Національна буржуазія зубами вигризає власні інтереси й не бачить далі свого носа, тим-то вона нездатна встановити елєментарну національну єдність і неспроможна побудувати державу на твердому, конструктивному фундаменті. Національний фронт, що викинув колоніялізм зі своєї землі, відступає і загоює рани.

Безжальна боротьба, що точиться між племенами й етнічними ґрупами, непереборне прагнення обійняти посади, що звільнились після виїзду іноземців, призведуть і до релігійного суперництва. На селі, у глушині, відновлюються старовинні релігійні секти, місцеві вірування, культи марабутів — вони повертаються до давньої традиції взаємного прокляття. У великих містах влада стикається з проблємою протистояння двох світових релігій — ісламу та католицизму.

Колоніялізм, який у глибині свого єства понад усе боявся того, що африканці об'єднаються, знову підіймає голову і тепер намагається зламати цю волю до єдности, використовуючи всі вади руху. Колоніялізм пробує мобілізувати африканські народи, відкривши у них істнування «духовних» розбіжностей. Автори сенеґальської ґазети «Афрік нувель» («Нова Африка») щотижня впра-

вляються ненавидіти іслам й арабів. Ліванців, яким належить більшість дрібних підприємств на західному узбережжі Африки, утискають через їхнє етнічне походження. Саме тепер місіонери нагадують масам, що арабське вторгнення знищило великі чорні імперії задовго до приходу европейського колоніялізму. Стверджують: саме арабські загарбники розчистили шлях для европейського колоніялізму; нагадують про арабський імперіялізм і засуджують ісламський культурний імперіялізм. Мусульман зазвичай не допускають до керівних посад. По инших реґіонах спостерігаємо протилежне, чи не дзеркальне відображення: об'єктивними та свідомими ворогами національної незалежности оголошувано тубільців-християн.

Колоніялізм безсоромно вдається до усіх цих прийомів, вельми втішений із самого себе, адже тепер одні африканці налаштовані проти инших (а ще вчора вони спільно боролись проти колоніялізму). В декого зароджується ідея нової варфоломіївської ночі, а колоніялізм знай сміється в кулак, чуючи пишні промови про африканську єдність. У національних кордонах релігія розділяє народ: вона підбурює одні громади вірян проти инших, а і ті, і ті є продуктами колоніялізму та його апарату. Повсюдно стається неочікуване, нас спіткають дивовижі. У країнах з переважно католицьким або протестантським населенням більшає релігійність мусульманської меншости. Знову зачинають вшановувати ісламські свята; мусульманська релігія обороняє кожний метр своєї обмеженої території од ворожого абсолютизму католиків. Можна почути, як священики пропонують незадоволеним податися до Каїру. Часом трапляється, що американський протестантизм пересаджує на африканський ґрунт власні антикатолицькі упередження і використовує релігію для розпалювання міжплемінної ворожнечі.

На всьому континенті ця релігійна напруга може набути форми найвідвертішого расизму. Африку поділяють на білу та чорну. Инші відомі назви для Африки на південь чи на північ від Сахари не можуть приховати цього расизму, що швидко поширюється у всіх напрямках. В одному місці чутно розмови про те, що «біла» Африка має тисячолітню культурну традицію; вона є середземноморською і є продовженням Европи; вона походить від ґреко-латинської культури. «Чорну» Африку розглядають як нежиттєздатний, жорстокий, нецивілізований, дикий світ. В иншому —

весь день чути лише про паранджу, поліґамію та про вигадану зневагу арабів до жіночої статі. Усі ці балачки та їхній войовничий тон нагадують ідеї, тісно пов'язані з постатю колонізатора. Національна буржуазія обох цих великих реґіонів, що вона старанно засвоїла брудні думки, породжені колоніяльним способом мислення, підхоплює естафету европейців і вдобрює на континенті ґрунт для расистської філософії (надзвичайно шкідливої для майбутнього Африки). Її пасивність і мімікрія сприяють поверненню расизму, притаманного колоніяльній добі. Отже, не дивина, що в країні, яка називає себе африканською, можна почути цілковито расистські міркування й спостерігати зверхнє ставлення до «чорних» — так само як гірко бачити це в Парижі, Брюсселі чи Лондоні.

В окремих реґіонах Африки зверхнє ставлення до неґрів, запозичені в західної культури ганебні ідеї про те, що темношкірі не сприймають лоґіки та науки назагал, панують у всій красі. Іноді навіть видається бачити, як темношкірих зводять до рівня напіврабів, і це пояснює ту обережність, навіть підозру, з якою в країнах «чорної» Африки ставляться до країн «білої» Африки. Зчáста громадянин «чорної» Африки, прогулюючись у великому місті «білої» Африки, може почути, як діти або чиновники звертаються до нього ламаною французькою — «ніґер».

Соромно казати, але не секрет, що студентів з «чорної» Африки, якщо вони навчаються у коледжі на північ від Сахари, їхні товариші по навчанню просять розказати, чи мають вони будинки і чи знають про елєктрику, чи мають канібалів у родині. На жаль, відомо, що в деяких реґіонах на північ від Сахари африканці, що приїхали з півдня, зустрічають співвітчизників, котрі благають забрати їх зі собою «деінде — туди, де тільки неґри». Так само у деяких молодих країнах «чорної» Африки парляментарі, навіть міністри, повагом стверджують, що насправді загрозу становить не нова колоніяльна окупація, а можливе вторгнення «арабських варварів із півночі».

Отже, безсилля буржуазії виявляється не лише в економіці. Буржуазія, прийшовши до влади від обмеженого націоналізму, від раси, попри вельми красномовні заяви (багатообіцяльні формою, але позбавлені змісту), бездумно цитуючи европейські трактати з політичної філософії або етики, демонструє нездатність запропонувати проґраму бодай мінімального гуманістичного змісту. Бур-

жуазія — коли вона сильна і досить могутня, щоби орґанізувати світ на власних засадах, — не вагається й просуває універсальні демократичні ідеї. Для того, аби економічно сильна буржуазія відступилась од своєї гуманістичної ідеолоґії, мають постати виняткові обставини. Західна буржуазія — власне, расистська — успішно вбирає цей расизм в овече руно, фарбовує його на різні кольори і так зберігає непорушність проголошеної колись відданости справі захисту людської гідности. Поки що їй це вдається.

Західна буржуазія витворила без міри й ліку перешкод і захисних засобів, тож вона може не боятися конкуренції з боку тих, кого вона експлоатує та зневажає. Західнобуржуазний расизм щодо «чорних» і «чучмеків», це — образливий расизм плювка межи очі. Проте буржуазна ідеолоґія, проголошуючи всезагальну рівність, примудряється бути послідовною щодо своїх ідеолоґічних установок, закликаючи «недолюдей» піднестися до рівня західної людини — до свого рівня.

Расизм молодої національної буржуазії — расизм оборонний, расизм боязкий. Він ріжниться од звичайного трайбалізму, але несуттєво; це практично те саме, що й конкуренція між кланами або земляцтвами. Звісно, проникливі іноземні спостерігачі навряд чи зважали на пишні промови про африканську єдність. Численні тріщини надто впадають в очі, й не важко зрозуміти, що перш ніж настане час єдности, треба розв'язати усі ці суперечності.

Народи Африки нещодавно дізнались одне про одного й вирішили — в ім'я континенту — по-справжньому затаврувати ганьбою колоніяльний режим. А тим часом національні буржуа, поспішаючи зірвати свій куш у всіх реґіонах і створити національні системи експлоатації, перепиняють шлях до цієї «утопії». Національні буржуазії, чудово усвідомлюючи власні цілі, силкуються не допустити єднання, підірвати спільні зусилля двохсот п'ятдесяти мільйонів людей, спрямовані на рішучу перемогу над неграмотністю, голодом і нелюдськістю. Саме тому ми маємо знати, що африканської єдности можна досягти лише під тиском і під проводом народів, себто відкинувши інтереси буржуазії.

Національна буржуазія засвідчує власну непрацездатність і в справах внутрішньої політики та вибудови національних інститутів. У низці слаборозвинутих країн парляментська діяльність остаточно перетворилась на гру. Економічно безсила буржуазія, не-

здатна впорядкувати суспільні відносини, базовані на пануванні її як кляси, обирає найпростіше, на її погляд, рішення — вона запроваджує однопартійну систему. Вона ще не досягла того стану спокою та впевнености, що його породжує економічна могутність і контроль над державною машиною. Вона створює державу, що дає громадянам не відчуття певности, але збурює їх.

Держава, що своєю міццю й мудрістю могла би вселити довіру в громадян, позбавити їх страху та заспокоїти, нахабно нав'язує себе, демонструє силу, утискає, чинить суд і розправу, міцно тримаючи громадян у своїх кігтях. Однопартійна система є сучасною формою диктатури буржуазії — немаскованої, відкритої, аморальної, цинічної.

Ця диктатура насправді позбавлена здорового глузду: вона невпинно породжує протиріччя, адже, з одного боку, буржуазія не має економічної бази для забезпечення власного панування і не має чим поділитися з країною, з иншого — її цілком поглинає улюблене заняття: вона швидко й без зайвих зусиль напихає кишені грошима. Країна занепадає що далі, то більше. Аби приховати цей занепад і замаскувати реґрес, аби запевнити себе, що завжди істнує привід для гордости, буржуазія вирішує спорудити в столиці кілька ґрандіозних будівель і викинути гроші на «престижні проєкти».

Національна буржуазія чимраз частіше повертається спиною до ситуації всередині країни, власне, до покинутої напризволяще країни, та чимраз частіше кидає ласим оком на колишню метрополію, а також на іноземних капіталістів, яким вона продає свої послуги. Оскільки вона не ділиться прибутками з народом і не має наміру відкрити йому доступ до винагород, що їх сплачують великі іноземні компанії, у неї виникає потреба в народному лідерові, що він виконував би подвійну ролю — стабілізував би режим і зберіг би панування буржуазії. Буржуазні диктатури у слаборозвинутих країнах тримаються саме на такому лідері. Не секрет, що у розвинутих країнах диктатура буржуазії, це — вислід економічної могутности буржуазії. Проте у слаборозвинутих країнах лідер — носій морального авторитету, що захищає жалюгідну та незугарну буржуазію молодої нації, котра вирішила збагатитися.

У народу, що протягом років очей з нього не зводив і дослухався до кожного його слова, який на відстані, ніби уві сні, спо-

стерігав, як лідер поборює колоніяльну владу, мимоволі проникається довір’ям до цього патріота. До завоювання незалежности лідер зазвичай утілював прагнення народу — незалежність, політичні свободи, національну гідність. Однак по проголошенню незалежности замість дійсно задовольнити потреби народу, стати творцем істинного достоїнства народу, що тримається на хлібі, землі та передачі країни в священні руки народу, лідер відкриває всім потаємний плян — стати ґенеральним директором компанії спекулянтів з гурту національної буржуазії, єдиною метою котрих є скористати з ситуації.

Попри численні приклади його сумлінної поведінки та щирі заяви, об’єктивно лідер відтепер боронить спільні інтереси національної буржуазії та старих колоніяльних компаній. Утім, навіть його чесність, що вона є лише рисою характеру, з часом щезає, вивітрюється. Лідер стає таким далеким від мас, що згодом цілковито переконує себе в тому, що маси зазіхають на його владу і сумняться в його заслугах перед країною. Лідер звинувачує маси у невдячності й швидко переходить до табору експлоататорів. Згодом, тепер уже геть-чисто свідомо, він стає поплічником молодої буржуазії, яка мов сир у маслі купається в корупції та грошових преміях.

Економічні зв’язки молодої держави остаточно замикаються на неоколоніяльній системі. Колись захищеним, відтепер народним господарством порядкує сама держава. Бюджет поповнюється за рахунок позик і фінансової допомоги. Щокварталу сам глава держави або урядова делеґація відправляються по гроші до колишньої метрополії або подаються шукати їх деінде.

Колишня колоніяльна держава висуває все нові й нові вимоги, отримує поступки й ґарантії та стає дедалі менш обережною: вона вже майже не ховає того, що власне керує національним урядом. Народ зійшов на пси, жебракує та повільно починає усвідомлювати маштаб зради з боку керівників. Це усвідомлення є тим гострішим, що буржуазія нездатна сформуватися як кляса. Встановлений нею порядок розподілу багатств не передбачає жадної диференціації, ступенів, гієрархії. Презирство до цієї нової касти зростає, вона викликає обурення, адже більшість — дев’ять десятих населення — голодує, як і раніше. Ганебне, стрімке, безжальне збагачення цієї касти супроводжується одночасним пробу-

дженням народу, що обіцяє криваве майбутнє. Ця буржуазна каста, це — частина нації, що обома руками гарбає всі багатства країни, улягаючи природному потягові, й одночасно дозволяє собі ганьбити инших неґрів або арабів. Це зверхнє ставлення дуже нагадує старі расистські вчення представників колоніяльної держави. Злидні народу, неперервне збагачення буржуазної касти та її демонстративне презирство до решти нації спричиняються до озлоблення мас.

Нові загрози примушують владу консолідуватися, наслідком чого постає диктатура. Лідер, що він усе життя боровся як правдивий патріот, стає ширмою між народом і хижою буржуазією, — адже він підтримує дії цієї касти й закриває очі на зухвалість, нікчемність й аморальність буржуа. Він допомагає гальмувати процес визрівання народної свідомости. Він підставляє плече касті, приховує від народу її оборудки, а відтак перетворюється на найзавзятішого майстра з містифікацій і забивання паморок масам. Вряди-годи звертаючись до народу, він згадує героїчні історії з власного життя, свої битви та перемоги, виграні заради народу, ніби стверджуючи: народні маси мають вірити йому. Можна навести безліч прикладів африканських патріотів, що збагатили обережну політичну боротьбу предків виразними націоналістичними рисами. Ці люди, народжені на периферії, гучно заявили — що обурило загарбника й присоромило столичних націоналістів, — про власне походження: ми вийшли з глушини та представляємо неґрів. Ці люди, що оспівували расу та не палали з сорому через минуле (приниження, канібалізм тощо), відтепер, на жаль, знову стали на чолі ґрупи, що показує спину внутрішнім районам та заявляє: завдання народу — додержувати ґенеральної лінії, нині і повсякчас.

Лідер заспокоює народ. Минають роки по здобутті незалежности, а лідер не годен надихнути народ на конкретні справи, не вміє прояснити його майбутнє, вивести на шлях побудови нації, а отже, й на шлях розвитку. Він так і сяк гортає сторінки історії незалежности, нагадує про священне братство, що склалось під час визвольної боротьби, а замість зламати владу національної буржуазії, закликає народ повернутися в минуле й знов зануритися в епопею, що кінець-кінцем привела до незалежности. Об'єктивно лідер стає перепоною на шляху народу: він щосили прагне або ви-

кинути народ за борт історії, або не дозволити народові вписати своє ім'я в історію. Під час визвольної боротьби лідер пробуджував народ, обіцяючи діяти радикально й героїчно та тепер він докладає всіх зусиль, аби приспати народ, і три-чотири рази на рік закликає пригадати колоніяльну добу й оцінити зміни, кинути оком на величезний шлях, що ми його здолали.

Проте виявляється, що народні маси цілковито нездатні оцінити подоланий шлях. Селянин, що продовжує копирсатися в землі, та безробітний, що здобув дірку від бублика, попри появу нових народних свят і майоріння нових, ніби й рідних прапорів, не бачать, аби для них щось змінилося. Марно правляча буржуазія намагається переконати маси у протилежному: народ голодує, а поліцейські комісари — відтепер з гурту африканців — не надто приязні до нього. Маси байдужіють, віддаляються від нації, котра не помічає їх, тратять до неї будь-який інтерес.

Коли-не-коли лідер мобілізує прибічників, виступає по радіо, їздить країною, щоби запевнити людей і заспокоїти їх, забити їм памороки. Лідер тим більше необхідний, бо немає партії: під час боротьби за незалежність була партія, яку очолював теперішній лідер, але відтоді партія не трималася купи. Вона існує лише формально — назва, емблема, гасло. Орґанічна партія, що мала би забезпечити вільний розвиток політичної думки, відповідно до реальних потреб народних мас, стала спілкою щодо захисту приватних інтересів. По здобуттю незалежности партія уже не допомагає народові формулювати вимоги й усвідомлювати власні потреби чи рішуче стверджувати свою владу. Відтепер завдання партії — довести до відома загалу напучення верхівки. Вже нема плідного обміну думками між низами та верхами, а саме він є основою і ґарантією демократії всередині партії. Партія натомість перетворилась на ширму між народними масами і верхівкою. Партії більше немає. Осередки, створені у період колоніялізму, розпущено.

Активістові уривається терпець. Тепер зрозуміло, якою правильною була позиція деяких бійців визвольної війни. Насправді ще під час боротьби були бійці, що вимагали від керівних орґанів виробити вчення, визначити мету, скласти проґраму. Але керівники, буцімто зберігаючи національну єдність, катеґорично відмовилися робити це. Вчення, затягали вони своєї, це — національна єдність у протистоянні з колоніялізмом. І, замість узброїтися рете-

льно розробленим вченням, вони, вигукуючи палкі гасла, обмежували будь-яку ідеолоґічну діяльність на кількох варіяціях щодо права народів на самовизначення; вітер історії, мовляв, урештірешт розвіє колоніялізм, і той піде прахом. Коли ж бійці національного визволення закликали дослухатись до вітру історії трохи пильніше, керівники засліплювали їх блискучими образами надії, необхідної і неминучої деколонізації тощо.

Після здобуття незалежности партію оповиває міцний лєтарґічний сон. Активісти потрібні хіба що для «народних» демонстрацій, міжнародних конференцій і свят з нагоди незалежности. Місцеві партійні працівники обіймають адміністративні посади; сама партія стає орґаном влади, активісти вертають до звичного життя, а їхньою винагородою є порожнє звання громадянина.

Тепер, коли вони виконали свою історичну місію — привели буржуазію до влади, їм раз-у-раз торочать, що вони мають піти: буржуазія має спокійно виконати свою місію. Одначе ми вже встигли пересвідчитися, що національна буржуазія слаборозвинутих країн не здатна виконати жадної місії. За кілька років розпад партії стає очевидним; будь-який спостерігач — навіть неуважливий — зрозуміє, що партія, від якої залишився лише скелет, виконує тепер одну функцію — демобілізує народ. Та́ сама партія, що під час визвольної боротьби вела за собою усю націю, розпадається. Інтелєктуали, які напередодні незалежности долучились до партійних лав, теперішніми своїми діями підтверджують припущення, що вони приєднались до партії лише щоби взяти участь у поділі «пирога» незалежности. Партія стає засобом сходження кар'єрними щаблями.

Одначе всередині нового режиму бачимо, як нерівно збагачуються і як нерівно присвоюють матеріяльні блага: є особини, що обіймають водночас кілька посад і виявляють себе як блискучі фахівці з опортунізму. Більшає кількість незаконних пільг, панує корупція, руйнуються звичаї. Національної здобичі тепер не досить — надто велика кількість ненаситних хижаків. Партія як справжній інструмент влади у руках буржуазії зміцнює державний апарат і вперто в'яремлює народ, зв'язуючи йому руки й ноги. Партія ж допомагає державі контролювати народ. Вона чимдалі більше стає відверто антидемократичним інструментом примусу. Партія об'єктивно (а іноді й суб'єктивно) стає спільником мерканти-

льної буржуазії. Як національна буржуазія оминає період становлення і відразу ж поринає у вир задоволення власних матеріяльних апетитів, так само партія на рівні національних інститутів «забуває» про парляментський етап і встановлює диктатуру націонал-соціялістичного типу. Тепер ми знаємо, що короткозорий фашизм, який уже впродовж півстоліття владарює в Латинській Америці, є діялєктичним продуктом напівколоніяльної держави, що її тип превалює по здобутті незалежности.

У бідних, слаборозвинутих країнах, де неймовірні статки сусідять із найжахливішим зубожінням, режим спирається на силу армії і поліції. Треба не забувати одне важливе правило: армії та поліції дають настанови іноземні спеціялісти. Сила поліції та могутність армії зворотно пропорційні занепаду решти нації. Національна буржуазія чимдалі відвертіше продається великим іноземним компаніям, а ті радо купують її. Через «відкати» іноземці отримують пільги, суспільство скандалізоване, зчиняється галас, міністри збагачуються, оприявнюється, що їхні дружини є повіями, парляментарі гріють руки та набивають кишені, всі — аж до послідущого поліцейського та митника — утворюють довжелезний ланцюг корупції.

Опозиція переходить у наступ, і народ розуміє її пропаґанду з півслова й охоче підтримує. До буржуазії тепер ставляться як до ворога. Молода буржуазія, що, видається, передчасно постаріла, не слухає порад і не здатна зрозуміти, що в її інтересах бодай трохи приховати експлоатацію народу.

Процитуємо звернення до верхівки системи аж занадто християнської ґазети «Семен афрікен» («Африканський тиждень»), що виходить друком у Браззавілі: «Впливові особи і ви, їхні дружини! Сьогодні ви живете затишно, напевне, маєте освіту, прекрасний будинок, зв'язки, закордонні відрядження, що відкривають перед вами нові перспективи. Але багатство творить навколо вас оболонку, за якою ви не бачите повсюдної бідности. Пильнуйте!». Можна здогадатися, що у цьому попередженні «Семен афрікен», адресованому прибічникам пана Юлу, немає нічого революційного. «Семен афрікен» хоче донести до тих, хто морить конґолезький народ голодом, що Бог покарає їх: «Якщо у вашому серці немає місця для поваги до людей, що вони на суспільній драбині стоять нижче за вас, то для вас не знайдеться місця в Домі Господньому».

Вочевидь, національна буржуазія не вельми переймається цими вмовляннями та звинуваченнями. Думаючи лише про Европу, вона — будь-що-будь — скористається ситуацією. Величезні прибутки, що їх вона отримує від експлоатації народу, виводять за кордон. Дуже часто молода національна буржуазія ставиться до встановленого нею режиму з більшою недовірою, ніж іноземні компанії. Вона відмовляється вкладати капітал у національну економіку і поводиться з державою украй невдячно, хоч та́ її годує і захищає. На европейських фондових ринках вона скуповує іноземні цінні папери, а вихідні проводить у Парижі або Гамбурзі. Своєю поведінкою національна буржуазія окремих слаборозвинутих країн нагадує бандитів, що після кожного пограбування приховують свою частку від спільників і мудро готуються піти на спочивок. Ця їхня поведінка підтверджує, що національна буржуазія свідомо готується зазнати неминучої поразки. Вона відчуває, що ця ситуація не конечна, а удача не супроводжуватиме її вічно, тому треба скористатися нею сповна. Одначе ця міра експлоатації і недовіри до держави неминуче спричиняються до того, що народні маси починають ремствувати, тим-то режим стає авторитарнішим. Так, армія стає неодмінним інструментом систематизованих репресій. Замість парляменту ролю третейського судді виконує армія. Але рано чи пізно вона усвідомлює своє значення і лякає уряд можливістю виступити проти нього відкрито та збройно.

Отже, національна буржуазія деяких слаборозвинутих країн так нічого і не навчилася протягом історії. Якби вона пильніше придивилась до країн Латинської Америки, то, безсумнівно, зауважила б небезпеки, що чатують і на неї. Відтак, можна дійти висновку, що мікробуржуазія, що вона зчиняє навколо себе такий галас, приречена тупцювати на місці. У слаборозвинутих країнах буржуазного етапу не може бути. Звісно, поліцейська диктатура чи каста визискувачів іще можливі, але буржуазне суспільство загалом приречене зазнати фіяско. Банда позолочених спекулянтів, що хапають на льоту банкноти на тлі зубожілої країни, рано чи пізно стане арґументом у руках армії, якою вміло маніпулюють іноземні радники. Так, колишня метрополія вертає до влади опосередковано — почерез буржуазію, яку вона утримує, та національну армію, яку спеціялісти з метрополії навчають заковувати народ у кайдани, подавляти волю людей і тероризувати їх.

Завдяки цим кільком заувагам, що їх ми зробили щодо національної буржуазії, ми дійшли однозначного висновку: в слаборозвинутих країнах буржуазія не має умов, сприятливих для виживання і поступу. Інакше кажучи, спільні зусилля народних мас під проводом партії та свідомих, озброєних революційними принципами інтелєктуалів мають стати на заваді негодящій і шкідливій буржуазії.

Питання, яке протягом останніх п’ятдесятьох років постає щоразу, коли йдеться за історію слаборозвинутих країн, а саме — чи можна оминути буржуазний етап — треба розв’язувати через революційну дію, а не під час теоретичної дискусії. Буржуазний етап у слаборозвинутих країнах можна було би виправдати лише тоді, якби національна буржуазія була досить могутньою економічно й технічно, якби вона була здатна побудувати буржуазне суспільство, створити умови для формування численного пролєтаріяту, індустріялізувати сільське господарство та, зрештою, уможливити народження справжньої національної культури.

Буржуазія, що вона виникла в Европі, змогла зміцнитися, водночас розробивши ідеолоґію. Цій динамічній, освіченій, світській буржуазії вдалося акумулювати капітал і забезпечити нації бодай крихту добробуту. У слаборозвинутих країнах ми бачили: тут істнує не справжня буржуазія, а своєрідна невеличка каста, що має вовчий апетит, жадібна і ненаситна, що мислить як дрібний спекулянт і задовольняється дивідендами, що їх платить колишня колоніяльна держава. Ця буржуазія, що не бачить далі свого носа, сліпа до великих ідей і невинахідлива. Вона силкується пригадати, щó колись читала у західних підручниках, і непомітно для себе стає не копією Европи, а карикатурою.

Боротьба з буржуазією слаборозвинутих країн має не теоретичний характер: йдеться не за те, щоби прочитати вирок, винесений їй судом історії. Із національною буржуазією у слаборозвинутих країнах треба боротися не тому, що вона може уповільнити загальний гармонійний розвиток нації. Їй треба дати рішучий бій, оскільки вона ні до чого й ні на що не здалася. Ця буржуазія — примітивна своїми перемогами, досягненнями, думками — намагається приховати свою пересічність за фасадами показних «престижних проєктів», хромованими деталями американських авті-

вок, відпустками на Рив'єрі, вихідними у нічних клюбах, залитих неоновим світлом.

Буржуазія, що вона чимраз частіше відвертається од народу, не може вирвати у Заходу навіть таких поступок, як вигідні інвестиції для економіки країни чи розбудова окремих галузей промисловости. Натомість збільшується кількість складальних заводів, що засвідчує сповзання національної економіки до господарства неоколоніяльного типу. Відтак, у жадному випадку не можна говорити, що національна буржуазія гальмує розвиток країни, забирає у нації час або ризикує звести її на манівці, бо буржуазний етап в історії слаборозвинутих країн — етап узагалі зайвий. Коли ця каста зникне, коли її поглинуть власні суперечності, то стане очевидно, що здобуття незалежности не було єдиним здобутком, по якому рух і розвій зупинилися, тож усе треба переробляти, все починати з нуля. Та перебудовувати економіку буде вже не буржуазія, адже ця каста, перебуваючи при владі, лише те й робила, що оберігала спадок колоніяльного господарства, колоніяльної філософії й інститутів.

Знешкодити цю буржуазну клясу тим легше, що вона, як ми вже переконалися, нечисельна, слабка інтелєктуально й економічно. На колонізованих територіях по здобутті незалежности каста буржуазії сильна переважно угодами, підписаними з колишньою колоніяльною державою. Національна буржуазія одержить усі шанси зберегти тісні зв'язки з колишньою колоніяльною державою, що забезпечить їй нагоду посісти місце колоніяльного гнобителя. Проте у лавах цієї буржуазії вирують гострі суперечності — уважний спостерігач вбачає в них ознаку нестабільности. В касті досі немає єдности: приміром, інтелєктуали засуджують цей режим, ґрунтований на пануванні небагатьох обраних. У слаборозвинутих країнах є чесні інтелєктуали, державні службовці, члени правлячої верхівки, що відчувають потребу плянувати економіку, оголосити спекулянтів поза законом, усунути всі форми обману. Крім того, ці люди стоять за те, щоби залучати народ якомога активніше до управління державними справами.

У слаборозвинутих країнах, що виборюють незалежність, майже завше є купка чесних інтелєктуалів: вони хоч і не мають певних політичних переконань, але інстинктивно почувають огиду до гонитви за посадами та доходами, що зазвичай розпочинається

в країнах, що скинули владу колоізаторів. Особисте становище цих людей (доконечна потреба заробляти на хліб для багатодітної родини) або їхня історія (нужденне життя, суворе виховання абощо) пояснюють, чому вони так демонстративно зневажають хитрих пройдисвітів і спекулянтів. Варто поміркувати, як розсудливо використати цих людей у вирішальній битві за правильний шлях розвитку нації. Заблокувати шлях національній буржуазії, безумовно, означає уникнути неприємних несподіванок по проголошенню незалежности, обійти десятою дорогою небезпеки, що загрожують національній єдності, не знати моральної деґрадації, корупції, економічного занепаду і — в найближчому майбутньому — антидемократичного режиму, що базуватиметься на примусі й залякуванні. Але це також означає вибір єдиного можливого шляху.

Міць буржуазії, яка видається очевидною та безсумнівною і гасить запал найдемократичніших і найпроґресивніших елєментів нової нації, будить непевність. У нових незалежних слаборозвинутих країнах керівники не вилазять з колишніх колоніяльних міст. Брак загальної аналізи стану, в якому перебуває народ, наводить незалежних спостерігачів на думку, що в країні істнує могутня і згуртована буржуазія. Хоча тепер ми знаємо, що в слаборозвинутих країнах буржуазії не істнує. Буржуазію формують не поведінка, вподобання чи манери. Навіть не її прагнення. Буржуазія — передовсім наслідок конкретних економічних фактів.

А в колоніях економічний факт, це — іноземна буржуазія. У колоніяльних містах є саме буржуазія метрополії в особі місцевих представників. Буржуазія в колоніях до здобуття незалежности, це — західна буржуазія, справжня філія метрополії. Тим-то вона почуває власну снагу та стабільність, уважає, що перебуває там на законних підставах. Під час заворушень, що передують здобуттю незалежності, місцеві інтелєктуали та підприємці всередині імпортованої буржуазії прагнуть ідентифікувати себе з нею: в місцевих інтелєктуалів і підприємців спостерігаємо постійне прагнення ототожнювати себе з представниками буржуазії метрополії.

Ця буржуазія, що без усіляких застережень ентузіястично сприйняла спосіб мислення, властивий метрополії, що досконало вміє відчужувати власні думки, а своє уявлення про світ базує на суто іноземних поняттях, відмовляється зрозуміти той факт, що їй бракує того, що власне й творить буржуазію, себто грошей. Бур-

жуазія слаборозвинутих країн — уявлена буржуазія. У неї немає ні економічної потуги, ні динамічности, ні широти мислення — а без цього вона не буржуазія. Відтак, од самого початку й упродовж тривалого часу вона лишається чиновницькою буржуазією. Впевнености та сили їй нададуть посади, які вона обійме в орґанах нової державної влади. За умови, що влада дасть цій буржуазії час і змогу, вона нагромадить трохи грошей, що зміцнять її панівне становище. Але вона все одне виявиться нездатною побудувати справжнє буржуазне суспільство з усіма наслідками для економіки та промисловости, що звідси випливають.

Національна буржуазія від самого початку тяжіє до посередницької діяльности. Її сила — в нюхові швидкого баришу, зиску та доброго ґешефту, хистові до дрібної торгівлі, вміння виторговувати комісійні. Працюють не її гроші, а вміння гендлярувати, спритно обертатися та крутійствувати. Вона не інвестує, не акумулює капіталу, необхідного, щоби постала і розвивалася справжня буржуазія. Такими темпами, щоби створити бодай зародок промисловости, вона потребуватиме століть. Так чи так вона зіштовхнеться з рішучою протидією колишньої метрополії, що вона передбачила всі застережні заходи у рамках неоколоніяльних угод.

Якщо влада хоче вивести країну зі стану безруху та привести її до розвою і поступу, вона повинна передовсім націоналізувати сектор обслуговування. Буржуазія, що вона хоче, щоби всюди запанував дух жадібности та користолюбства, і не ховає своєї зневаги до мас, не лякається ганебного пляну збагачення — певніше крадіжки, — вкладає великі капітали в цю сферу. Колись сектор обслуговування цілком належав колоністам, та тепер його захоплює молода національна буржуазія. Сфера послуг — найвагоміше у будь-якій колоніяльній економіці. Хочеш досягти котрогось проґресу — щонайшвидше націоналізуй цю сферу. Вочевидь, націоналізація має означає не передати під жорсткий державний контроль. Йдеться не про призначення на керівні посади політично неграмотних громадян. Щоразу, коли йшли цим шляхом, виявлялось, що влада в цей спосіб сприяла встановленню диктатури чиновників, що здобули освіту в колишній метрополії та демонстрували нездатність думати про країну загалом. Ці службовці кидаються чимдуж підривати національну економіку та саботувати національні орґани влади; частішають випадки виявлених фактів ко-

рупції, зловживань службовим становищем і розкрадання майна, розцвітає чорний ринок. Націоналізувати сферу послуг означає орґанізувати у демократичний спосіб споживчі кооперативи, себто децентралізувати кооперативи, залучивши маси до управління державними справами. Це матиме успіх лише за умови політичної просвіти народу. Ще раніше виникала потреба пояснити, чому освіта конче потрібна. Сьогодні ж принцип політичної освіти мас у розвинутих країнах зазвичай не заперечують. Проте до цього першочергового завдання по-справжньому ніколи не беруться. Коли заявляють, що народові треба давати політичну освіту, це означає, що у всьому треба завше заручатися підтримкою народу. Уряд, що вирішує політично просвітити народ, цим рішенням висловлює прагнення керувати разом з народом і для народу. Цей уряд має уникати мови, що маскує факт буржуазного керівництва. Буржуазні уряди капіталістичних країн уже давно виросли з цього дитячого віку влади. Вони спокійнісінько керують - і то цілком законно, - спираючись на свою економічну владу та поліцію. Тепер, коли вони міцно тримають у своїх руках владне кермо, вони не марнують часу на демаґоґічні заяви, адже в цьому більше нема потреби. Вони управляють у власних інтересах і не ховають цього. Вони самі взаконили себе й затвердили своє право на владу.

Буржуазна каста нових незалежних країн ще не має того цинізму і безтурботности, притаманних старій буржуазії, тож вона похапцем намагається приховати почуття провини, відвернути від себе підозру, словом, показати себе популярною. Політична освіта, це — не мобілізувати кілька десятків чи сотень тисяч чоловіків і жінок три-чотири рази на рік. Ті мітинґи, ті велелюдні демонстрації нагадують стару тактику періоду боротьби за незалежність — тоді через демонстрацію сили ти доводив собі й иншим, що народ з тобою. Політична освіта мас має виховати з людей дорослих.

Тут треба розглянути ролю політичної партії в слаборозвинутій країні. З попередньої аналізи ми мали змогу переконатися: примітивні уми, що на додачу до всього належать до новоявленої буржуазії, невпинно повторюють, що у слаборозвинутій країні порядкувати має сильна влада, навіть можна встановити диктатуру, бо це — необхідність. Тим-то партії доручено контролювати маси. Партія подвоює число управлінців і поліціянтів та контролює народні маси не для того, щоби залучити їх до національних справ, а

щоби постійно нагадувати їм, що влада чекає на покірність і дисципліну. Ця диктатура, що вона вважає себе знаряддям історії і неминучою потребою доби по здобутті незалежности, насправді ж символізує рішення буржуазної касти слаборозвинутої країни перейти від управління за підтримки народу до управління проти його волі. Поступове перетворення партії на службу безпеки є ознакою того, що влада переходить до оборони. У безформній народній масі бачать сліпу силу, що її треба контролювати і день і ніч, — містифікуючи маси або залякуючи їх поліцією. Партія стає барометром, таємною службою. З активістів роблено донощиків, виказувачів. Їм доручають проводити каральні акції проти селян. Ймовірні зародки опозиційних партій розганяють кийками й закидують камінням. Будинки кандидатів від опозиції підпалювано. Поліція збільшує кількість і розмах провокацій. У цій ситуації існує, звісна річ, одна-єдина партія, і кандидати від уряду отримують 99,99 % голосів. (Наголосимо, що в Африці так керує низка урядів.) Усі опозиційні партії, причому зазвичай проґресивні, що домагалися сильнішого впливу мас на управління державними справами й хотіли приборкати апетити пихатої і користолюбної буржуазії, залякані та запроторені до в’язниць, змушені замовкнути та піти у запілля.

Політична партія в багатьох незалежних реґіонах Африки прибирає величезних розмірів. Коли десь з’являються члени партії, люди замикають уста, поводяться тихо та лишень славлять уряд і лідера. Проте на вулиці, ввечері біля села, у кав’ярні або на річці можна почути гірке розчарування, навіть розпач і гнів. Замість дозволити народу висловити невдоволення і зробити все для вільного обміну ідеями між народом і керівництвом, партія зводить стіну заборон. Партійні керівники поводяться як грубі, брутальні унтер-офіцери, що постійно нагадують народові про «розмови у шерензі». Партія, що заявляла, що вона — слуга народу й працює на його благо, щойно отримавши країну від колоніяльної влади, квапиться розпустити народ по домівках. Партія також припуститься багатьох помилок щодо національної єдности. Наприклад, так звана національна партія є партією етнічною: це лишень плем’я, що має вигляд партії. Ця партія, що вона з таким запалом оголошує себе національною і запевняє, що вона представляє увесь народ, таємно — а іноді не ховаючись — встановлює

справжню етнічну диктатуру. Ми бачимо вже не буржуазну диктатуру, а етнічну. Міністрів, начальників штабів, послів, мерів обирають з членів етнічної ґрупи, до якої належить лідер, а часто навіть безпосередньо з-поміж його родини. За такого патріярхального ладу відроджуються давні, здавалось, уже забуті закони ендоґамії, й відчуваєш не то що гнів, а сором за цю дурню, це шахрайство, ці інтелєктуальні й духовні злидні. Ці глави урядів — справжні зрадники Африки, адже продають її найстрашнішому ворогові — відсталості. Влада, влаштована за племінною ознакою, вочевидь веде до реґіоналізму та сепаратизму. З'являються й сильнішають тенденції до децентралізації, нація зазнає поразки, її розтрощено. Лідер, що він колись виступав за «єдність Африки», а думав за власну невеличку родину, одного дня прокидається у компанії п'ятьох племен, кожне з котрих хоче і собі мати послів і міністрів; і, як завжди, безвідповідальний, розгублений, нещасний, тепер він криком кричить про «зраду».

Ми неодноразово згадували про часто шкідливу ролю лідера. Це тому, що в окремих реґіонах партію орґанізовано як банду, що в ній лідерство захоплює найжорстокіший з її членів. Партія оспівує шлях лідера до влади, славить його силу і в захваті дає зрозуміти, що він є об'єктом загальної любові та благоговіння з боку сподвижників. Щоби уникнути цих пасток, треба завзято опиратися перетворенню партії на покірний інструмент у руках лідера. Слово «лідер» походить від анґлійського дієслова «to lead», що означає «вести». Але поводирів народу більше не існує. Народи не отари — їх не треба вести. Якщо лідер веде мене, я хочу, аби він знав, що одночасно я веду його. Нація має бути справою не лише великого начальника. Отже, зрозуміло, чому, щойно хтось з цих лідерів нездужає, верхівку охоплює паніка: їх непокоїть питання, хто стане спадкоємцем. Що станеться з країною, якщо лідер помре? Панівна верхівка, що вона в недалекоглядній безвідповідальності переймається тільки власним солодким життям, цмуленням коктейлів, закордонними поїздками за державний кошт і фінансовими махінаціями, завдала все на плечі лідера, тому часом бачить, що серце нації сповнене духовної порожнечи.

У країні, що шукає відповіді на питання, висунені історією, і прагне розвивати свої міста й інтелєкт власних громадян, має бути справжня партія. Партія, це — не знаряддя уряду. Геть навпаки:

партія, це — інструмент народу. Са́ме вона визначає політику, яку здійснює уряд. Партію не ототожнюють і ніколи не мають ототожнювати з політбюром, де вигідно чуються члени уряду і посадовці. Хоча, на жаль, незрідка партія є лишень політбюром, члени якого постійно мешкають у столиці. У слаборозвинутій країні керівні партійні кадри мають тікати від столиці мов від чуми. За винятком кількох осіб, вони повинні жити на селі. Треба уникати зосереджувати все життя у столиці: жадна адміністративна необхідність не може виправдати метушні й товкотнечі у столиці, що вже геть перенаселена та надрозвинута порівняно з дев'ятьма десятими території країни. Партія має бути максимально децентралізованою. Це — єдиний спосіб пробудити до життя «мертві» реґіони — реґіони, які ще не прокинулись.

На практиці в кожному реґіоні має жити щонайменше один член політбюра, проте його не варто призначати головою реґіону. Він не матиме адміністративної влади. Член реґіонального політбюра не повинен обов'язково обіймати найвищу посаду в реґіональному адміністративному апараті або бути одним цілим із владою. Для народу партія є не владою, а інститутом, почерез який він, народ, здійснює свою владу та волю. Що менше буде плутанини, двовладдя, то вагомішу керівну ролю матиме партія і певнішу ґарантію вона матиме для народу. Якщо партія зливається з владою, вступити до лав партії означає піти найкоротшим шляхом задля досягнення еґоїстичних цілей, отримання посади, підвищення по службі, просування кар'єрними сходинками.

У слаборозвинутій країні створення динамічних реґіональних бюр гальмує процес появи меґаполісів і зупиняє стихійну втечу сільських мас до міст. У перші дні незалежности створення реґіональних бюр, вповноважених пробудити, оживити, пришвидшити визрівання свідомости громадян, є потребою, якої країні не уникнути, якщо вона змагається за поступ. В иншому ж випадкові довкола лідера консолідуватимуться партійні функціонери та сановники режиму. Адміністративний апарат розбухає до неймовірних розмірів, але не тому, що розвивається країна і відбувається процес спеціялізації, а тому, що на посади чекають нові родичі й активісти, які сподіваються потрапити до системи. І мрія кожного громадянина — переїхати до столиці, отримати власний кавалок життя. Містечка й села пустошіють, сільські маси — не підтриму-

вані, неосвічені, непрофесійні — залишають малородючу землю і йдуть на передмістя, надміру збільшуючи масу люмпен-пролєтаріяту.

Не за горами нова національна криза. Ми ж вважаємо, що пріоритет треба віддавати внутрішнім територіям, периферії країни. Щоби не можна було перенести уряд зі столиці деінде — на те нема причин. Доцільно ліквідувати культ столиці й доказати знедоленим масам, що вирішено працювати саме для них. Дещо в цьому напрямі силувався зробити бразильський уряд з Бразілією. Самозакохане Ріо-де-Жанейро ображало бразильський народ. Проте, на жаль, Бразіліа теж перетворюється на столицю — нову, але так само жахливу, як і стара. Сьогодні від цього процесу нема користи, хіба те, що крізь джунґлі прокладуть нове шосе. Повторюємо: проти вибору иншої столиці, проти переміщення всього уряду до одного з найвідсталіших реґіонів немає жадних вагомих арґументів. Столиця у слаборозвинутих країнах — поняття комерційне, успадковане від колоніяльної доби. Однак у слаборозвинутих країнах ми маємо налагоджувати контакт зі сільськими масами. Ми маємо провадити національну політику, себто політику в інтересах передовсім народних мас. Ми завше мусимо берегти мов зіницю ока зв'язок з народом, який боровся за незалежність і дійсне поліпшення життя.

Місцевим посадовцям і спеціялістам треба зануритися не в діяґрами та статистичні звіти, а в тіло народу. Вони не повинні ставати дибки щоразу, як постає питання про їхнє призначення на провінцію. Треба покласти край ситуації, коли у слаборозвинутих країнах ми чуємо, як молоді дружини погрожують чоловікам розлучитися з ними, якщо ті не зроблять чогось задля уникнення призначення у село. Партійне політбюро має віддавати пріоритет відсталим реґіонам, а столичне життя — штучне, поверхневе, приліплене до національної дійсности наче сторонній предмет — має посідати останнє місце в житті нації, що вона лежить в основі всього і є священною для всіх.

У слаборозвинутій країні партію треба орґанізувати так, аби вона не задовольнялась лише підтримкою зв'язку з масами. Партія має безпосередньо виражати прагнення народних мас. Партія — не орґан розповсюдження наказів уряду. Це — енерґійний представник і непідкупний захисник народних мас. Аби дійти цього

розуміння, треба передовсім позбутися вельми західного, вельми буржуазного, а отже вельми образливого уявлення, нібито народні маси неспроможні до самоуправління. З досвіду ми знаємо, що маси можуть збагнути найскладніші проблєми. Алжирська революція дала багато — вона дала алжирським інтелектуалам змогу зблизитися з народом, неймовірно злиденним, й одночасно стати свідком пробудження його розуму, свідком того, як розвивається його свідомість. Алжирський народ — ця маса голодних і безграмотних, ці чоловіки і жінки, що віками жили у страшній затурканості, — вистояли проти танків і літаків, напалму й психолоґічної війни, але передусім — проти підкупу й ідеолоґічної обробки, проти зрадників і «національних» військ ґенерала Беллуне. Ці люди вистояли, незважаючи на хиткі, слабкі й нерішучі елєменти, незважаючи на амбітність претендентів на крісло диктатора. Ці люди вистояли, бо за сім років їхньої боротьби відкрились такі горизонти, що про них вони гадки не мали. Нині зброярні працюють у горах на глибині кількох метрів під землею, сьогодні народні суди ухвалюють рішення на всіх рівнях, тепер місцеві плянові комісії розподіляють великі землеволодіння, малюють обриси майбутнього Алжиру. Окрема людина може не зрозуміти питання, але громада, село схопить його на льоту. Звісно, якщо надто перейматися, чи правильною є мова, та послуговуватися мовою, зрозумілою лише юристам і економістами, тоді легко дійти висновку, що маси потребують керівників. Якщо ж ми говоритимемо по-простому, то ніхто не плутатиметься, а народ не буде вилучено з «порядку денного», тоді ми переконаємося, що маси розуміють усі нюанси та почувають найменшу фальш. Люди розуміють, що коли промовець послуговується спеціяльною термінологією, то їх мають за дурнів або принаймні невігласів. Ця мова майже не ховає того, що доповідач прагне ввести народ в оману, штовхнути його на узбіччя громадського життя. Плутана, складна мова, що забиває баки, це — маска, що допомагає приховати змову, під час якої масам хочуть почистити кишені. Отак: народ хочуть позбавити і майна, і суверенітету заразом. Та, маючи бажання, народові можна розтлумачити все. Проте, якщо ми гадаємо, що народ не має потреби розуміти все, що він заважатиме безупинній роботі численних приватних підприємств і товариств з обмеженою відповідальніс-

тю, створених, щоби пришвидшити зубожіння людей, тоді питання зникне саме собою.

Якщо ви думаєте, нібито можна управляти країною, не залучаючи до цього народ, якщо міркуєте, нібито вже своєю присутністю народ пересмикує карти, заважає гравцям або через власну природну необачність може урвати саму гру, тоді тут усе цілком ясно — народ треба відлучати од влади. Коли ж народ залучають до управління країною, він не гальмує, а пришвидшує поступ. Ми, алжирці, під час цієї війни мали змогу і щастя осягнути значення кількох фактів. В окремих сільських районах революційні військово-політичні керівники потрапляли в обставини, що потребували рішучих дій. Отже, розглянемо кілька прикладів.

Упродовж 1956-1957 років французький колоніялізм ізолював певні території, і пересування цими реґіонами суворо реґламентувалось. Селяни вже не могли вільно їздити до міста і поповнювати запас продуктів. За цей час бакалійники добряче заробили: ціни на чай, каву, цукор, тютюн, сіль злетіли, а чорний ринок розквітнув. Селяни, що не могли платити готівкою, закладали врожай, навіть землю або дещицю родинного майна, далі працювали вже тільки на бакалійника. Політичні комісари збагнули всю небезпеку та одразу зреагували, впровадивши продуману систему забезпечення: бакалійник, що їде до міста, зобов'язаний купувати продукти в гуртовиків-націоналістів, що видають йому рахунок з цінами на товари. Коли роздрібний торговець повертається до дуару, він має передовсім з'явитися до політичного комісара, який перевіряє рахунки, визначає норму заробітку торговця й узгоджує ціну продажу. Обов'язкові ціни можна дізнатися в маґазині, де працює один з мешканців дуару; своєрідний контролер повідомляє феллахові ціни, за якими мають продаватися товари. Проте роздрібний продавець невдовзі зрозумів, у чому вся хитрість, і за три-чотири дні повідомив, що товар скінчився. Він тихцем відновив торгівлю, але вже на чорному ринку. Військово-політична влада реагувала миттєво. На торгівців накладали значні штрафи, а зібрані гроші передавали до фонду села для громадських потреб або робіт. Іноді приймали рішення тимчасово закрити крамницю. Після повторного порушення торгове підприємство конфісковували та передавали спеціяльному комітетові, а колишньому власникові виплачували щомісячну компенсацію.

Цей досвід допоміг народові на конкретних прикладах розібратися з базовими законами економіки. Нагромадження капіталу перестало бути теорією — воно постало у вигляді конкретної і вельми поширеної практики. Народ зрозумів, як збагачуються почерез торгівлю і як зростає торговельний обіг. Після цього одні селяни почали пригадувати, як бакалійник надавав їм позики під лихварські відсотки, а инші — як він вижив їх з їхньої землі та як із землевласників вони стали батраками. Що більше народ розуміє, то пильнішим він стає і швидше усвідомлює, що врешті-решт усе залежить від нього, а його спасіння — у згуртованості, розумінні своїх інтересів й осягненні інтересів ворога. Народ бере в тямки: золоті гори — не вислід праці, а результат орґанізованого й узаконеного грабування, здирництва. Багатих уже не вважають за поважних людей, вони ніщо инше, як торбохвати, хижаки, шакали, стерв'ятники, що живляться народною кров'ю. Окрім того політичні комісари постановляли, що відтепер ніхто ні на кого не працюватиме. Земля належить тим, хто її обробляє. Цей принцип — завдяки широкій аґітації — став під час Алжирської революції основоположним законом. Селяни, що на них працювали сільськогосподарські робітники, мали виділити своїм колишнім робітникам земельні ділянки.

Отже, зазначимо, що попри численні рейди французів, повітряні бомбардування й труднощі зі добривами урожайність з гектара зросла втричі. Фелахи змогли оцінити зібраний врожай і захотіли дізнатися, в чому ж полягає причина такого успіху. Вони швидко виявили, що праця, це — не просте поняття, що рабство протистоїть праці, а робота передбачає свободу, відповідальність і свідомість.

У тих реґіонах, де ми змогли провести ці експерименти, ми стали свідками, як людина просвітлюється почерез революційне вчення; селяни усвідомили простий принцип: праця з душею означає удвічі більший врожай. Народним масам пояснили, що праця — це не лише витрата енерґії чи робота м'язів: розумом і серцем треба працювати навіть більше, аніж мускулами. Крім того, у звільнених районах, відрізаних од старих мереж розподілу товарів, потрібно було змінити виробництво, що воно колись орієнтувалось виключно на метрополію й експорт. Відтак було налагоджено виробництво предметів широкого споживання як для на-

роду, так і для підрозділів національно-визвольної армії, в чотири рази збільшено виробництво сочевиці й орґанізовано виробництво деревного вугілля. Зелені овочі та вугілля через гори надходили з північних реґіонів на південь, а південні райони доправляли на північ м'ясо. Рішення про такий взаємний обмін прийняв Фронт національного визволення; він також орґанізував транспортування. Ми не мали ані інженерів, ані економістів із західних університетів. Але у цих звільнених районах щоденний раціон сягнув досі небаченої позначки — 3200 калорій. Та на цьому народ не зупинився — він висунув теоретичні питання. Чому в деяких реґіонах до визвольної війни люди не мали ніколи перед очі апельсинів, хоча тисячі тонн фруктів щорічно відправляли закордон? Чому багато алжирців не відали про виноград, а тим часом мільйони грон прикрашали европейські столі? Тепер народ чітко уявляв, щó йому належить. Алжирський народ уже знав, що він — єдиний власник землі та надр своєї країни. І якщо дехто не розуміє упертість, з якою Фронт національного визволення клав край будьяким зазіханням на цю власність, та волі відхилити усілякий компроміс щодо принципів, то вони мають згадати, що сьогодні алжирський народ є дорослим, відповідальним, свідомим народом, що алжирський народ, це — народ-власник.

Пояснюючи нашу думку, ми взяли за приклад Алжир зовсім не для того, аби возвеличити наш народ, але з метою показати важливу ролю, що її відіграла боротьба для зростання свідомости. Безперечно, инші народи прийшли до такого ж результату иншими шляхами. В Алжирі — сьогодні це відомо достеменно — конфронтація була неминучою, але й инші реґіони привели свої народи до таких самих результатів через політичну боротьбу та роз'яснювальну роботу серед людей. В Алжирі ми бачили, що народні маси цілком дають раду нагальним проблємам. Як засвідчує досвід слаборозвинутих країн, важливо не те, аби триста людей розуміли питання та приймали рішення, а те, аби розуміли та приймали рішення всі, хай на це буде треба вдвічі або втричі більше часу. Насправді години, що їх витрачено на роз'яснення, час, «втрачений» на олюднення робітника, можна надолужити під час виконання роботи. Люди мають знати, куди і навіщо вони рухаються. Політик мусить здавати собі справу, що майбутнє лишатиметься безпросвітним доти, доки нерозвиненою, примітивною,

примарною зостається свідомість народу. Нам, африканським політикам, треба напевне знати становище наших народів. Одначе ця ясність має бути глибоко діялєктичною: народ пробудиться від сну не одразу. Його свідоме рішення приєднатися до національного будівництва буде відносно простим, бо, по-перше, канали та методи зв'язку тут іще зародкові, по-друге, чуття часу не має обмежуватись окремими моментом чи новим врожаєм, але стати чуттям всесвітнього часу, і зрештою зневіру, глибоко вкорінену в свідомості за колоніяльного панування, ще не подолано. Проте ми маємо пам'ятати, що перемога над усіма — навіть найслабшими — осередками опору, над спадком іноземного матеріяльного та духовного панування, є неодмінною вимогою до кожного уряду. Розглянемо приклад праці за колоніяльного режиму. Колонізатор стверджував, що місцеві працюють абияк. І сьогодні в окремих незалежних країнах є керівники, що знову повторюють це твердження. Насправді колонізатор хотів, аби раб був сповнений ентузіязму. Він прагнув — почерез містифікацію, що є вищою формою відчуження, — переконати раба, що земля, яку він обробляє, шахти, де він втрачає здоров'я, належать йому. Та головне колонізатор сказати забув: він сам збагачується завдяки аґонії раба. Практично ж колонізатор звертався до колонізованого десь так: «Нехай ти помреш, зате я збагачусь». Сьогодні ми маємо діяти інакше. Ми не повинні казати народові: «Нехай ти помреш, зате країна стане заможнішою». Якщо ми хочемо примножити національний дохід, скоротити імпорт непотрібних чи шкідливих товарів, наростити сільськогосподарське виробництво та побороти неписьменність, ми маємо роз'яснювати геть усе. Треба, аби люди розуміли мету. Громадські справи мають стати справою громади. Це підштовхує до необхідности збільшити кількість низових осередків. Насправді ми надто часто обмежуємось заснуванням національних інститутів «нагорі» й завше у столиці — спілка жінок, спілка молоді, профспілки тощо. Але якщо хтось наважиться зазирнути за лаштунки столичного бюра та пробратися до задньої кімнати, де мали би зберігатися справи й архіви, він буде приголомшений: там порожнеча, там нічогісінько нема, там самий блеф. Потрібна база, осередки, що продукуватимуть зміст і динамізм. Маси повинні мати змогу зустрічатися, обговорювати нагальні питання, обмінюватися порадами, отримувати вказівки. Громадяни повинні мати

змогу висловлювати думку, самовиражатися, пропонувати нові ідеї. Збори осередку, збори комітету — своєрідна літурґія. Це — нагода, привілей слухати і говорити. На кожних зборах розум знаходить нові шляхи до об'єднання, перед очима постає ширша панорама людства.

Відносно велика кількість молоди в слаборозвинутих країнах, це — особливе питання для уряду, що його треба розв'язати якомога скоріше. Безробітна, зчаста неосвічена міська молодь підпадає під ріжні руйнівні впливи. Молоді слаборозвинутих країн найчастіше пропонують розваги, завезені з промислово розвинутих країн. Зазвичай існує зв'язок між рівнем розумового розвитку і матеріяльного багатства суспільства та дозвіллям, що його воно пропонує. Проте у слаборозвинутих країнах молодь має ті самі розваги, що й молодь капіталістичних країн: детективи, гральні автомати, еротичні світлини, порноґрафічна література, фільми катеґорії «до шістнадцятьох» та передовсім алкоголь... На Заході родина, школа, відносно високий рівень життя робітних правлять за своєрідний захисний вал від напливу цих шкідливих розваг. Одначе в африканській країні, де розумовий розвиток нерівномірний, де наслідком жорстокого зіткнення двох світів пошкоджено старі традиції й порушено світосприйняття, емоції молодого африканця, його чутливість є вразливою до аґресивних проявів західної культури. Його родина часто нездатна протиставити цій жорстокості стабільність й однорідність.

У цій царині уряд має діяти як фільтр і стабілізатор. Комісари у справах молоди в слаборозвинутих країнах незрідка припускаються помилки: вони думають, що їхня роля така сама, що й у комісарів у справах молоди в розвинутих країнах. Вони виголошують гасла про зміцнення душі, зміцнення тіла й розвиток спортивних якостей. На нашу думку, їм треба відмовитися розуміти свою роботу в такий спосіб. Молодь слаборозвинутих країни, це — зчаста нічим не зайнята молодь. Спершу треба її зайняти. Ось чому комісар у справах молоди має офіційно підпорядковуватися міністерству праці. Міністерство праці, що є конче необхідним у кожній слаборозвинутій країні, пліч-о-пліч працює з міністерством плянування — ще одним обов'язковим для слаборозвинутої країни інститутом. Африканську молодь треба спрямовувати не на стадіони, а на лани та до шкіл. Стадіон — це не експонат міського

музею, а сільськогосподарська ділянка, забрана в нації, котра оре землю й обробляє її. Капіталістичне розуміння спорту докорінно ріжниться од того, яка має істнувати в слаборозвинутих країнах. Африканський політик має перейматися вихованням не спортсменів, а свідомих людей, що є також спортсменами. Якщо спорт не є невід'ємною частиною національного життя, себто національного будівництва, якщо він виховує національних спортсменів, а не свідомих людей, тоді дуже швидко професіоналізація і комерціялізація зруйнують спорт. Спорт не має бути забавою, потіхою для міської буржуазії. Найвагоміше завдання — щомиті усвідомлювати, що відбувається у нас вдома. Ми не маємо плекати виняткову людину чи героя, чи новий тип лідера. Ми маємо вивести народ на новий рівень, показати йому нові перспективи, озброїти його знанням, підкреслити його самобутність, олюднити.

Наші груди знову розпирає палке бажання, що його ми хочемо розділити з усіма африканськими політиками: треба яскраво освітити зусилля народу, повернути роботу на належне їй місце, звільнити її від тупости, що завжди була пов'язана з нею історично. Бути відповідальним у слаборозвинутій країні означає знати, що у підсумку все залежить од освіти мас, піднесення свідомости, од того, що часто називають «політизацією».

Часто впадають в ілюзію, що політизувати маси означає час од часу звертатися до них з великою політичною промовою. Вважають, що лідерові або керівникові досить напутнім тоном розказати про великі поточні питання, аби виконати цей владний обов'язок політизувати маси. Але політична освіта означає відкриття свідомости, пробудження свідомости, народження свідомости; як казав Сезер — «винаходження людських душ». Політизувати маси, це — не виголошувати політичні промови. Це — завзято, не покладаючи рук, пояснювати масам, що все залежить од них: якщо ми переживаємо застій, це — їхня провина; якщо ми рухаємося вперед — в цьому їхня заслуга. Немає творця, не істнує видатної і відповідальної за все особистости. Творцем є народ, а чародійними руками — руки народу. Щоби досягти цього та втілити у життя, повторюємо, треба провести максимально можливу децентралізацію. Вільний рух між ріжними «поверхами» суспільства має стати неодмінним принципом не через якісь формальні причини, а тому що додержання цього принципу є ґарантією спа-

сіння. Саме знизу підіймаються сили, що зрушують верхи та діялєктично уможливлюють новий великий стрибок. Знову ж таки ми, алжирці, одразу зрозуміли це, тому жаден член верхівки не може похвалитися винятковою ролю в жадній акції спасіння. В Алжирі воюють низи, а вони знають: без їхньої щоденної, героїчної, важкої боротьби верхівка не втримається. Вони також свідомі того, що без верхівки й керівництва низи не гуртуватимуться і впадуть в анархію. Верхівка є законною та міцною лише завдяки народові, що бореться. Очевидно, що саме народ обирає собі верхівку, а не верхівка терпить народ.

Маси повинні знати: уряд і партія служать їм. Гідний народ, себто народ, що поважає себе, ніколи не забуває про це. Під час колоніяльної окупації людей запевняли, що треба йти на жертви заради того, щоби торжествувала гідність. Однак африканські народи швидко зрозуміли, що не тільки окупант заперечував їхню гідність. Гідність означає суверенітет. Гідний і вільний народ — суверенний народ. Гідний народ — відповідальний народ. І не варто доводити, нібито африканські народи відсталі чи інфантильні. Уряд і партія мають народ, на який заслуговують. І рано чи пізно народ отримує уряд, на який заслуговує.

Це підтверджує конкретний досвід окремих реґіонів. На зборах буває, що активісти, обговорюючи складні проблєми, згадують вислів: «Варто лише…». Часто бере гору саме таке довільне зрізання шляху, коли небезпечно високо підносяться не ретельна теоретична розробка питання, а стихійність і спрощувальний синкретизм. Щоразу, коли активіст відмахується від відповідальности, недосить сказати, що він помиляється — треба покласти на нього відповідальність, закликати додумати свої думки до кінця та показати всю згубність, нелюдськість і безплідність висловів на кшталт «варто лише...». Ніхто не знає всієї правди — ані керівник, ані активіст. Шукати її в місцевих умовах — громадська справа. Хтось має більше досвіду й швидше розвиває думку: він зміг дійти багатьох висновків. Проте він не має заступати собою народ, адже успіх ухваленого рішення залежить від злагодженої та свідомої діяльности народу. Ми всі в однакових умовах. Усіх або катуватимуть, або відправлять на той світ; здобувши незалежність, усі голодуватимуть і будуть виснаженими. Колєктивна боротьба передбачає і колєктивну відповідальність низів, і колєктивну від-

повідальність верхівки. Так, задля спасіння всіх треба підняти усіх на боротьбу. Немає жадної незаплямованої совісти, немає невинних, немає глядачів. Наші руки грузнуть у болоті нашої землі й жаскій порожнечі нашого розуму. Глядач, це — боягуз чи зрадник.

Обов'язок керівництва — зробити так, аби народні маси були з ним. Отже, переконання передбачають розвинену свідомість і розуміння завдання, себто теоретичну аналізу, хай і найпростішу. Не треба напускати мару на народ, нагнітати емоції або вводити в оману. Тільки слаборозвинуті країни на чолі з революційним керівництвом, що самé вийшло з народу, уможливлюють вихід мас на арену історії. Але, знову ж таки, треба рішуче протистояти формуванню національної буржуазії — цієї привілейованої касти. Політизувати маси означає загалом перетворити націю на дійсність для кожного громадянина: досвід нації має стати досвідом кожного громадянина. Президент Секу Туре у посланні на другому з'їзді африканських письменників слушно нагадав нам: «У своїй голові людина може жадати стати розумом світу, але в дійсності, де будь-яка дія позначається на фізичному і духовному бутті, завше світ є розумом людства, бо саме на цьому рівні зосереджуються центри влади та складові елєменти думки, рушійні сили розвитку й поступу, саме тут поєднуються ріжні потоки енерґії і остаточно формулюються духовні цінності людини». Особистий досвід, оскільки він є національним і є ланкою в ланцюгу національного буття, перестає бути особистим, обмеженим, вузьким і може відкрити нації та світові істину. Як під час боротьби за незалежність кожен боєць тримався за націю, так і під час національного будівництва кожен громадянин має у своїх буденних справах бути часткою нації, утілювати в життя незмінно діялєктичну істину нації, вимагати тут і зараз торжества людини в усій її цілості. Якщо спорудження мосту не збагатить свідомости тих, хто працює на його будівництві, тоді нехай його взагалі не буде, нехай люди і далі перетинатимуть річку плавом або поромом. Міст не має бути випадковою подією, його не мусять накидати deus ex machina — він має бути продовженням м'язів і свідомости самого громадянина. І, поза всяким сумнівом, постане потреба в інженерах і архітекторах (часто іноземцях), але місцеве партійне керівництво має подбати про те, щоби технологія будівництва заступила пустку в голові громадянина та громадянин міг запам'ятати, відтворити та зроби-

ти міст по-справжньому своїм. Громадянин має опанувати міст. Тоді — і лише тоді — все є можливим.

Уряд, який проголошує себе національним, має представляти всю націю, а в слаборозвинутих країнах однією з найважливіших ґруп населення є молодь. Треба підвищувати рівень свідомости молоди, просвіщати її. Молоде покоління ми побачимо у національній армії. Якщо роз'яснювальну роботу проведено на рівні молоди, якщо національна спілка молоди виконала свої завдання і залучила молодь до нації, тоді можна уникнути помилок, що унеможливили, підірвали майбутнє латиноамериканських республік. Армія завше була не військовою, а громадянською, політичною школою. Вояк зрілої нації — не найманець, він — громадянин, який захищає націю збройно. Тим-то дуже важливо, щоби вояк усвідомлював, що він служить країні, а не офіцерові, хай яким авторитетним той є. Щоби підвищити рівень національної свідомості та знищити поділ на племена, треба використати цивільну та військову службу. У слаборозвинутих країнах на невідкладну мобілізацію чоловіків і жінок має бути спрямовано все. Слаборозвинута країна має уникати того, щоби в ній заціліли февдальні традиції, що надають чоловікові більше прав, аніж жінкам. Жінки мають посісти таке ж місце, що й чоловіки, але не номінально, не в статтях конституції, а в повсякденні — на роботі, у школі, на зборах. Якщо по західних країнах військові живуть у казармах, це не означає, що це є щонайкращим. Не варто перетворювати новобранців на салдафонів. Служба може бути цивільною чи військовою, але у будь-якому разі кожен здоровий громадянин повинен мати право швидко вступити до лав боївки, коли прийде час захищати надбання нації і громади.

Новобранці мають виконувати велику громадську роботу. Це чудовий спосіб удихнути життя у застійні реґіони, ознайомити багатьох громадян з реаліями своєї країни. Треба уникати перетворення армії на автономний орґан, що він рано чи пізно, не маючи ні занять, ні мети, захоче «зайнятися політикою» і повимахувати мечем перед очі влади. Безробітні ґенерали оббивають пороги владних кабінетів і мріють про пронунсіяменто. Єдиний спосіб уникнути перевороту — політизувати армію, себто перетворити її на армію національну. Отже, ополчення треба терміново збільшити. На війні вся нація або воює, або працює. Потреби в професіо-

нальних салдатах нема, а кількість кадрових офіцерів треба якнайрадикальніше зменшити. По-перше, тому, що часто офіцерів набирають з-поміж випускників університету, котрі вони могли би дати більше користі деінде: інженер у сто разів необхідніший за офіцера. По-друге, тому, що треба уникати формувати у військових корпоративний дух. Ми вже бачили, як націоналізм, цей урочистий гімн, що підіймав народні маси на боротьбу з гнобителем, розпадається одразу по здобутті незалежности. Націоналізм, це — не політичне вчення, не політична проґрама. Якщо є правдиве бажання, щоби країна уникла повертатися в минуле, не втрачала темпу, не зазнала катастрофи, треба стрімко рухатися від національної свідомости до свідомости політичної та соціяльної. Нація може народитися лише через проґраму, розроблену революційним керівництвом і підхоплену народними масами. Треба послідовно вводити національні зусилля у загальний контекст слаборозвинутих країн. Лінія фронту проти голоду й неграмотности, проти бідности і хирлявої свідомости має проходити через голови й м’язи чоловіків і жінок. Праця народних мас, їхнє бажання пірвати батіг, що впродовж сторіч гнав їх геть із історії людського розуму, має поєднатися з працею усіх відсталих народів. Це своєрідне спільне підприємство, спільна доля народів слаборозвинених країн. У новинах, що вони цікавлять народи «третього світу», йдеться не про шлюб, який узяв король Бодуен, або про скандали італійської буржуазії. Ми хочемо дізнатися про досвід, що його здобули арґентинці або бірманці під час боротьби з неписьменністю чи спробами лідерів установити диктатуру. Це — матеріяли, що нас надихають, навчають і збільшують нашу дієвість. Отже, урядові, який насправжки хоче визволити народ політично та соціяльно, потрібна проґрама, і то економічна, а також концепція розподілу багатств і теорія суспільних відносин. Вочевидь, має бути розроблено й концепцію людини та бачення майбутнього людства. Це означає, що жадні демаґоґічні формули й союз з колишнім загарбником не замінять проґрами. Народи — вони спершу несвідомі, але небавом усе будуть розуміти — наполегливо вимагатимуть цю проґраму. Народи Африки й народи инших відсталих країн попри загальну думку дуже швидко вироблять політичну і соціяльну свідомість. Небезпека може полягати в тому, що вони часто-густо досягають соціяльної свідомости іще до завершення національно-

го етапу. У цьому випадкові в слаборозвинутих країнах можна чути гучні вимоги соціяльної справедливости, що вони парадоксальним чином перегукуються з вельми примітивним трайбалізмом. Відсталі народи поводяться як виголоднілі люди. Це означає, що час тих, для кого Африка є майданчиком для гри, пішов у небуття. Ми заявляємо: їхня влада не може тривати вічно. Буржуазія, що може годувати народ лише націоналізмом, не виконує своєї місії та множить свої і національні нещастя. Націоналізм, якщо він постає як фантазія, якщо його не розвивають і не поглиблюють, якщо він не спішить перетворюватися на політичну й соціяльну свідомість, на гуманізм, торує шлях до безвиході. Буржуазне керівництво слаборозвинутих країн заганяє національну свідомість у лабети безплідного формалізму. Лише масова участь чоловіків і жінок у виконанні розумних і продуктивних завдань може надати національній свідомості змісту та глибини. Так, прапор і президентський палац перестають бути символами нації. Вона полишає фальшивий блиск столиці та тікає на село, де живиться справжнім буттям і динамізмом. Живе вираження нації, це — колєктивна свідомість всього народу в постійному русі. Це — послідовна та просвітлена практика чоловіків і жінок. Колєктивна боротьба за долю означає прийняття на себе відповідальности історичного маштабу. Інакше все сповзає в анархію та репресії, з’являються партії за племінною ознакою, федералізм тощо. Національний уряд, якщо він хоче бути справді національним, має служити народові і для народу, знедоленим і для знедолених. Жаден лідер — навіть найславетніший — не може замінити собою народної волі. І національний уряд має — перш ніж піклуватися про власний авторитет у світі — відновити гідність кожного громадянина, збагатити його розум ідеями, утішити його зір досягненнями, розширити людські горизонти, адже тут живуть свідомі та суверенні люди.

4 ПРО НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ

Для участи в африканській революції замало просто написати революційну пісню — треба вершити цю революцію разом з народом. А разом з народом прийдуть і пісні.

Щоб мати серйозний вплив, треба самому бути вагомою часткою Африки та її мислення, елєментом народної енерґії, що вона мобілізована вся цілком для визволення Африки, для забезпечення її розвитку та завоювання щастя для неї. Поза цією боротьбою немає місця ані для мистців, ані для інтелєктуалів, що не приєднались до народу і не взяли участи у великій боротьбі Африки та багатостраждального людства.

Секу Туре[1]

Кожне покоління має — нехай воно і не до кінця це усвідомлює — зрозуміти своє покликання, здійснити цей поклик або зрадити його. У слаборозвинених країнах попередні покоління одночасно протистояли руйнівній роботі колоніялізму й готували початок боротьби нинішньої. Нам не годиться зверхньо ставитися до результатів, досягнутих нашими предками, або вдавати, що їхнє

[1] *Le leader politique considéré comme le représentant d'une culture* [Політичний лідер як представник культури] (доповідь, прочитана на другому з'їзді темношкірих письменників та художників у Римі, 1959 рік).

мовчання чи пасивність неможливо пояснити, особливо тепер, коли наша боротьба у самому розпалі. Вони боролись, як могли, зі зброєю, яку мали, і якщо відгомін їхньої боротьби не пролунав на міжнародній арені, то пояснюється це не так браком героїзму, як геть иншою міжнародною ситуацією. Аби ми сьогодні змогли постояти за себе, впевнені у своїй перемозі, потрібно було, щоб не один колонізований сказав: «так більше не можна», щоб повстало не одне плем'я, щоб придушили не одне селянське повстання, розігнали не одну демонстрацію.

Наше історичне призначення — призначення тих, хто вирішив зламати хребет колоніялізмові, — полягає у виправданні сподівань усіх попередніх повстань, усіх відчайдушних вчинків, усіх нападів, що зазнали поразки або захлинулись у крові.

У цьому розділі ми проаналізуємо проблєму обґрунтованости основоположних вимог нації. Треба визнати, що політична партія, яка мобілізує народ, майже не переймається обґрунтуванням своїх дій. Політичні партії відштовхуються від щоденної дійсности й саме в ім'я цієї дійсности, в ім'я цієї реальности, що вона впливає на сьогодення і прийдешнє чоловіків і жінок, закликає до дії. Політична партія може зворушливо оповідати про націю, хоча насправді її цікавить лише те, аби народ, що до нього вона звертається, усвідомив необхідність приєднатися до боротьби, якщо, звісно, він сподівається вижити.

Сьогодні відомо, що на першому етапі національної боротьби колоніялізм намагається розмити вимоги національної незалежности за допомогою маніпуляцій з економікою. Після перших конфліктів колоніялізм удає, що все розуміє і з демонстративною покірністю визнає, що територія таки сильно недорозвинена, а ліквідація відсталости вимагатиме серйозних економічних і соціяльних зусиль.

Насправді буває так, що демонстративні заходи — наприклад, створення по всій країні нових робочих місць — на кілька років затримують визрівання національної свідомости. Та рано чи пізно колоніялізм бачить, що він не здатен впровадити економічні реформи, які б стишували вимоги колонізованих мас. Навіть у боротьбі з голодом колоніялізм демонструє повне безсилля. Колонізаторська держава дуже швидко зауважує, що обеззброєння національних партій у суто економічній царині означає проведення у

колоніях того, чого вона неспроможна досягти на власній території. Невипадково сьогодні на підйомі доктрина картьєризму.

Гірка тверезість, з якою Картьє говорить про вперте бажання Франції зберегти зв'язки з людьми, що їх треба годувати тоді, коли самі французи живуть у безгрошів'ї, є виявом безвиході, у якій опинився колоніялізм, — виявом його нездатности запропонувати проґраму безкорисної допомоги та благодійництва. Тим-то не варто марнувати час на повторювання сентенції, що краще голод у гідності, аніж хліб у рабстві. Навпаки, ми маємо чітко усвідомити, що колоніялізм не може створити для колонізованих народів матеріяльних умов, що змусили би їх забути про гідність. Щойно колоніялізм розуміє, куди веде тактика соціяльних реформ, він повертається до старих рефлєксів: збільшує штат поліції, надсилає нові війська та встановлює режим терору — і це пасує його інтересам і психолоґії.

Всередині політичних партій — чи краще сказати довкола них — вештаються діячі культури колонізованого народу. Для цих людей вимога національної культури, боротьба за права на існування цієї культури є їхнім улюбленим видом бойових мистецтв. Коли політичні діячі співвідносять свої дії із сьогоденням, діячі культури мислять маштабами історії. У відповідь на рішучість, з якою колонізовані інтелєктуали виступають проти колоніяльної теорії доколоніяльного варварства, колоніялізм відмовчується. І він мовчатиме ще більш промовисто, коли ідеї молодих колонізованих інтелєктуалів публічно визнають спеціялісти з метрополії. Насправді, стало загальновідомим, що за кілька останніх десятиліть багато европейських дослідників знову відкрили та відновили в правах африканські, мексиканські або перуанські цивілізації. Може здивувати пристрасть, з якою колонізовані інтелєктуали захищають право національної культури на існування, проте той, хто відмовляється розуміти цю надмірну пристрасть, забуває насамперед про те, що його дух, його «я» зручно влаштувалось під захистом бастіонів французької або німецької культури, цінність якої доведено раз і назавжди — її ніхто не оспорює.

Я згодний з тим, що існування ацтекської цивілізації нічого не змінює в харчовому раціоні мексиканського селянина сьогодні. Я також згодний з тим, що всі докази існування величної цивілізації сонґаї, не спростовують того, що нинішні сонґаї недоїдають,

є неграмотними та безпритульними, блукають між небом і землею, голови їхні порожні, а очі нічого не виражають. Проте, і про це вже неодноразово говорили, ці пристрасні пошуки національної культури доколоніяльної доби виправдані, адже у такий спосіб колонізовані інтелєктуали пробують відступити назад і подивитися на західну культуру, що вона загрожує їх поглинути, збоку. Вони усвідомлюють, що втрачають себе, а втратити себе означає втратити себе для свого народу. Тим-то завзято, шалено вони намагаються відновити зв'язок з найстарішою, глибинною суттю народу, найвіддаленішою від колоніяльної доби.

Ходімо ж далі. Можливо, ці пристрасті і завзятість живляться або принаймні направляються смутною надією відкрити серед сьогоднішніх злиднів, самозневаги, самозаперечення і самозречення гарну, навіть блискучу епоху, що вона поверне нам історичне право на самих себе та реабілітує нас в очах инших. Я заявляю, що на цьому не зупиняюсь і йду далі. Нехай і несвідомо, але колонізовані інтелєктуали, що не змогли полюбити теперішню історію пригнобленого народу (адже важко захоплюватися історією варварів), наважились піти далі, занурилися в глибину і — тут немає жадних сумніві — з надзвичайною радістю відкрили, що в минулому була не сама лише ганьба, а навпаки — гідність, слава, пишність. Заява про права на національну культуру минулого не тільки веде до національної культури майбутнього й обґрунтовує її право на істнування — вона викликає в колонізованого необоротні зміни на психоемоційному рівні. Напевне, недостатньо було сказано про те, що колоніялізм не задовольняється тим, що накидає свої закони сьогоденню і майбуттю країни, що підпала під його домінування. Колоніялізмові замало накинути на народ зашморг, висушити колонізованому мозок — хай той забуде і про форму, і про зміст. За збоченою лоґікою, колоніялізм звертається до минулого пригнобленого народу: спотворює його, викривляє і нищить. Такі дії, спрямовані на знецінення доколоніяльної історії, набувають сьогодні діялєктичного значення.

Якщо замислитися над зусиллями, що були за колоніяльної доби спрямовані на відчуження від культури, можна бачити, що в них не було нічого випадкового, що кінцевою метою колоніяльного панування є переконати тубільне населення, що колоніялізм прийшов, аби вирвати їх з темряви. Результат, що до його свідомо

прагнув колоніялізм, полягав у донесенні до тубільців ідеї про те, що вихід колонізатора означав би для них повернення до варварства, занепад, здичавіння. Несвідомо колоніялізм прагнув, аби тубільці прийняли його не як добру та люблячу матусю, що оберігає своє чадо від ворожого оточення, а як матір, що не дає своїй зіпсованій од природи дитині вчинити самогубство, захищає її від руйнівних інстинктів. Колоніяльна матір захищає дитину від самої себе, від «я», фізіолоґії, біолоґії, онтолоґічного нещастя.

У такій ситуації вимоги колонізованих інтелєктуалів є не забаганками, а пунктами послідовної проґрами. Колонізовані інтелєктуали, що прагнуть вести боротьбу, твердо стоячи на ногах, воліють надати всі докази і навіть готові оголитися, аби краще показати історію на власних тілах, приречені на занурення у гущу народу.

Це занурення не є суто національним. Колонізовані інтелєктуали, що вирішують відповісти на брехню колонізатора, вступають у боротьбу на континентальному рівні. Минуле набуває нового значення. Культура, відкрита в минулому та розгорнута в усій величі, не є національною культурою. Колоніялізм, що не переймається відтінками, ніколи не припиняв стверджувати, що дикуном є не анґолець чи ніґерієць, а неґр. Він говорив лише про неґра. Для колоніялізму цей величезний континент завжди був краєм дикунів, огидною землею забобонів і фанатизму, проклятою богом країною людоїдів, країною неґрів. Коли колоніялізм виносить вирок — він виносить вирок цілому континенту. Коли колоніялізм стверджує, що доколоніяльна доба була темними віками людства, мається на увазі весь африканський континент. Колонізований, коли він вимагає відновити його права та покласти край цькуванню, слідує тій самій лоґіці, що нею керується і колоніялізм. Колонізовані інтелєктуали, що впритул наблизились до західної культури та нарешті додумались проголосити істнування власної культури, ніколи не виступають від імени Анґоли чи Дагомеї. Проголошується істнування африканської культури. Неґр, що він ніколи не був таким темношкірим, як за часів панування білого, коли вирішує довести істнування своєї культури, коли хоче продемонструвати культуру, помічає, що історія виділила йому певну діляночку, що історія вказує йому його місце і що все, чим він може похвалитися, це — культура «неґритюду».

Правда також і те, що головними популяризаторами теорії, що вона приписує кожній расі свій особливий спосіб мислення, були та залишаються европейці, які протиставляли та протиставляють білу культуру иншим «некультурам». Колоніялізм не вважав за потрібне марнувати час на заперечення культур поодинці, тим-то колонізований зреагував також на континентальному рівні. В Африці література колонізованих народів останніх двадцяти років є не національною літературою, а неґритянською літературою. Поняття неґритюду, наприклад, було емоційною, не до кінця послідовною відповіддю на обрáзи, які заподіяла людству біла людина. Неґритюд, що був реакцією на презирство з боку білої людини, деінде виявився спроможним зняти певні заборони та забобони. Ґвінейські або кенійські інтелєктуали зіштовхнулися насамперед з повним остракізмом, синкретичною зневагою підкорювача, тому їхня реакція виразилась у захопленні самими собою, в оспівуванні самих себе. На зміну абсолютному ствердженню европейської культури прийшло абсолютне ствердження культури африканської. Загалом менестрелі неґритюду протиставлятимуть старій Европі молоду Африку, нудному здоровому глузду — поезію, обмеженості лоґіки — нетерплячість природи, з одного боку — жорсткі рамки, формалізм, протокол, скептицизм, з иншого — наївність, жвавість, свобода, навіть пишність. І безвідповідальність.

Менестрелі неґритюду долатимуть кордони. Цю серенаду підхоплять чорні голоси Америки і співатимуть навіть більш натхненно. Народиться «Чорний світ», а Бусія з Ґани, Біраґо Діоп із Сенеґалу, Ампате Ба з Судану, Сейнт-Клер Дрейк з Чикаґо вітатимуть взаємозв'язки та споріднені погляди.

Також можна було б навести приклад арабського світу. Відомо, що у колоніяльну залежність потрапила більшість арабських територій. У цих реґіонах колоніялізм діяв так само: він вбивав тубільцям у голову, що їхня історія доколоніяльного періоду була суцільним варварством. Національно-визвольна боротьба супроводжувалась явищами у царині культури, що вони отримали назву «пробудження ісламу». Пристрасть, з якою сучасні арабські автори нагадують народу про великі сторінки арабської історії, є відповіддю на брехню загарбника. З тим самим запалом і завзяттям, що й у випадку з африканськими цивілізаціями, записуються ве-

лики імена арабської літератури та величне минуле арабської цивілізації. Арабські лідери намагаються відродити Дар аль-Іслам, що він сяяв так яскраво у XII, XIII та XIV століттях.

Сьогодні в політичному пляні Ліґа Арабських Країн є конкретним втіленням цього бажання відродити та піднести спадщину минулого. Сьогодні арабські лікарі та поети вітають одне одного через кордони, намагаючись започаткувати нову арабську культуру, нову арабську цивілізацію. Саме в ім'я арабізму ці люди об'єднуються, про нього всі їхні думки. Проте в арабському світі навіть за колоніяльної доби національне почуття зберегло свою силу, чого немає в Африці. Також у Лізі Арабських Країн не спостерігати стихійного братання всіх і кожного. Навпаки — як це не парадоксально, але кожен оспівує досягнення свого народу. Хоча культура позбулась однорідности, характерної для африканського світу, арабам не легко забути про свою спільну родину. Їхній безпосередній культурний досвід є не національним, а арабським. Сьогодні питання полягає не у зміцненні національних культур, не в зануренні у народи, а в опорі, що його чинять арабська або африканська культури, засуджені підкорювачем на небуття. В африканському світі, так само як в арабському, вимоги діячів культури колонізованих країн є синкретичними, вимогами континентального масштабу, а у випадку арабів — світового.

Історичний обов'язок африканських діячів культури, як вони його розуміють, себто прагнення поєднати свої вимоги з расою, одержимість африканською, а не національною культурою веде у глухий кут. Для прикладу візьмімо Африканське товариство культури. Це товариство створили африканські інтелєктуали, що бажали познайомитися, обмінятися досвідом і спільно працювати. Отже, це товариство мало на меті підтвердити існування африканської культури, описати цю культуру в кожній окремій нації, виявити внутрішню динаміку кожної з національних культур. Одночасно це товариство мало ще одне завдання: приєднатися до Европейського товариства культури, що воно от-от мало перетворитися на товариство всесвітнє. За цим рішенням ховалось бажання вийти на світову арену озброєними — озброєними культурою, що народилась у самому серці африканського континенту. Тим-то дуже швидко це товариство продемонструвало нездатність упоратися з ріжними завданнями й обмежилось показовими заходами:

дати зрозуміти европейцям, що попри все африканська культура існує, протиставити себе зверхнім і самозакоханим европейцям — так діяли члени цього товариства. Ми показали, що у такій поведінці не було нічого незвичайного — вона була продовженням брехні, поширюваної діячами західної культури. Та із завершенням розробки концепції неґритюду цілі цього товариства стали неочевидними. Африканське товариство перетворилось на Товариство культури чорного світу і мусило прийняти до своїх лав неґритянську діяспору, себто десятки мільйонів неґрів, що мешкають на американських континентах.

Неґрам, що мешкали у США, Центральній або Латинській Америці, було потрібне культурне середовище. Проблєма, що стояла перед ними, по суті не відріжнялась від проблєми, з якою стикнулися африканці. Білі американці ставилися до них так само, як білі колонізатори до африканців. Ми бачили, що білі звикли підганяти всіх неґрів під один ранжир. Під час першого з'їзду Африканського товариства культури, що відбувся у Парижі 1956 року, американські неґри раптом побачили свої проблєми очима африканців. Включивши до африканської цивілізації і колишніх рабів, африканські діячі культури надали американським неґрам пристойний громадянський стан. Проте згодом ті американські неґри помітили, що їхні екзистенціяльні проблєми не тотожні проблємам неґрів африканських. Неґрів з Чикаґо ріднило з ніґерійцями або танґаньїкійцями лише одне — їхнє ставлення до білих. Але після першого знайомства, коли хвилювання трохи вщухли, американські неґри зауважили, що їхні проблєми об'єктивно були геть иншими. Принципи та цілі свободи, за які змагаються американські неґри та білі, намагаючись ліквідувати расову дискримінацію, мають лише віддалений зв’язок з героїчною боротьбою анґольского народу проти жорстокого портуґальського колоніялізму. Відтак, на другому з’їзді Африканського товариства культури американські неґри вирішили створити Американське товариство темношкірих діячів культури.

Так, неґритюд вперся у першу стіну, а саме у той факт, що люди, це — історія. Неґритянська культура, неґро-африканська культура розвалилась на частини, бо люди, що претендували її уособлювати, усвідомили, що будь-яка культура є насамперед національною і що проблєми, які непокоїли Ричарда Райта або Ленґс-

тона Г'юза, принципово відріжняються від тих, з якими зіштовхнулись Леопольд Сенґор або Джомо Кеніятта. Так само деякі арабські держави, що прославляли арабське відродження, мусили визнати, що ґеоґрафічне розташування і економічна взаємозалежність реґіонів важливіші за минуле, що його відродженням вони так переймались. Тим-то сьогодні є арабські держави, що орґанічно прив'язані до середземноморських країн. Це пов’язано з тим, що ці держави відчувають тиск сучасности і нових ринків збуту, а великі торгівельні шляхи, що простягались за золотого віку арабської цивілізації, залишились у минулому. Проте найважливішим є те, що політичні режими деяких арабських держав є настільки ріжними і чужими один одному, що немає сенсу в жадному контакті між ними — навіть культурному.

Як ми можемо бачити, питання культури у тому вигляді, в якому воно постає у деяких колонізованих країнах, є неоднозначним. «Некультурні неґри» та «варварські своєю природою» араби, як про них повсякчас говорив колоніялізм, мали рано чи пізно прийти до прославлення культурних явищ не стільки національних, скільки континентальних чи навіть расових. В Африці діячі культури виступають з позиції неґритянсько-африканської або арабо-мусульманської. Це не національна позиція. Культура чимдалі більше відсувається від сучасности. Вона шукає захисток у розпечених емоціях і сліпа до прямого шляху, що він один міг би зробити її плідною, надати їй форми та змісту.

Історично так склалось, що дії колонізованих інтелєктуалів багато в чому формують підтримку та сприяють узаконенню дії політиків. Колонізовані інтелєктуали час од часу поводяться так, ніби вони є предметом культу чи релігії. Але якщо проаналізувати їхню поведінку ретельно, можна бачити, що вони дуже добре усвідомлюють небезпеку втратити зв’язок з колонізованим народом. Тим-то проголошена віра в істнування національної культури є відчайдушною спробою повернутися хоча б до чогось. Щоб врятуватися і підірвати верховенство культури білих, колонізовані інтелєктуали відчувають потребу повернутися до невідомого коріння, розчинитися — хай буде, що буде — у своєму варварському народі. Оскільки колонізований інтелєктуал почувається відчуженим, себто клубком протиріч, що загрожують стати нерозв’язними, він витягує себе з трясовини, що може його засмок-

тати, та вирішує прийняти все як є, хоч би там що трапилось йому на шляху. Колонізований інтелєктуал почуває себе відповідальним за все і за всіх. Він стає не тільки захисником — він погоджується розділити з усіма їхню долю і відтепер може дозволити собі посміятися над своїм колишнім боягузтвом.

Хай там як, але таке хворобливе та болісне переродження є необхідним. Якщо його не здійснити, ми матимемо справу з надзвичайно тяжким психоемоційним розладом: індивіди без керма і вітрил, без кордонів, без кольору, без батьківщини, без коренів, без властивостей. І не диво, що дехто з колонізованих каже: «Я говорю, як сенеґалець і як француз... Я говорю як алжирець і як француз...». Зіткнувшись з необхідністю прийняти дві національності, дві ідентичності, арабські й французькі, ніґерійські й анґлійські інтелєктуали, якщо вони хочуть залишатися чесними із собою, мають заперечити одну з них. Якщо вони не хочуть або не можуть визначитися, ці інтелєктуали найчастіше збирають в історії усі ідентичності, що їхнього впливу на собі зазнали, й поміщають себе у «всесвітню перспективу».

Справа в тім, що свого часу колонізований інтелєктуал з ентузіязмом кинувся в обійми західної культури. Наче всиновлена дитина, що припиняє вивчати нову сімейну обстановку, щойно її психіка хоча б трохи заспокоїлась, колонізований інтелєктуал намагається зробити европейську культуру своєю. Йому замало знати Рабле або Дідро, Шейкспіра або Едґара По — він голову зламає, але ототожнюватиме себе з цими людьми.

«Пані була не одна —
У неї був чоловік:
Гожий, начитаний муж,
Що знав Расіна, читав
Корнеля, Вольтера, Руссо,
Старого Гюґо й молодого Мюссе,
І Жіда, і Валері,
А ще того і того»[2].

Буває так, що коли націоналістичні партії мобілізують народ в ім'я національної незалежности, колонізований інтелєктуал може

[2] René Depestre, *Face à la nuit* [Рене Депестр. Проти ночі].

відкинути свої надбання, що вони раптом стають йому чужими. Одначе легше сказати, ніж зробити. Інтелєктуали, що вони через двері культури прослизнули до покоїв західної цивілізації, щоб там об'єднатися — вірніше обмінятися тілами — з европейською цивілізацією, зауважують, що тубільна культурна форма, яка обіцяла бути правдиво ориґінальною (і тому так припала їм до душі), не народжує великих діячів, спроможних витримати порівняння з численними авторитетними діячами цивілізації загарбника. Звісно, історія, написана західними людьми і для західних людей, може час од часу звеличувати окремі періоди африканського минулого. Проте опинившись віч-на-віч із сьогоденням своєї країни, «об'єктивно» усвідомлюючи істнуючу дійсність континенту, що його інтелєктуали хотіли проголосити своїм, вони бояться порожнечі, отупіння, здичавіння. Разом з тим вони відчувають, що треба шукати вихід з культури білих; шукати його треба, все одно де; а не знайшовши культурної поживи, рівноцінної тій величній панорамі, що її відкрив підкорювач, колонізовані інтелєктуали дуже часто вступають у запеклі дискусії, у них формується психіка, характеризована підвищеною чутливістю, вразливістю, діткливістю. Відняття від культури, що до нього підштовхнула лоґічна помилка, скоєна при аналізі психіки та фізіономії, дуже нагадує мускульний рефлєкс, скорочення м'язів.

Цим пояснюється стиль колонізованих інтелєктуалів, за допомогою якого вони прагнуть виразити цей етап становлення визвольної свідомости. Стиль нерівний, дуже образний, адже образ, це — підйомний міст, що випускає енерґію несвідомого на довколишні пасовиська. Енерґійний стиль у ритмі, що вибухає життям як вулкан. Також барвистий, засмаглий, сонячний, пряний. Цей стиль, що він свого часу здивував західних людей, пояснюється зовсім не расою (як про це дехто каже) — так виражається самотній боєць, що прагне поранити себе, пустити червону кров, відрізати частину себе, що її вже встигла охопити ґанґрена. Болісна, швидка сутичка, в якій місце ідеї заступають м’язи.

Якщо в поезії такий підхід дозволяє досягти неймовірних висот, у житті він часто заводить інтелєктуалів у глухий кут. Коли, переживши ейфорію єднання з власним народом (хай би яким він є), інтелєктуали вирішують повернутися до повсякденности, зі своєї пригоди вони виносять мертві, безплідні кліше. Вони наго-

лошують на звичаях, традиціях, вбранні, їхні вимушені, болісні пошуки нагадують тривіяльне полювання за екзотикою. Саме у цей період інтелєктуали оспівують найменші незначущості місцевого краєвиду. Виникає культ *бубу*, черевики з Парижу та Мілану відсуваються — їхнє місце заступають східні капці. Раптом мова підкорювача починає сушити рота. Відкрити для себе свій народ у такий період іноді означає бажати бути «неґром»: не «неґром», несхожим на инших, а справжнім «неґром», «брудним неґром» — таким «неґром», якого хоче бачити біла людина. Знову віднайти свій народ означає стати північноафриканцем, тубільцем, не відріжнятися; це означає підрізати крила, які ще могли б вирости.

Колонізовані інтелєктуали вирішують описати погані традиції, притаманні колоніяльному світу, й кваплються згадати всі хороші традиції народу — народу-хранителя справжньої правди. Обурення, викликане у гурті колонізаторів такою поведінкою колонізованого, зміцнює його рішучість. Коли колонізатори, що вони вже святкували перемогу над підкореними, бачать, що ці люди, яких вони врятували від варварства, починають вигадувати ці «неґритянські нісенітниці», система починає хитатися. Кожен колонізований інтелєктуал, що вирішив приєднатися до народу та зізнався у своїх злочинах, є для колоніяльного підприємства не просто поразкою — він є символом того, якою марною була робота і поверхневим досягнутий результат. Всі колонізовані інтелєктуали, що переходять на протилежний бік, є радикальним запереченням методи та режиму, а в кожному випадку обурення цією «зрадою» колонізовані інтелєктуали вбачають підтвердження правильности своїх вчинків і рішення змінити віру.

Якби ми захотіли прослідкувати ріжні фази цієї еволюції у творах колонізованих письменників, ми би побачили три етапи. На першому етапі колонізовані інтелєктуали доводять, що вони засвоїли культуру колонізатора. Їхні твори цілком на рівні творів колеґ з метрополії. Їх надихає Европа: в цих творах ясно бачимо сліди літературних течій метрополії. Це етап повної асиміляції. У літературі колонізованого цього періоду можна вичитати і парнасців, і символістів, і сюрреалістів.

На другому етапі колонізований інтелєктуал прокидається і вирішує здійснити уявну подорож у минуле. Цей період приблиз-

но відповідає щойно описаному зануренню у народ. Але оскільки колонізований не є частиною свого народу та підтримує з ним лише зовнішні стосунки, він задовольняється спогадами. З глибин його пам'яті виринають епізоди з дитинства, отримують нове — згідно із запозиченою естетикою та відкритою під чужим небом світобаченням — тлумачення давні леґенди. Часто в цій літературній підготовці до бою багато гумору й алеґорій. Це час тривоги, безсоння, досвіду смерти і нудоти. Це час, коли блювання супроводжується сміхом.

Нарешті, на третьому, так званому «бойовому етапі», після спроби загубитися у народі, зануритися у народ колонізований, навпаки, вирішує струснути свій народ. Замість приспати народ, він намагається його пробудити. Бойова література, революційна література, національна література. На цьому етапі багато чоловіків і жінок, що раніше ніколи не мріяли про літературну творчість, коли вони опиняються у виняткових обставинах (в'язниця, підпілля, переддень страти), відчувають потребу звернутися до нації, виразити народні прагнення і виступити речниками нової дійсности, що твориться тут і зараз.

Проте рано чи пізно колонізовані інтелєктуали усвідомлюють, що нація загартовується не у культурі, а у боротьбі, яку народ веде проти загарбників. Колоніялізм не спирається на культурне небуття підкорених ним територій. Колоніялізму ніколи не буває соромно, коли перед ним розкидаються скарби невідомої культури. Навіть тоді, коли колонізований інтелєктуал береться за творення мистецтва, він не усвідомлює, що послуговується засобами та мовою, запозиченими у загарбника. Він задовольняється тим, що ставить на цих засобах печатку, що вона має подати їх як національні, але після цього вони — дивина! — виглядають як екзотика. Колонізований інтелєктуал, що повертається до свого народу через твори мистецтва, насправді поводиться як чужинець. Час од часу, щоб показати, що він хоче бути якомога ближче до народу, він послуговується діялєктами; проте його ідеї та інтереси не мають нічого спільного з конкретною ситуацією, що в ній перебувають чоловіки і жінки його країни. Культура, що займає всю уяву інтелєктуалів, часто-густо є просто колєкцією окремих, не зв'язаних між собою предметів. Намагаючись продемонструвати вірність народу, вони демонструють вірність зовнішнім проявам,

поверхні. Але ця поверхня є лише дзеркалом, за яким ховається глибше, невидиме життя, що переживає постійне оновлення. Це уречевлення, що воно просто впадає в очі та здається рисою, притаманною народу, насправді є лише нерухомим результатом тривалого — часто непослідовного — засвоєння глибших матерій, що вони, своєю чергою, перебувають у стані інтенсивного перетворення. Діяч культури, замість вирушити на пошуки цих матерій, дозволяє загіпнотизувати себе цьому муміфікованому лахміттю; а це лахміття ніщо инше, як заперечення, застарілість, підробка. Культура ніколи не була такою ж прозорою, як звичаї. Культура завжди уникає спрощення. Своєю суттю вона завжди протистоїть звичаю, що він, своєю чергою, уособлює розпад культури. Дотримуватися традицій або відроджувати забуті традиції, це — виступати не лише проти історії, а й проти свого народу. Коли народ згадує про збройну чи навіть політичну боротьбу проти безжального колоніялізму, змінюється значення традиції. Засоби пасивного опору минулого тепер піддаються радикальному переосмисленню. У слаборозвинутій країні, що веде боротьбу, традиції нестабільні, на них діють відцентрові сили. Тим-то інтелєктуали ризикують рухатися не в ногу з народом. Народи, що вступили у боротьбу, чимдалі менше сприймають демаґоґію; якщо інтелєктуали лише слідуватимуть за ними, вони дуже швидко перетворяться на вульґарних опортуністів чи навіть реакціонерів.

В образотворчому мистецтві, наприклад, колонізований художник, що він за будь-яку ціну хоче творити мистецтво загальнонаціонального значення, обмежується перетворенням окремих декоративних елєментів на кліше. Ці художники, хоча вони добре обізнані із сучасними техніками живопису й мали стосунок до відомих художніх і архітектурних течій, повертаються спиною до зарубіжної культури, заперечують її і докладають зусиль до винайдення автентичної національної культури, обираючи для цього незмінні — як вони думають — елєменти національного мистецтва. Але ці творці забувають, що сучасні способи мислення, харчування, засоби масової інформації, мовлення, сучасний одяг діялєктично перетворили спосіб мислення народу, і незмінні елєменти, що вони служили захисним валом за колоніяльної доби, тепер зазнають радикальних змін.

Творець, що вирішує зобразити національну правду, парадоксальним чином звертається до минулого, до неактуального. Те, до чого він прагне докласти зусиль, є уламками суспільного мислення, зовнішніми проявами, залишками назавжди закам'янілого знання. Отже, колонізовані інтелєктуали, якщо вони прагнуть до культури автентичної, мають знати, що національна правда, це — насамперед національна дійсність. Її треба підігрівати до точки кипіння — тільки тоді народжується знання.

До здобуття незалежности колонізований художник був сліпий до національного краєвиду. Він віддавав перевагу абстракціям або — що траплялось частіше — спеціялізувався на натюрмортах. Після завоювання незалежности бажання злитися з народом поступово підштовхує його до зображення національної дійсности. Але це зображення пласке, безтурботне, нерухоме: воно промовляє радше про смерть, аніж про життя. Освічені кола захоплюються цим точним зображенням правди, але ми маємо спитати себе, чи має ця правда щось спільне з дійсністю, чи не віджила вона своє, чи не заперечує вона дійсність, чи не бере цю правду під сумнів героїчна епопея про народ, що торує шлях до історії?

Тих самих висновків ми доходимо й стосовно поезії. Після періоду асиміляції римованої поезії раптом лунає ритм поетичного тамтаму. Поезія революційна, але також аналітична, розповідна. Відтепер поет усвідомлює, що ніщо не замінить раціонального й остаточного рішення залишатися з озброєним народом. Ще цитата з Депестра:

«Пані була не одна:
У неї був чоловік,
Муж, що він знав геть усе.
Та, кажучи чесно, він нічого не знав,
Бо культура без поступок — блєф:
Поступитися плоттю і кров'ю,
Поступитись собою для инших.
Ця поступка дорожча за
Клясицизм і романтизм,
Дорожча за духовне їство»[3].

[3] René Depestre, *Face à la nuit*.

Колонізований поет, що переймається написанням творів загальнонаціонального значення, що наполегливо пише саме про свій народ, не досягає мети, адже до того, як розпочати свою роботу, йому бракує духу зробити головну поступку, що про неї пише Депестр. Французький поет Рене Шар, що добре це зрозумів, нагадує, що: «Поема народжується з суб'єктивної сваволі та об'єктивного вибору. Поема, це — мінлива збірка визначних оригінальних цінностей, що перебувають у тематичних стосунках з тим, кого ці обставини висувають на авансцену»[4].

Тим-то першим обов’язком колонізованого поета є дати ясне визначення народу — теми свого твору. Вперед можна рухатися тільки коли усвідомиш своє відчуження. Ми все запозичили у протилежної сторони. Але протилежна сторона нічого не дає нам задарма — за допомогою ріжних хитрощів вона перетягує нас до себе, за допомогою ріжних прийомів заманює, зваблює, ув'язнює нас. Запозичити також означає бути запозиченим. Отже, недостатньо просто намагатися вирватися, множачи одна за одною заяви та заперечення. Треба приєднатися до народу не у минулому, що його більше не істнує, а у сьогоднішньому непевному русі, що він тільки розгортається, що він раптом усе поставив під сумнів. Маємо зосередитися саме на місці порушеної рівноваги, де можна знайти народ, адже, безсумнівно, саме там формується народна душа, змінюється народне сприйняття і ритм дихання.

Кейта Фодеба, нинішній міністер внутрішніх справ Республіки Ґвінея, коли був директором «Африканського балєту», не хитрував з дійсністю народу Ґвінеї. Він заново перетлумачив усі ритмічні образи своєї країни з революційної точки зору. Він навіть пішов далі. У його маловідомій поетичній творчості чути одержимість точно зафіксувати історичний момент боротьби, місце дії, ідеї, що формують народну волю. Ось поема Кейти Фодеба: правдиве запрошення до роздумів над демістифікацією і боротьбою.

---

[4] René Char, *Partage Formel* [Рене Шар. Формальне розставання].

АФРИКАНСЬКИЙ СВІТАНОК

(грає гітара)

Світало... Поволі прокидалось невеличке селище: воно північ протанцювало під звуки барабанів. Під звуки сопілок погнали свої отари на полонину пастухи, вдягнуті в дрантя. Низькою звивистою стежиною, що веде до джерела, вирушили дівчата, рівно тримаючи на головах глечики. На подвір'ї марабуту ґрупка дітей хором виспівувала аяти з Корану.

(грає гітара)

Світало... День боровся з ніччю. Нарешті виснажена ніч здалась і повільно розвіялась. Кілька променів сонця, ніби провісники цієї перемоги світла над темрявою, сором'язливі і бліді, завиднілися на обрії, останні зірочки тихо сковзали під купкою хмар, схожих на квітучі делонікси.

(грає гітара)

Світало... Там, на краю широкої долини, залитої пурпуром, схилився до землі і взявся до роботи чоловік. Це Наман, землероб. Удари його мотики сполохнули птахів — ті злетіли й подались до мирних берегів Джоліби, великої ріки Ніґера. Землеробові сірі бавовняні штани, вологі від роси, били по траві. Він пітнів, невтомний, низько зігнувшись, вправно орудував своїм струментом, адже насіння треба посадити до приходу дощів.

(грає кора)

Світало... Світало... У листі пурхали просянки, сповіщаючи про прихід дня. По рівнині, по вологій дорозі просто до Намана бігла захекана дитина із сагайдаком за плечима. Вона сказала: «Брате Намане, вождь селища чекає на тебе під деревом зборів».

(грає кора)

Здивований цим раннім запрошенням, землероб відклав своє знаряддя і рушив до селища, що сяяло тепер у променях сонця. Старійшини, серйозніші ніж зазвичай, були вже на місці. Поряд з ними спокійно покурював трубку чоловік в уніформі — службовець з провінції.

(грає кора)

Наман присів на овчину. Ґріот піднявся, аби повідомити зборам волю старійшин: «Білі прислали до нас начальника, щоб у селищі вибрали людину, яка поїде до їхньої країни на війну. Порадившись, старійшини вирішили послати чоловіка, що найбільше відповідає нашій расі, аби той у бою довів білим, що ми, малінке, завжди виріжнялися надзвичайною хоробрістю».

(грає гітара)

Всі голосували за Намана, що його могутня статура та накачані м'язи щовечора прославляли у мелодійних співах дівчата. Мила Кадія, його молода дружина, вражена новиною, раптом припинила товкти жито, прибрала ступу до комори і, не промовляючи ані слова, закрилась у себе в хижі, щоб тихо поплакати над своїм нещастям. Після того, як помер її перший чоловік, вона уявити не могла, що білі заберуть у неї Намана, бо на нього були всі її сподівання.

(грає гітара)

Наступного дня, незважаючи на сльози і благання, під гучні звуки бойового барабану Наман вирушив до кладки, де сів у човна й поплив до головного міста провінції. Вночі, замість танцювати, як зазвичай, на головній площі, дівчата просиділи у передпокої Намана і розмовляли біля вогню аж до ранку.

(грає гітара)

Минуло кілька місяці, а від Намана не було жадної звістки. Бідна Кадія так хвилювалась, що змушена була звернутися до ворожбита з сусіднього села. Самі старійшини таємно збирались з цього приводу, але так нічого й не вирішили.

(грає кора)

Нарешті одного дня у місто на адресу Кадії від Намана прийшов лист. Кадія, що так хвилювалась за долю чоловіка, тієї ж ночі пішки вирушила до столиці провінції, де перекладач прочитав їй послання. Наман був у Північній Африці, у доброму здоров'ї; він питав про врожай, свято ставка, танці, дерево зборів, село...

(балафон)

Тієї ночі літні жінки дозволили молодій Кадії прийти на подвір'я їхньої старшої для звичних вечірніх розмов. Вождь села, щасливий од звістки, влаштував великий бенкет для усіх жебраків околиці.

(балафон)

Минуло ще кілька місяців, і всі почали хвилюватися, бо Наман мовчав. Кадія думала знову йти до чаклуна, коли отримала другого листа. Наман, після Корсики й Італії, був тепер у Німеччині, щасливий, що його нагородили орденом.

(балафон)

Наступного разу прийшла проста картка, в якій повідомлялось, що Наман у Німеччині потрапив у полон. Важка темна хмара цієї новини накрила все село. Старійшини скликали раду і вирішили, що відтепер Наману дозволено танцювати дуґу, священний танок яструба, що його танцює лише той, хто здійснив якийсь подвиг, це — танок імператорів мандінка, кожен його елємент, це — сторінка історії Малі. У цьому була розрада для Кадії — бачити, як її чоловіка піднесено до звання героя країни.

(грає гітара)

Минав час... Пройшло два роки... Наман ще був у Німеччині. Він більше не писав.

(грає гітара)

Одного чудесного дня вождь села отримав з Дакара звістку про майбутнє повернення Намана. Відразу загуркотіли тамтами. Танцювали і співали до самого світанку. Дівчата склали нові пісні, щоб привітати його, адже старійшини мовчали про дуґу — цей славнозвісний танок малінке.

(тамтам)

Та ось за місяць капрал Мусса, близький друг Намана, надіслав Кадії цього сумного листа: «Світало. Ми були в Тіяруа-сюр-Мер. Під час сварки з білими офіцерами з Дакару куля влучила в Намана. Його поховали на сенеґальській землі».

(грає гітара)

І знову світало. Перші промені сонця ніжно пестили морську поверхню і вкривали легкі пінні хвилі золотом. Дув легкий вітерець; пальми, ніби почуваючи огиду до цієї ранкової стрілянини, тихо схилились над океаном. Трохи далі з шумом розлетілось на всі боки вороння; своїм карканням ворони сповіщали про траґедію, що затьмарила світанок Тіяруа... І у вицвілій блакиті просто над тілом Намана тяжко літав величезний яструб. Він наче хотів сказати: «Намане! Ти не танцював мене. Мене танцюватимуть инші».

(грає кора)

Я обрав цю велику поему саме через її беззаперечну дидактичну цінність. Тут все зрозуміло. Думки викладено точно, послідовно. Розуміння поеми, це — не лише робота свідомости, але й політична дія. Зрозуміти цю поему означає зрозуміти ролю, що її випало зіграти, продумати дію, підготувати зброю. Немає жадного колонізованого, який би не прочитав у цій поемі заклик. Наман, герой европейських битв. Наман, надійна опора та захисник. Наман, мішень для поліцейської кулі в момент відновлення зв'язку з рідною землею. Він, це — Сетіф 1945 року, Фор-де-Франс, Сайґон, Дакар, Лаґос. Усі неґри й араби, що стали на захист свободи Франції або британської цивілізації, — всі вони у поемі Кейти Фодеба.

Та Кейта Фодеба дивиться далі. У колонізованих країнах колоніялізм після того, як він використав тубільців на фронтах своїх війн, використовує їх як фронтовиків у боротьбі з рухами за незалежність. Союзи фронтовиків у колоніях становлять одну з найбільш антинаціоналістичних сил. Поет Кейта Фодеба вчив міністра внутрішніх справ Республіки Ґвінея розкривати змови, орґанізовані французьким колоніялізмом. Дійсно, французькі спецслужби плянували задушити молоду ґвінейську незалежність за допомогою саме фронтовиків.

Коли колонізований автор, пишучи для свого народу, звертається до минулого, він має робити це лише з наміром відкрити шлях у майбутнє, з наміром закликати до дій і дати надію. Але щоб укріпитися у цій надії, наповнити її смислом, треба брати участь у діях, душу й тіло покласти за національну справу. Можна говорити про все що завгодно, але коли мова заходить за найголо-

вніше у житті людини, коли мова заходить за те, щоби відкрити нові горизонти, просвітити власну країну, самому розправити плечі та допомогти піднятися своєму народу, треба напружити м'язи.

Відповідальність колонізованого інтелєктуала — відповідальність не перед національною культурою, а перед всією нацією, що її культура є лише однією стороною життя. Колонізований інтелєктуал не повинен роздумувати, як і коли приєднатися до національної боротьби. Боротися за національну культуру означає передусім боротися за визволення нації — матеріяльної основи культури. Не буває боротьби за культуру окремо від національно-визвольної боротьби. Наприклад, чоловіки та жінки, що з голими руками піднялись проти французького колоніялізму в Алжирі, не цураються національної алжирської культури. Національна алжирська культура знаходить новий ґрунт і силу у боротьбі, у в'язниці, на ешафоті, на захоплених і знищених французьких блокпостах.

Замало просто зануритися у минуле народу та знайти у ньому стійкі елєменти, що їх можна було б протиставити фальсифікаціям инших культур і знеціненню їх колоніялізмом. Треба працювати, боротися пліч-о-пліч з народом за формування майбутнього, за обробку ділянки, на якій уже тягнуться до світла життєздатні паростки. Національна культура, це — не фольклор, що в ньому, як вважає абстрактний народник, відкривається вся правда народу. Це не змертвіла купка шляхетних вчинків, себто вчинків, чимдалі менш пов'язаних з теперішньою народною дійсністю. Національна культура, це — сукупність свідомих народних зусиль, спрямованих на описання, обґрунтування й оспівування дій, що допомагають народу стверджуватися і сильнішати. Національна культура у слаборозвинутих країнах має стояти в самій гущі визвольної боротьби цих країн. Африканські інтелєктуали, що продовжують боротися в ім'я неґритянської культури та множать кількість з'їздів в ім'я єдности цієї культури, мають усвідомити, що їхня діяльність уже давно звелась до нумізматики та археології.

Спільні риси споріднюють не долі сенеґальської та ґвінейської національних культур, а долі сенеґальської та ґвінейської націй, пригноблених одним і тим самим французьким колоніялізмом. Якщо хочеться, аби сенеґальська національна культура була подібною до ґвінейської національної культури, тоді замало того,

що лідери двох народів застосовують схожі підходи до питань національного визволення, профспілкового будівництва та народного господарства. Навіть і тоді, якби вони пішли цим шляхом, неможливо було б досягти абсолютної подібности, адже у кожного народу, у кожного лідера свій ритм, свій темперамент.

Абсолютна тотожність культур неможлива. Уявляти, що можна створити чорну культуру, означає забувати, і це дуже дивно, що саме зараз неґри перебувають у процесі зникнення, а ті, хто їх створив, є сьогодні свідками ліквідації свого економічно-культурного верховенства[5]. Не буде жадної чорної культури, адже жадний політичний діяч не уявляє себе отцем-засновником чорної республіки. Питання полягає у тім, щоб зрозуміти, яку ролю ці діячі відводять своєму народові, які суспільні стосунки вони вирішили встановити, яке уявлення вони мають про майбутнє людства. Ось що має значення. Решта — пустопорожні балачки й окозамилювання.

1959 року у африканських діячів культури, що зібрались у Римі, тільки й розмов було, що про єдність. І одним з найгаласливіших трубадурів цієї культурної єдности був Жак Рабемананжара, що він, обіймаючи сьогодні міністерську посаду у мадаґаскарському уряді, одним з перших з членів свого уряду зайняв у Ґенеральній Асамблеї ООН позицію проти алжирського народу. Рабе, якби він був вірний самому собі, мав би покинути уряд і засудити людей, що мають нахабство виступати від імені малаґасійського народу. Дев'яносто тисяч загиблих на Мадаґаскарі не вповноважували Рабе виступати на сесії Ґенеральної Асамблеї ООН проти сподівань алжирського народу.

Неґро-африканська культура гуртується навколо народної боротьби, а не навколо пісень, поем чи фольклору; Сенґор, що він також є членом Африканського товариства культури і працював разом з нами, не забарився наказати своїй делеґації підтримати французьку позицію в алжирському питанні. Підтримка неґро-

[5] На останньому врученні премій у Дакарі президент Республіки Сенеґал Леопольд Сенґор проголосив, що неґритюд буде вписаний у шкільні навчальні проґрами. Якщо йдеться за бажання президента Сенеґалу розширити курс історії культури, його можна тільки вітати. Якщо ж, навпаки, йдеться про формування чорної свідомости, тоді це означає повернутися спиною до історії, яка вже зафіксувала зникнення більшости неґрів.

африканської культури та проголошення культурної єдности Африки можливі лише через безумовну підтримку народно-визвольної боротьби. Безглуздо чекати на процвітання африканської культури, якщо сам конкретними діями не сприяєш постанню умов для проґресу цієї культури, себто не сприяєш визволенню континенту.

Я підкреслюю: жадна промова, жадна декларація щодо культури не відвернуть нас од основного завдання, що воно полягає у визволенні національної території, безперервній боротьбі з новими формами колоніялізму, рішучій відмові від самозахоплення і заспокоєння.

Спільні засади боротьби за національну культуру та визвольної боротьби

Колоніяльне панування через свою тотальність і відвертість швидко й ефективно позбавило підкорений народ культурного життя. Заперечення національної дійсности, нові, накинуті загарбником правові відносини, витіснення тубільців і їхніх традицій на периферію колоніяльного суспільства, експропріяція, систематизоване поневолення чоловіків і жінок — все це сприяє культурному забуттю.

Три роки тому на нашому першому з'їзді я показав, що в колоніяльній ситуації динамізм дуже швидко заміняється уречевленням поведінки. Сферу культури огороджено тепер парканом, а її кордони позначено вказівними стовпами. Це суто захисний механізм (до того ж найпримітивнішого виду), подібний до інстинкту самозбереження. Цей період цікавий тим, що пригноблювач більше не може задовольнитися фактичним небуттям пригнобленої нації та культури. Докладається усіх зусиль, аби колонізований визнав неповноцінність своєї культури, тепер зведеної до інстинктивної поведінки, визнав, що його нація не існує, і нарешті зізнався, що його біологічна будова має невпорядкований і незавершений характер.

Колонізовані по-ріжному реагують на цю ситуацію. Якщо маси не рушать традицій, геть несумісних з колоніяльною ситуацією, якщо стиль прикладного мистецтва костеніє, перетворюючись на кліше, то інтелєктуали з головою занурюються у культуру загарбника, цим заперечуючи національну культуру, або усамітнюються для докладного, методичного, ретельного і мертвого опису національної культури.

Що поєднує ці два підходи, так це те, що вони обидва ведуть до жахливого протиріччя. Дії колонізованого — незалежно від того, ренеґат він чи матеріяліст, — не мають значення, бо він не до кінця проаналізував колоніяльну ситуацію. Колоніяльна ситуація унерухомлює національну культуру. Немає і не може бути національної культури, національного культурного життя, здобутків у царині культури або національних культурних перетворень в умовах колоніяльного гноблення. То там, то тут час од часу бачимо сміливі спроби відновити культурну динаміку, надати нового імпульсу темам, формам, звукам. Але ці спорадичні спроби не викликають жадного безпосереднього, помітного, жвавого інтересу. Проте якщо прослідкувати за наслідками до кінця, то побачимо, що прояснюється національна свідомість, на порядок денний виноситься питання пригноблення, зароджується надія на визвольну боротьбу.

Національну культуру, стиснуту в залізних обіймах колоніялізму, поставлено під сумнів, їй постійно загрожує знищення. Дуже швидко її заганяють у запілля. Те, що підкорювач знає про підпільне істнування культури, дуже легко вгадати з його реакції; прив'язаність до традицій підкорювач тлумачить як вірність національному духові та відмову підкорятися. Така стійкість культурних форм, яким колоніяльне суспільство поквапилось винести вирок, сама по собі є демонстрацією національного буття. Але така демонстрація відсилає нас до законів інерції. Їй браку наступу, переосмислення суспільних відносин. Є лише вірність чимдалі обмеженішій, інертнішій, порожнішій серцевині.

За одне-два століття експлоатації кордони національної культури надзвичайно звузились. Національна культура перетворилась на каталоґ моделей поведінки, народних костюмів, традицій. Тут все нерухомо. Жадного заохочення до справжньої творчости, жадного натяку на радісне збудження. Злидні народу, національне пригноблення і придушення культури, це — одне й те саме. За століття колоніяльного панування культура повністю втрачає гнучкість, завмирає, кам'яніє. Згасання національної дійсности й аґонія національної культури взаємопов'язані. Ось чому під час визвольної боротьби важливо слідкувати за розвитком відносин між ними. Заперечення культури, нехтування будь-якими проявами національного руху чи національного почуття, проголошення

поза законом будь-якої орґанізації сприяють аґресивній поведінці колонізованих. Але ця поведінка є рефлєктивною реакцією, неспецифічною, анархічною, неефективною. Колоніяльна експлоатація, злидні, хронічний голод чимраз сильніше штовхають колонізованого до відкритої й орґанізованої боротьби. Поступово і непомітно набуває сенсу неминучість остаточного зіткнення, і цю неминучість відчуває більшість народу. Напруга зростає там, де її досі не було. Міжнародні події, крах цілих колоніяльних імперій, протиріччя, притаманні колоніяльній системі, сприяють зародженню і зміцненню бойового духу, визріванню і формуванню національної свідомости.

Це нове напруження, що воно відчувається на всіх рівнях колоніяльної дійсности, позначається і на культурі. В літературі, наприклад, спостерігаємо відносне надвиробництво. Місцеві твори тепер приємно відріжняються від тієї блідої копії літератури колонізатора, що нею вони колись були. Сповненні бажання бути неповторними, Інтелєктуали, що вони за колоніяльної доби були переважно споживачами, стають виробниками. Ця література спочатку обмежуються на поезії та драмі. Згодом з'являються романи, повісті, нариси. Здається, істнує якась внутрішня орґанізація, закон вираження, за якими мірою прояснення цілей і методу визвольної боротьби зникає поетичність. Повністю змінюється тематика. Чимдалі менше гірких і безнадійних нарікань, гучних вибухів гніву, що колись заспокоювали підкорювача. Колонізатор на попередньому етапі заохочував ці вибухи, підбурював до них: грізні заяви, оголення у нещасті, образливі слова загарбник уподібнював до актів катарсису. Заохочувати ці акти означає уникати драматизації, знімати напругу.

Проте така ситуація не може тривати безкінечно. Насправді розвиток національної свідомости у народі впливає на літературну творчість колонізованих інтелєктуалів і наповнює її новим змістом. Постійна згуртованість народу, це — заклик до інтелєктуалів перестати лєментувати. За скаргами слідують звинувачення, за ними — відозви. Далі висуваються гасла. Формування національної свідомости не тільки провокує переворот у літературних жанрах і темах, але також творить нову публіку. Коли на початку колонізовані інтелєктуали творили виключно для гнобителя — щоб чи то зачарувати його, чи то засудити, експлоатуючи

етнічні або особистісні мотиви, — то віднині вони вчаться звертатися до народу.

Лише починаючи з цього моменту можна говорити про національну літературу. У літературній творчості проступають питомо націоналістичні теми. Це, власне кажучи, бойова література у тому сенсі, що вона кличе народ на боротьбу за національне буття. Бойова література, бо вона формує національну свідомість, надає їй чітких обрисів і відкриває нові необмежені можливості. Бойова література, бо вона бере на себе відповідальність, бо вона є сміливістю історичної епохи.

Одночасно переживають відродження закам'янілий фольклор, казки, епоси, народні пісні — вони видозмінюються. Байкарі, що вони колись оповідали далекі від життя історії, тепер оживляють їх і вносять у них багато коректив. Вони намагаються осучаснити минулі битви та наблизити до сьогодення архаїчні форми боротьби, напівзабуті імена героїв, стародавні види зброї. Частіше натрапляємо на алюзії. Замість «колись, дуже давно» говорять: «Те, про що розповідатиму, сталося десь, не тут, але могло статися і тут сьогодні або завтра». Показовим у цьому відношенні є приклад Алжиру. Починаючи з 1952-1953 років, оповідачі, що перед тим могли тільки втомлювати слухача своїми розповідями, почали перетворювати і прийоми, і зміст розповідей. Повернулись колись втрачені слухачі. Відродились форми, характерні для епосу. Це ріжновид правдивого видовища, що вдруге завоювало цінність для культури. Колоніялізм не помилявся, тож 1955 року почав систематично заарештовувати цих оповідачів.

Знайомство народу з новою епічною поемою примушує дихати у новому ритмі, повертає напівзабуте відчуття напружених м'язів і розвиває уяву. Щоразу, як оповідач знайомить слухачів з черговим епізодом, відбувається щось на кшталт викликання духів. Слухачу відкривається істнування людини нового типу. Сьогодення більше не замкнене, а відкрите у всіх напрямках. Оповідач знову дає волю уяві, чаклує, творить. Трапляється навіть, що переродження переживають типи, непідготовлені для такого перетворення, — перевиховуються злодії та волоцюги. В колонізованій країні треба уважно слідкувати за розвитком уяви та творчою винахідливістю народних пісень і епосів. Оповідач обережно намацує очікування народу, вивіряє їх, повсякчас шукає нових форм

— національних форм; здається, що він один, але насправді він може розраховувати на повну підтримку своїх слухачів. Комедія і фарс або зовсім зникають, або втрачають авдиторію. Що ж до драми, вона втрачає провідну ролю у свідомості інтелєктуалів, що переживають кризу. Звільнившись від відчуття безнадії та жадання бунту, драма стала спільною долею народу, вона стала частиною подвигу — минулого і майбутнього.

Заціпенілі форми поступово оживають у прикладному мистецтві. Наприклад, урізноманітнюється різьблення по дереву, що воно донедавна породжувала тисячі однакових облич і поз. Оживають маловиразні або засмучені маски, а руки здіймаються догори, символізуючи дію. З'являються композиції з двох, трьох, п'яти фіґур. Раптова поява сили силенної аматорів або ориґінальних майстрів спонукає традиційні школи до запровадження нововведень. Цей новий чинник культурного життя дуже часто не помічають. Проте його внесок у національну боротьбу життєво важливий. Надаючи обличчям і тілам рухомости, беручи за тему ґрупу, розташовуючи її на одній підставці, художник ніби натякає на орґанізований рух.

Якщо спробувати розгледіти ознаки пробудження національної свідомости в кераміці чи гончарстві, ми побачимо те саме. Образи долають формалізм. Спочатку майже непомітно, але чимдалі кардинальніше змінюються чашки, глечики, тарілки. Більше стає кольорів, що їхня кількість раніше була обмежена, адже вони підкорялись традиційним законам гармонії; тепер кольорів у кілька разів більше, це — вплив революції. Ніхто не зважає на появу вохри та синьки, споконвіків заборонених у даній культурі. Те саме стосується зображення людського обличчя, забороненого, як нам кажуть соціолоґи, у деяких реґіонах, — раптом можливим стає і це. Антропологи й етнолоґи метрополії дуже чутливі до цих змін. Ці зміни засуджують від імені кодифікованого художнього стилю, від імені культурного життя, як воно розвивалось за колоніяльної доби. Фахівців з лав колонізаторів не визнають цієї нової форми та спішать на допомогу місцевим традиціям. Саме колонізатори виступають захисниками традиційного стилю. Ми добре пам'ятаємо, коли по другій світовій війні з’явились нові джазові стилі, такі як бібоп, як реагувала на його появу біла авдиторія (цей приклад тим цікавіший, що тут йдеться не про колоніяльну реаль-

ність). Справа в тім, що для них джаз був лише тугою старого п'яненького неґра після п'ятьох віскі, наріканням на нещасне життя і расизм білих. Щойно неґр усвідомлює себе та починає сприймати світ по-иншому, щойно завдяки йому народжується нова надія, а расистський світ змушують відступати, стає зрозуміло, що він гратиме на трубі так, як підказує його серце, а його голос більше не хрипітиме. Нові джазові стилі народжуються не тільки через економічну конкуренцію. В них вочевидь треба бачити один з наслідків остаточної — хоча й повільної — поразки Півдня у США. Цілком можна припустити, що років за п'ятдесят плакучий джаз-крик бідного, нещасного неґра захищатимуть лише білі, що не бажають розставатися із застиглим образом певного виду відносин, своєрідної форми неґритюду.

За бажання можна було б відшукати приклади тих самих перетворень, поступу і запалу в танцях, ліричних піснях, ритуалах, традиційних церемоніях. Задовго до політичного або збройного етапу національної боротьби уважний спостерігач може побачити і відчути ознаки нової сили, передвісників майбутнього бою. Незвичні форми вираження, небачені теми, що здатні не просто закликати, але й скликати — скликати з певною метою. Усе спрямовано на те, щоби пробудити чутливість колонізованого, перетворити глядача на актора, поразку — на тріюмф. У колонізованого перебудовується сприйняття, коли він наділяє прикладне мистецтво, танок, музику, літературу й усний епос новим значенням і динамікою. Світ виглядає по-новому — не таким приреченим. Наближається неминуче зіткнення.

Ми стали свідками виникнення нового руху у царині культурі. Ми побачили, що цей рух, ці нові форми пов'язані з розвитком національної свідомости. Отже, цей рух прагне до конкретного втілення, закріплення досягнутого. Саме звідси постає необхідність національного суверенітету за будь-яку ціну.

Однією з помилок, що її важко пробачити, є намагання оновити місцеву культуру та ствердити її цінність в рамках колоніяльного панування. Тут ми доходимо парадоксального висновку: у колонізованій країні найпримітивніший, непримиренний, лютий націоналізм є найсильнішим і найдієвішим способом захисту національної культури. Культура, це — передусім вираження нації, її вподобань, заборон, зразків. Нові заборони, цінності, зразки фо-

рмуються на усіх рівнях всього суспільства. Національна культура, це — сукупність усіх цінностей, наслідок внутрішнього та зовнішнього напруження суспільства загалом і окремих прошарків зокрема. В колоніяльній ситуації культура, позбавлена подвійної підтримки нації і держави, чахне і згасає. Передумовою існування культури є національне визволення, відродження держави.

Нація є не просто передумовою культури, постійного творчого бродіння, оновлення, поглиблення культури. Вона є потребою. Саме боротьба за істнування нації розкріпачує культуру, відкриває можливості для творчости. Пізніше саме нація створить для культури умови та форми вираження. В ім’я культури нація задовольняє необхідним вимогам, що тільки й можуть наділити її довірою, правом, динамізмом, творчими здібностями. Крім того саме національний характер дозволяє культурі впливати на инші культури, проникати в них. Що не істнує, те не може діяти на реальність чи впливати на неї. Отже, перше, що має відбутися після відродження нації, це — народження — у біолоґічному значенні цього слова — національної культури.

Так, ми розглянули найглибші тріщини на старих культурних шарах і ознайомились з новими формами самовираження, новими напрямками роботи уяви, що передують вирішальній битві за національне визволення.

Залишилось одне важливе питання. Який істнує взаємозв'язок між боротьбою, конфліктом — політичним чи збройним — і культурою? На час конфлікту культура засинає? Національна боротьба, це — акт культури? І нарешті, чи можна стверджувати, що визвольна боротьба — хай би там якою плідною вона обіцяє бути для культури — сама є запереченням культури? Визвольна боротьба, це — явище культури? Так чи ні?

На нашу думку, орґанізована та свідома боротьба колонізованого народу за відновлення національного суверенітету є найбільш довершеним з усіх можливих актів культури. Успіх у боротьбі не просто дає культурі наснаги; під час бою культура нікуди не зникає. Сама боротьба своїм розвитком, своєю внутрішньою лоґікою розширює горизонти культури та вказує на нові можливості. Визвольна боротьба не повертає національній культурі її колишні форми та цінності. Ця боротьба, що її метою є докорінна зміна відносин між людьми, не може залишити незмінними ні фо-

рми, ні зміст народної культури. Після завершення боротьби зникає не тільки колоніялізм — зникає колонізований.

Це нове людство — людство для себе та для инших — не може не визначити новий гуманізм. Цей новий гуманізм присутній у цілях і методах боротьби. Боротьба, що на неї мобілізовано усі верстви населення, що в ній знайшли своє вираження наміри та прагнення народу, що в ній не бояться покладатися виключно на народ, обов'язково завершиться перемогою. Значення цього виду боротьби в тім, що вона створює найсприятливіші умови для розвитку й уріжноманітнення культури. Після національного визволення, здобутого у такий спосіб, ми не побачимо прикрої безпорадности в царині культури, що її можна спостерігати у деяких молодих незалежних країнах. Все через те, що форма, в якій нація з'являється на світ, має сильніший вплив на культуру. Нація, що народилась зі спільних зусиль народу, що втілює в собі реальні сподівання народу, що вдосконалює державу, істнуватиме доти, доки її культура залишатиметься щедрою на новаторство.

Колонізовані, які переймаються долею культури своєї країни і хочуть надати їй всесвітнього виміру, не повинні покладатися лише на принцип неминучости незалежности, а мають плекати народну свідомість. Національне визволення як ціль, це — одне, а методи та народний зміст боротьби, це — инше. Хочеться вірити, що найближче майбутнє культури та багатство національної культури ґрунтуватимуться саме на цінностях, якими надихались під час визвольної боротьби.

Настав час викрити лицемірство окремих діячів. Там і тут говорять, що вимога національної незалежности, це — етап, пройдений людством. Ми живемо в епоху великих союзів, а відсталі від життя прибічники націоналізму мають зробити роботу над помилками. Ми, своєю чергою, вважаємо, що помилково — і ця помилка може мати серйозні наслідки — бажати перескочити національний етап. Якщо культура є образом національної свідомости, тоді я стверджую, що в нашому випадку національна свідомість є найвищою формою культури.

Самоусвідомлення не зачиняє двері перед спілкуванням. Філософія вчить нас, що навпаки — самоусвідомлення є ґарантією спілкування. Національна свідомість, що вона не є націоналізмом, виводить нас на інтернаціональний рівень. Питання національної

свідомости та національної культури набуває надзвичайної ваги в Африці. Народження національної свідомости в Африці тісно пов'язане з африканською свідомістю. Відповідальність африканця перед своєю національною культурою, це — також відповідальність перед неґро-африканською культурою. Ця подвійна відповідальність спирається не на метафізичні принципи, але на усвідомлення простого правила: кожна незалежна нація в Африці, яка ще не звільнилась від колоніялізму, є нацією в стані облоги, нацією у постійній небезпеці.

Якщо людину пізнають за її справами, тоді можна сказати, що найнагальнішим завданням африканських інтелєктуалів сьогодні є розбудова своїх націй. Якщо національне будівництво розгортається як слід, себто якщо національний шлях відображає прагнення народу та є життєвою потребою африканських народів, тоді національне будівництво обов'язково супроводжуватиметься відкриттям і поширенням спільних цінностей. Національне визволення жадним чином не віддаляє від инших націй, навпаки — саме завдяки національному визволенню нація виходить на історичну арену. Саме в серці національної свідомости зароджується свідомість інтернаціональна. І народження цих близнюків, по суті, є центром всієї культури.

Доповідь, прочитана на другому з'їзді темношкірих письменників і художників у Римі, 1959 рік.

5 Колоніяльна війна та психічні розлади

А війна триває. І ще довго ми гоїтимемо численні — часом невиліковні — рани, завдані нашому народові колоніяльною навалою.

Імперіялізм, що сьогодні опирається справжньому визволенню людини, повсюдно насіяв мікробів занепаду, що їх ми маємо повсякчас постерігати на наших землях і в наших мізках та винищувати.

Тут ми говоримо про психічні розлади, що до них дійшло через національно-визвольну війну, проваджену алжирським народом.

У такій книжці, як ця, психіятричні завваги можуть видатись не на часі чи геть недоречними. Тут ми нічого не вдіємо.

Ми нічого не можемо вдіяти з тим, що у цій війні психіятричних проявів, психолоґічних і поведінкових розладів так багато серед учасників «умиротворення» або у гурті «умиротвореного» населення. Правда в тім, що колонізація своєю суттю, як ми вже знаємо, поповнює ліжка психіятричних лікарень. У ріжних наукових працях від 1954 року ми зауважували французьким і міжнародним психіятрам труднощі, що заходять за «лікування» місцевого населення, коли його намагаються, як той каже, зробити частиною суспільного тіла колоніяльної країни.

Оскільки це є систематичним запереченням иншої людини, фанатичною настановою заперечити, що ті також люди, колоніялізм змушує людей, що над ними він панує, постійно питати себе «хто я насправді?».

Супроть, оборона, опірність, що їх викликає до життя цей жорстокий зудар колонізованих і колоніяльної системи, складають структуру, що відтак розкриває колонізовану особистість. Цю «діткливість» легко зрозуміти, якщо дослідити всі травми, завдані місцевому населенню протягом одного лише дня, прожитого за колоніяльного режиму, та вповні пережити їх. Хай би там як, але треба пам'ятати, що колонізований народ, це — не просто придушений народ. Підчас німецької окупації французи лишалися людьми; підчас французької окупації німці лишалися людьми. В Алжирі бачимо не лише панування, але буквально окупацію самого клаптику землі. Алжирці, їхні жінки у паранджі, пальми та верблюди творять краєвид, природнє тло для присутности людей — французів.

Неприязна природа — непоступлива та вперто бунтівна — у колоніях представлена гущавиною, москітами, тубільцями та лихоманкою. Колонізація успішна тоді, коли вся ця неслухняна природа нарешті вгамовується. Залізниця, прокладена крізь чагарники, висушені болота та місцеві, що їх немає ані економічно, ані політично, — усе це тотожне.

Підчас колонізації, коли вона не наражається на збройний опір, коли шкідливих нервових стимулів більшає, захисні механізми колонізованих заламуються і ті стають континґентом психіятричних лікарень. Пізніше, вже на мирному етапі колонізації, проявляється стала психолоґічна патолоґія, породжувана безпосередньо пригнобленням.

Сьогодні національно-визвольна війна, що її веде алжирський народ протягом останніх семи років, сприяє розвиткові психічних розладів[1]. Тут ми розкажемо про кілька захворювань алжир-

[1] У неопублікованому вступі до перших двох видань «П'ятого року Алжирської революції» ми вже писали про те, що людською спадщиною Франції ув Алжирі буде ціле покоління алжирців, залучене до колєктивного, добровільного вбивства з усіма його психоемоційними наслідками. Французи, що засуджують тортури в Алжирі, все одно додержують суто французького погляду. Ми не дорікаємо їм за це — ми лише зазначаємо: вони бажають дати пільгу сумлінню теперішніх і майбутніх катів і водночас намагаються уникнути морального оганьблення французької молоди. Ми зі свого боку не можемо не зректися цього підходу. Деякі спостереження, зібрані тут, особливо випадки 4 і 5 із серії А, є сумними ілюстраціями, котрі виправдовують

ців і французів, що їх ми вважаємо за характерні. Варто нагадати, що ми пишемо не наукову роботу. Не тут обговорювати семіолоґічні, ґносолоґічні та терапевтичні нюанси. Деякі терміни, вжиті тут, правлять лише за довідку. Проте маємо наголосити:

Клінічна психіятрія, як правило, вважає ріжні розлади, що ми спостерігали у наших пацієнтів, за психози. Найбільшу увагу тут приділяють події, що спричинилася до розладу, хоча в деяких випадках зважають на підклад випадку (психолоґічний, емоційний, фізіолоґічний стан пацієнта), а також на початок хвороби. Нам видається, що в дібраних для цієї книжки прикладах події, що спричиняють розлад, пов'язані передусім із всеохопною нелюдською практикою, котра робить враження, що люди потрапили до справжньої апокаліпсиси; з духом, що їм дихають усі в Алжирі, — духом, спраглим крови, з духом, що не знає жалю.

Випадок №2 із серії А, це — типовий психоз, але випадки №№1, 2, 4, і 5 із серії Б свідчать про набагато глибшу причинність, хоча насправді ми не можемо говорити про якийсь конкретний випадок, що викликав ці розлади. Якщо визначати їх, виходячи з даних, що їх ми маємо, це психози; проте тут ми маємо зважити на війну — війну, що вона як загалом, так і в окремих проявах є колоніяльною. Після двох великих світових воєн досить публікацій про психічні патолоґії салдатів, що брали участь у війні, та цивільних, що були в евакоації або стали жертвами бомбардувань. На сьогодні нові характеристики деяких з психіятричних описів, уміщених тут, засвідчують — для тих, хто ще сумниться, — що ця колоніяльна війна своєю патолоґією являє новий тип.

Ще одну думку, що вона зайшла, — ми певні — треба переціните. Це думка, що ці розлади не є небезпечними. Випадки посттравматичного ефекту, коли повністю порушено загальний психічний стан особистости, справді є, щоправда, і тут є винятки. Ми вважаємо, що шкоду патолоґічних процесів накшталт тих, що вивчаємо тут, звичайно применшують. Ці розлади тривають місяцями, руйнуючи еґо, та практично завжди лишають по собі слаб-

цей страх, що пойняв французьких демократів. Хай там як, але наша ціль — показати, що тортури, природно, найбільше шкодять особистості катованого.

кість, видну простим оком. Виходячи з усіх наявних свідчень, безпомильно можна пророкувати сумне майбуття такого пацієнта.

Наш погляд найліпше проілюструє такий приклад. В одній африканській країні, що кілька років тому виборола незалежність, ми мали нагоду надати терапевтичну допомогу патріотові, що брав участь в опорі. Цей 30-річний чоловік звернувся до нас по допомогу та пораду, бо щороку певного дня страждав від тривалого безсоння, супроводжуваного тривогою та думками про самогубство. Того дня він за завданням своєї орґанізації установив бомбу в одному місці. Внаслідок цього загинуло 10 чоловік[2].

Цей боєць, що ніколи не задумувався про свої передні дії, дуже ясно усвідомив, чого вартувала йому національна незалежність. Подібні випадки порушують питання відповідальности підчас революційної боротьби. Наші спостереження стосуються періоду 1954-1959 років. Одних пацієнтів оглядали в Алжирі — в громадських лікарнях або в приватних клініках; инших лікували медичні підрозділи Армії національного визволення.

СЕРІЯ А

Тут наведено 5 випадків. Це як алжирці, так і европейці, що мали схожі симптоми психічних розладів типу психозів.

---

[2] Обставини, що сприяють появі симптомів, цікаві кількома сторонами. За кілька місяців після проголошення країною незалежности він познайомився з кількома людьми з гурту колишніх колоністів, і ті виявилися дуже приємними людьми. Ці чоловіки та жінки приязно вітали нову незалежну країну та віддавали належне сміливості патріотів, що виборювали її. Боєць пережив щось накшталт запаморочення: він захвилювався через те, що серед жертв його бомби могли бути такі люди. Правда, що розбомблене кафе було знане як місце зустрічі відвертих расистів, проте це не означало, що в нього не міг зайти щось випити перехожий. Відтоді, як його вперше охопило це почуття тривоги, чоловік намагався не думати про передні події. Неймовірно, та за кілька днів до тієї дати симптоми неодмінно повторювалися. По тому вони заходили реґулярно.

Иншими словами, наші дії ніколи не дадуть нам спокою. Накази, умови підготовки, виконання, причини можна пізніше змінити. Це лише одна з найлегших пасток, що їх підготувала нам історія та її визначальні чинники. Проте чи можемо ми уникнути «запаморочення»? І хто буде певен того, що не страждатиме на нього?

ВИПАДОК №1: Імпотенція в алжирця, що зайшла після того, як салдати зґвалтували його дружину

Б. — 26-річний чоловік. Він прийшов до нас, справлений медичною службою Фронту національного визволення (ФНВ), щоби вилікувати безсоння та постійний головний біль. Колишній водій таксі, він вступив до лав націоналістичної партії, бувши 18-річним молодиком. Від 1955-го він член ФНВ. Не раз користав зі своєї таксівки, щоби перевозити листівки й активістів. Коли репресії стали жорсткішими, ФНВ почав воювати в центрах міст. Отже, Б. мав перевозити бойовиків до місця виконання завдань, а також часто чекати на них там, щоби потім забрати.

Проте одного дня посеред европейської частини міста після серйозного бойового нападу, коли район блокували зусибіч, він мусив залишити своє таксі, а бойовий загін розсіявся. Б., що він спромігся втекти та прорватись крізь лінію оточення, сховався у будинку друга. За кілька днів, не маючи змоги повернутись додому, він за наказом командування став до лав місцевого партизанського з'єднання.

Впродовж кількох місяців він не мав жадної звістки від своєї дружини та маленької доньки (котра мала 1 рік і 8 місяців). Водночас він дізнався, що поліція кілька тижнів шукала його в місті. Опісля, вже бувши два роки у партизанах, він отримав листа від дружини, де вона просила забути її, збезчещену, та не думати вертати до неї.

Ці звістки стурбували його і він попросив свого командира відпустити його — таємно відвідати дім. Йому відмовили; разом з тим вжили заходів, аби з його дружиною та батьками побачився хтось із членів ФНВ.

За два тижні командир загону, де воював Б., дістав докладні відомості.

Коли виявили, що він залишив таксі (а в салоні було знайдено вогнепальну зброю), його домівку відвідали французькі салдати та поліція. Коли зрозуміли, що чоловіка нема, забрали його дружину та тиждень тримали її у себе.

Її розпитували про чоловікових знайомих, протягом перших двох днів жорстоко били. На третій день один французький салдат

(чи офіцер — вона не знала напевне) наказав иншим вийти з кімнати й зґвалтував її.

Перегодом ще один салдат — вже прилюдно — зґвалтував її, сказавши: «Якщо колись уздрієш свого нікчему, не забудь сказати йому, що ми зробили з тобою». Вона була там ще протягом тижня, хоча її уже не допитували. Потім їй дозволили повернутися додому. Коли вона розповіла цю історію своїй матері, та вмовляла її розповісти Б. все, що сталося. Отже, щойно з'явився зв'язок з чоловіком, вона зізналась у своєму безчесті. Б. не мав змоги володитися, отже, щойно вспокоївся, він зміг опанувати свої почуття. Довго бувши в лавах руху опору, він чув чимало історій про алжирських жінок, яких ґвалтували або катували, і міг на власні очі бачити чоловіків цих скривджених жінок, тому його власне горе не діткнуло його так болюче.

1958 року він мав поїхати закордон, мавши завдання. Просто перед тим, як Б. мав вернути до свого підрозділу, товариші й командири постерегли, що він розсіяний, що він страждає на безсоння. Його від'їзд відклали та доправили Б. на медичний огляд. Отоді ми стріли його. Говорити з ним було легко, він мав виразисту міміку, навіть завиразисту. Силувані усмішки. Він мав цілком добрий вигляд: «Я справді дуже добре почуваюсь, дуже добре. Зі мною вже все гаразд. Дайте покріпущих засобів, трохи вітамінів, і мені покращає». Було знати, що він має якусь гризоту. Його негайно доправили до лікарні.

Вже на другий день його оптимізм загас, і перед нами постав чоловік у глибокій депресії, що страждає на брак апетиту та ввесь час лежить. Він уникав говорити про політику та не виявляв жадного інтересу до того, що стосувалося національної боротьби. Він не хотів чути новин про війну за незалежність. Розмовляти з ним було вже тяжко; щоразу це забирало багато часу, але за кілька днів нам вдалося осягнути його історію.

Бувши за кордоном, він спробував вступити у статевий зв'язок, проте зазнав невдачі. Подумавши, що він утомився, що причиною шалений темп життя і недоїдання, за два тижні він знову спробував. І знову зазнав невдачі. Друг порадив йому пити вітамін Б-12 у таблєтках; нова спроба — нова невдача. Ба більше, за кілька секунд до статевого акту він мав непереборне бажання розірвати фотокартку своєї маленької доньки. Такий символічний

зв'язок змусив нас припустити, що тут є несвідомий потяг до жорстокости. Проте після кількох розмов і сну, що у ньому пацієнт бачив маленьке кошеня, що розкладалось у нього на очах і дуже смерділо, нам довелося вивчати инше. «Ця дівчинка», — сказав він нам одного дня, оповідаючи про свою маленьку доньку, — «має щось гниле всередині». Відтоді Б. почав ще більше страждати на безсоння, і, незважаючи на великі дози нейролєптиків, очевидно був нервово збурений; медслужба визнала цей стан вельми небезпечним. Потім він вперше розповів нам про свою дружину, посміхаючись і примовляючи: «Вона спробувала француза». Оцієї хвилі ми й змогли відтворити всю історію — Б. сказав, що перед кожним статевим актом думав про дружину. Всі таємниці, що їх він виказав підчас співбесіди, були досить цікавими.

«Я одружився з цією дівчиною, хоча кохав свою двоюрідну сестру. Проте батьки знайшли для своєї доньки иншу добру пару. Отож я погодився одружитися з першою-ліпшою, що її знайшли для мене мої батьки. Вона була милою, але я не кохав її. Я запевняв себе: ти ще молодий, почекай трохи і знайдеш свою дівчину, розлучишся з цією і щасливо заживеш у новому шлюбі. Так що бачите — я був не дуже прив’язаним до дружини, а з початком війни я іще віддалився від неї. Зрештою я приходив додому просто щоб поїсти і поспати та зовсім не спілкувався з нею.

У партизанах, коли я почув, що її зґвалтував француз, я спочатку страшенно злував через цих негідників. Але потім я сказав собі: „Ну, це не так серйозно, її не вбили. Вона може почати життя наново". І тоді за кілька тижнів я зрозумів, що вони зґвалтували її, шукаючи мене. Її покарали за те, що вона мовчала. Вона могла би назвати ім’я хоча б одного чоловіка з руху, й з оцим вони могли б вийти на всю мережу та знищити її, а, можливо, навіть заарештувати мене. Це було зґвалтування не тому, що їм не було що робити, чи з садистських мотивів, як, я бачив, було по селах. Це було зґвалтування сильної жінки, що ладна була піти на все, аби тільки не видати свого чоловіка. І цим чоловіком був я. Ця жінка врятувала мені життя та захистила орґанізацію — її зганьбили саме через це. Проте вона не сказала мені: „Дивись, якої кривди я зазнала через тебе»; вона сказала: „Забудь мене, іди з богом — мене обезчестили”.

Саме тоді я вирішив повернутися до дружини по війні; треба сказати, що я бачив, як селяни втирали сльози своїм дружинам після того, як їх було зґвалтовано у них на очах. Це дуже діткнуло мене; ба більше, маю визнати, що спочатку я не міг зрозуміти їхнього ставлення. Але ми завжди намагались вивчати такі справи та роз'яснювати ситуацію цивільним. Я бачив, як цивільні зголошувалися одружитися з дівчиною, зґвалтованою французькими салдатами та вагітній. І я зрозумів дружину.

Так, я вирішив повернутись до неї, проте я зовсім не знав, як поводитись, коли побачу її. Не раз, як я дивився на фотоґрафію дочки, я думав, що її також збезчещено, і нам зав'язало світ. Якби вони катували її, чи вибили їй всі зуби, чи зламали руку, я б не зважив. Але як можна забути це? І чому вона все розповіла мені?»

Потім він запитав мене, чи вважаю я, що його «статева неспроможність» пов'язана з його поневіряннями.

Відповідь: «Може бути».

Потім він сідає на ліжку:

— Що б ти зробив, якщо б це сталося з тобою?

— Не знаю...

— Чи нав'язав би знов стосунки зі своєю дружиною?

— Думаю, що так...

— А, бачиш... ти не певен...

Кладе голову на руки і за мить залишає кімнату. Перегодом він ізнов узяв участь у політичних дискусіях, а головний біль і брак апетиту йому поменшали.

За два тижні повернувся до свого підрозділу, сказавши мені: «З незалежністю я поверну свою дружину. Якщо не поведеться, я навідаюся до тебе в Алжирі».

ВИПАДОК №2: Недиференційована жадоба вбивати в особи, котра вижила після масового розстрілу

С., 37 років, фелах. Родом з дуару побіля міста Константина. Політика не була йому в голові. Від початку війни район став ареною жорстоких боїв між алжирськими національними силами та французькою реґулярною армією. Хоч С. бачив і загиблих, і поранених, він був невтральним. Разом з тим селяни, як і решта місцевого люду, час від часу допомагали алжирським бійцям, що пере-

сувались територією. Одного дня на початку 1958 року французи влаштували засідку неподалік села. Потім ворожі війська оточили поселення, що в ньому, до речі, не було жадного бійця. Всіх мешканців допитували, але всі мовчали. За кілька годин гелікоптером прибув французький офіцер. «Робите шум, братця, робите шум», — гукнув він. — «До ноги!» Запалали оселі; місцевих жінок, що намагались винести бодай якийсь одяг чи їжу, відганяли прикладами. Хтось під колотнечу утік. Усіх чоловіків, що залишилися, зібрано біля *ваді*, де і влаштували розправу. Двадцять дев'ять чоловік розстріляли впритул. С. поранили двома пострілами: перша куля пройшла крізь праве стегно, друга — через ліву руку, роздробивши плечову кістку.

С. знепритомнів і отямився, коли вже прибула ґрупа Армії Національного Визволення (АНВ). Йому надала допомогу медслужба. Чоловіка евакуювали, щойно була змога. Супровід занепокоївся дедалі більшою неадекватністю його поведінки. С. вимагав пістолета, хоча був цивільним, до того ж безпорадним. Він відмовлявся йти перед людей, байдуже кого; він протестував проти будь-чиєї присутности поруч. Одного разу вночі селянин захопив салдатський пістолет і доволі невправно намагався поцілити у сплячих бійців. Його роззброїли, зв'язали руки і так доправили до Центру.

С. почав свою розповідь з того, що він не помер, а лише вдав із себе мертвого. Поступово ми відтворили картину вбивства, що він намагався скоїти. С. не тривожився, але переживав сильне нервове збудження, а за кризи навіть кричав. Бучі він не збивав, але дошкуляв працівникам своїм неперервним базіканням, і весь персонал був готовий до спроб «вбити кожного». Бувши в шпиталі, С., застосувавши імпровізовану зброю, напав на вісьмох пацієнтів. Лікарям і медсестрам теж був щедрий на кулаки. Ми були подивовані відсутністю звичної у таких випадках прихованої форми епілепсії з властивою їй всеохопною аґресією, що проявляється майже завжди.

Застосували лікування глибоким сном. На третій день щоденне спілкування принесло плоди. Вдалось з'ясувати динаміку патолоґічних процесів. Алжирець поступово психічно видужував. Ось кілька висловів пацієнта:

«Господь зі мною… але він точно не був з мертвими… мені страшенно пощастило … живучи, треба вбивати, щоб не вбили тебе… Коли я думаю, що нічого не знав про те, що коїться… Серед нас є французи. Вони маскуються під арабів. Їх всіх треба перебити! Дайте мені кулемет! Всі ці самозванці-араби — французи… і вони не облишать мене. Щоразу, коли я хочу спати, вони входять до мене в кімнату. Але тепер я все про них знаю. Всі хочуть моєї смерти. Але я захищатимусь! Я їх виб'ю всіх до ноги! Переріжу горлянку по-ряду, і вам також. Ви хочете покінчити зі мною, але нічого у вас не вийде. Я б убив вас самим лише поглядом. Дорослих і малих, жінок, дітей, собак, птахів… — усіх повбиваю і тоді спатиму спокійно…»

Усе це було сказано уривчасто; він ставився вороже, був відчуженим і погірдливим.

Після трьох тижнів нервове збудження зникло, натомість зайшло небажання спілкуватися, певне усамітнення, тобто можна було побоюватись нового серйозного загострення хвороби. Проте за місяць він попросив, щоб його виписали, та спробував нагледіти собі роботу, що міг її робити, бувши інвалідом. Пізніше він долучився до ФНВ. Шість місяців потому він пройшов повторний медогляд. Почувався він добре.

ВИПАДОК №3: Яскраво виражений психоз деперсоналізованого типу після вбивства жінки у запалі

Дж. — колишній студент, салдат АНВ, 19 років. Його хвороба проявилась за кілька місяців до прибуття в Центр. Характерна зовнішність: пригнічений стан, смажні уста, завше змокрілі руки, груди, що постійно здіймалися від тяжких зітхань. Тривале безсоння. Дві спроби самогубства, як зайшов розлад. Підчас розмови видавалося, що пацієнт має слухові галюцинації. Іноді на кілько секунд він пильно дивився в певну точку, тоді обличчя жвавішало, ніби він обсервує якесь дійство. Думки неясні, фрази та жести зненацька уриваються (явища, що їх у психіятрії називають блокуванням). Проте дещо привернуло нашу увагу: пацієнт твердив про пролиту кров, про знекровлені артерії, про порушення серцебиття. Він благав зупинити йому кровотечу, не дати вампірові просто тут, у шпиталі, виссати його кров. Іноді він не міг розмов-

ляти і просив олівця. Він писав: «Я втратив голос; життя полишає мене». Виразна деперсоналізація зраджувала загрозливу стадію хвороби.

Підчас розмови пацієнт кілька разів згадав жінку, що приходила вночі збиткуватися з нього. Передньо вдалося з'ясувати, що його матір, яку він дуже любив, загинула, й ніщо не розраджує його (згадуючи про неї, він щоразу не годен був опанувати голосу і стримати сліз); тому, говорячи з ним, я взявся до óбразу матері. Коли я попросив описати жінку, що полонила його, навіть переслідувала його, пацієнт зізнався, що це не чужаниця, — він чудово знав її і убив. Тож перед нами постало завдання з'ясувати, чи справа тільки в підсвідомому комплєксі вини, що виник через утрату матері, що його був описав Фройд у «Скорботі та меланхолії». Ми попросили пацієнта докладно розповісти все щодо тієї жінки, котру він так добре знав і буцімто убив. Ось що нам вдалось реконструювати з його історії:

«Я поїхав з міста, де навчався, щоби долучитися до партизанів. За кілька місяців отримав звістку про рідних. Я дізнався, що матір розстріляв впритул французький салдат, а двох сестер забрано до казарм. Досі не знаю, що з ними. Смерть матері мене сильно вразила. Батько помер кілька місяців до того; я був єдиним чоловіком у родині й залюбки опікувався матір'ю та сестрами. Одного дня ми навідалися до маєтку, що належав колоністам, де управитель, знаний колоніст, убив двох алжирських цивільних. Ми прийшли до нього вночі, проте його не було — лише дружина. Побачивши нас, вона почала благати, щоби ми не вбивали її: „Знаю, ви прийшли по мого чоловіка. Але його тут нема. Скільки разів казала йому: не лізь у політику". Ми вирішили зачекати на нього. Дивлячись на цю жінку, я не міг не думати про матір. Вона сиділа в кріслі і, здавалось, шугає десь думкою. Я думав собі, чому ми досі її не вбили. Раптом вона постерегла мій погляд. Вона кинулась до мене, волаючи: „Будь ласка… не вбивайте… у мене діти". За мить вона була мертва — я вбив її ножем. Командир роззброїв мене і наказав забиратися. За кілька днів мене допитав командувач району. Я був певен, що мене розстріляють, та мені було

байдуже[3]. А потім я постійно блював після їжі та погано спав. А потім ця жінка стала приходити щоночі, жадаючи моєї крови. А як же кров моєї матері?»

Уночі, коли пацієнт лягав спати, до кімнати «вдиралися» жінки — всі на один копил, усі — вона. Багато копій однієї жінки, кожна з відкритою раною в череві. Вони були виснажені, бліді та не сказати які худі. Ці жінки турмосили молодого пацієнта, вимагаючи повернути пролиту ним кров. У цей час кімната сповнювалася звуків біжучої води; вона лилася так гучно, ніби це нуртував водоспад, і молодий пацієнт бачив, як весь паркет у кімнаті просякав кров'ю — його кров'ю, а жінки тим часом пишалися, їхні рани гоїлися. Пацієнт прокидався упрілий, знесилений і до світанку не годен був вспокоїтися.

Його лікували протягом кількох тижнів, і онероїдний синдром (нічні страхіття) практично зник. Проте серйозно уражено його особитість: щойно він згадує матір, як убита ним жінка постає перед ним удвічі жахливішою. Уважаємо, що хлопцеві зарадить лише час, хай яким ненауковим є це тверджіння.

ВИПАДОК №4: Поліцейський-европеєць у депресії, бувши на лікуванні, вздрів одну зі своїх жертв — алжирського патріота, що впав у ступор

А., 28 років, одружений. Дітей не має і кілька років разом із дружиною лікувався, але, на жаль, без успіху. До нас доправлений керівництвом через відхилення у поведінці.

Почалося удатно: він оповідав нам про свої проблєми. Дружина та її батьки непогано ставилися до нього, колєґи також були приязні, його високо ставило керівництво. Його турбували крики, що їх він чув уночі й не міг спати через них. Влітку, лагодившись до сну, він причиняв вікна та щільно запинав їх. Дружина мліла від задухи, а він затуляв вуха, щоби не чути вереску. Часом чоловік серед ночі вмикав радіо чи музику, бодай не чути того нічно-

[3] На підставі рішення судмедекспертизи, що в ньому зазначалось, що дію зумовила хвороба, судове провадження, ініційоване ґенеральним штабом, закрили.

го галасу. Врешті він докладно розповів нам усе, що так непокоїло його.

Кілька місяців тому його перевели до бриґади, що протидіяла ФНВ. Спершу доручили пильнувати підозріливі крамниці й кафе. Одначе за кілька тижнів він уже працював виключно в головному поліцейському управлінні, де допитував, а зізнання майже завжди вибивано. «Справа в тім, що затримані ніколи ні в чому не зізнавались».

Він пояснював: «Іноді хотілося сказати, що коли б вони мали бодай дещицю поваги, то заговорили б, не змушуючи нас годинами вибивати інформацію слово по слову. Кричи не кричи — мовчать, як стінка. На всі поставлені нами запитання затримані відповідали „не знаю". Навіть коли йшлося за їхні імена. Коли ми запитували, де вони живуть, вони знову відповідали „не знаю". Звісно, нам треба було пройти через це. Затримані багато кричали. Спочатку я сміявся, а потім мене почало тіпати. Тепер коли я чую чийсь крик, то можу з певністю сказати, на якому етапі допит. Хлопець, що отримав два удари кулаком і почуває пояс із поліційною дубинкою в себе біля вуха, говорить по-особливому, кричить по-особливому і навіть про власну безвинність заявляє по-особливому. Почеплений за зап'ястя по двох годинах має инший голос. Після «ванни» — ще инший тощо. А надто він одмінюється після елєктрошоку, тоді, коли вже справді непереливки. Здається, хлопчина вмре щомиті. Звісно, є й такі, котрі не кричать, міцні горішки. Вони думають, що їх уб'ють у будь-якому разі. Але нам не потрібно вбивство — нам потрібна інформація. Коли маєш справу з видержливими, то перш за все треба змусити їх заверещати — а це буде, так чи так. І це вже перемога. Працюймо ще. Зауважте: ми хотіли б уникнути цього. Але допитувані не дають нам пільги. Тож я прийшов, бо тепер чую крики, навіть коли я вдома. Надто крики тих, хто вмер у головному управлінні. Лікарю, мені це по зав'язку, ця робота мені спротивилася. Якщо ви вилікуєте мене, я клопотатимусь про переведення до Франції. Якщо вони відмовляться — вийду на відставку.

Взявши це до уваги, я виписав йому лікарняний. Оскільки пацієнт відмовився від госпіталізації, я надавав йому допомогу приватно. Перед терапевтичним лікуванням мені терміново зателєфонували з мого відділу. Коли А. дістався мого будинку, дру-

жина запропонувала зачекати на мене, але він вважав за краще прогулятися подвір'ям клініки, а тоді вернути і побачитись зі мною. За кілька хвилин я зустрів його, йдучи додому. Він сперся на дерево, виглядав виснаженим, тремтів і геть спітнів: очевидно, переживав емоційну кризу. Я посадив його у машину і відвіз до себе додому. Вже лежачи на дивані, він розповів, що побачив у клініці пацієнта, якого допитували в поліцейських казармах, підозрюючи, що він учасник алжирського руху опору. Його діяґноза — «порушення ступорозного характеру, пов'язані з пережитим шоком». Згодом з'ясувалось, що поліцейський застосував тортури до нього. Я дав поліцейському заспокійливе. Помоглося. Потім, як він пішов, я попрямував до будівлі на території клініки, де лежав алжирець. Пацієнта не було, хоча персонал не постеріг, як той щез. Врешті ми знайшли його — він намагався скоїти самогубство в туалеті: він теж упізнав поліцейського і думав, що той прибув, аби розшукати його і доправити назад, до казарм.

По тому А. ще кілька разів відвідав мене, а потім, після значного поліпшення, повернувся до Франції через стан здоров'я. Що ж до алжирського патріота, то персоналу довелось докласти чималих зусиль, переконуючи його, що він снив, що йому привиділося, що поліцейським не вільно входити до клініки, що він знесилений і про нього подбають тощо.

ВИПАДОК №5: Інспектор поліції, европеєць, що тортурував дружину та дітей

Р., 30 років, прийшов на консультацію сам. Він — інспектор поліції. Зазначає, що останніми тижнями «все пішло шкереберть». Одружений, має трьох дітей. Багато палить: п'ять пачок на день. Він втратив апетит, йому часто снились кошмари, проте звичайні, не характерні. Найбільше його непокоїло, коли «безум нападав». Найбільше Р. не подобалось, коли йому суперечили. «Чи не могли б ви мені це пояснити, лікарю? Щойно хтось починає сперечатися, мені кортить його вдарити. Навіть не бувши на роботі я відчуваю, що хочу пустити юшку з носа всім, кого заскочу, хоча на це немає жадних причин. Ось, припустімо, іду я до кіоску купити ґазети. Там багато людей. Ясно — треба чекати. Я простягаю руку (до речі, кіоскер — мій приятель) по ґазети, а хтось з черги визивно ди-

виться на мене і каже: „Додержуй черги”. Мені зразу хочеться віддубасити його. Думаю собі: „Якби я злапав тебе бодай на кілька годин, голубе, ти вже б не удавав з себе розумаху”». Його дратує шум. Вдома його не полишає бажання когось ударити. Він це й робить — б’є своїх дітей, навіть півторарічного малюка, причому вкрай жорстоко.

Настрашив його випадок, що стався одного вечора. Дружина докоряла йому биттям дітей: «Кажу тобі — спитай будь-кого — ти з’їхав з глузду», він добряче почастував її товчениками, прив’язав до стільця, приказуючи: «Я тобі покажу, почім ківш лиха».

Він прочуняв, тільки зачувши голосний дитячий плач. Чоловік розв’язав дружину і, зваживши на свою поведінку, вирішив наступного дня проконсультуватись в лікаря, що «спеціялізується на нервах». Він зазначив, що раніше не знав за собою нахилу до подібних дій, дітей карав рідко і ніколи не сперечався з дружиною. Це зайшло, відколи «все пішло не так». «По суті, ми зараз працюємо як салдати. Останнього тижня чинили так, наче ми в армії. Урядове панство заявляє, що війни в Алжирі немає, а „рука закону”, себто поліція, має напутити бунтівників буковою наукою. Але ж ув Алжирі справжня війна. І коли вони це зрозуміють, буде запізно. Що мене гнітить найбільше — то це тортури. Ви ж не знаєте, що це, чи не так? Буває, що я катую 10 годин поспіль...»

— Що ви відчуваєте, коли катуєте людей?

— Ви, мабуть, не повірите, але це дуже тяжко… Щоправда, працюємо ми навпереміну, проте ніколи не ясно, коли змінятися. Кожен сподівається, що саме він ось-ось виб’є інформацію, і стежить, щоби пташку не мав колєґа. Її так гарно успособили, а вся слава дістанеться не тобі. Тож іноді ми дозволяємо їм піти. А іноді — ні.

Часом навіть пропонуємо допитуваним власні гроші, щоб заохотити їх до співпраці. Наша проблєма така: чи голінний ти домогтися того, щоб він заговорив? Ходить о честь мундира. Ти змагаєшся з иншими. Врешті-решт все завершується розбитими кулаками; кличеш сенеґальців: вони ж можуть докластись або надто, або навпаки — замало. Прагнеш успіху — мусиш бути лисом. Маєш чути, коли наддати, а коли й перебути. Це треба вміти відчувати. Коли допитуваному поскубано пір’ячко, гамселити його більше не треба. Ось чому роботу варто робити самому: тобі краще

знати, як посувається справа. Я проти того, щоб доручати хлопця иншим і лише час від часу перевіряти, в якому він стані. В жадному разі у допитуваного не має зайти враження, що живому йому від тебе не піти. Що з розмови, якщо вона не порятує життя? Так з нього не вичавиш ані слова. Він має надіятись, бо лише надія змусить його говорити.

Але найбільше я хвилююсь через інцидент із дружиною. Зі мною справді щось не так. Допоможіть мені, докторе.

Начальство відмовилось надати йому відпустку за станом здоров'я, і, позаяк він не хотів отримати посвідку від психіятра, ми допомагали поза службою. Недоладність такого лікування очевидна. Чоловік чудово усвідомлював, що причиною його негараздів була та специфічна робота, що її він робив по кімнатах допитів, хоч він і намагався умити руки, покликаючись на «теперішній непевний час». Оскільки в нього не було на думці облишити катувати (це видавалось йому вар'ятством, адже означало б як стій відставку), пацієнт одверто просив зробити так, щоби можна було тортурувати, не почуваючи гризоти, бувши адекватним і спокійним, як і досі[4].

СЕРІЯ Б

Ми зібрали тут кілька випадків або ґруп випадків, спричинених тотальною війною, що пойняла Алжир.

ВИПАДОК №1: Вбивство двома малолітніми алжирцями (13 і 14 років) свого европейського приятеля

Йдеться про судово-медичну експертизу. Двох юних алжирців-школярів звинувачено у вбивстві одного зі своїх приятелів — европейця. Вони визнали свою провину. Злочин реконструювали, додавши до справи фотоґрафії. Один з хлопчиків тримав жертву, коли другий вдарив її ножем. Малолітні обвинувачені не зреклися

[4] Виходячи з цих спостережень, можемо констатувати наявність певної цілісної системи, що нікого не жаліє. Кат, що полюбляє пташок та кохається в симфоніях чи сонатах, це — просто одна із стадій процесу. Далі — існування, що є цілковитим і доконечним садизмом.

своїх свідчень. Ми кілька разів досить довго говорили з ними, тут наводимо найхарактерніші з їхніх висловлювань.

а) *Тринадцятирічний хлопчик:*

— У нас були з ним нормальні стосунки. Щочетверга ми разом грали в рогатки на пагорбі, за селом. Він був нашим добрим другом. Він більше не ходив до школи — хотів бути масоном, як і його батько. Одного дня ми вирішили вбити його, тому що европейці хочуть убити всіх арабів. Ми не могли вбити дорослого. Але ми могли вбити такого, як він, бо він був того ж віку, що й ми. Ми не знали, як убити його. Ми хотіли вкинути його до канави, але він не забився насмерть. Тому ми взяли ніж з дому. Ми вбили його.

— Але чому ви обрали саме його?

— Він грався з нами. Інший хлопчик не пішов би на гору разом з нами.

— Але ж ви товаришували?

— Так, але чому вони хочуть убити нас? Його батько в міліції, і він сказав, що нас треба всіх перерізати.

— Але він нічого не казав тобі?

— Він? Ні.

— Тепер він мертвий, ви знаєте.

— Так.

— Що значить бути мертвим?

— Коли це все скінчилось, ти йдеш на небеса.

— Його вбив ти?

— Так.

— Чи турбує тебе те, що ти вбив когось?

— Ні, бо вони хочуть вбити нас, тому...

— Ти переймаєшся тим, що зараз у в’язниці?

— Ні.

б) *Чотирнадцятирічний хлопчик:*

Цей юний обвинувачений разюче контрастує з його шкільним товаришем. Він майже чоловік, дорослий, з розвиненими м’язами, це — зраджують і його зовнішність, і його відповіді. Він не відмагався, що скоїв вбивство. Чому вбив? Він не відповів, але

сам спитав мене, чи я коли-небудь бачив у в'язниці европейця. Бодай одного европейця заарештовано та ув'язнено за вбивство алжирця? Я відповів, що справді — ніколи не бачив у в'язниці жадного европейця.

— Але алжирці гинуть щодня, чи не так?

— Так.

— То чому по в’язницях самі тільки алжирці? Чи можете Ви пояснити мені це?

— Ні. Але скажи мені, чому ви вбили цього хлопчика, який був вашим другом.

— Я розповім чому. Щось знаєте про Ріве?[5]

— Так.

— Там вбили двох моїх родичів. У нас вдома казали, що французи заприсяглися вибити нас усіх — усіх до ноги. І чи заарештували вони хоча б одного француза за всіх тих вбитих алжирців?

— Я не знаю.

— Там нікого взагалі не затримали. Я хотів піти в гори, але я замалий. Так Х. і я вирішили, що вб’ємо европейця.

— Чому?

— На вашу думку, що ми скоїли?

— Я не знаю. Але ти дитина, а все, що відбувається, обходить дорослих.

— Але вбивають і дітей...

— Це не привід убивати друга.

— Гаразд, я вбив його. Тепер ви можете робити все, що вам заманеться.

— Ваш друг компанував щось на вас?

— Нічого він мені не зробив.

— Отже...

— Так.

[5] Ріве — село у департаменті Алжир, що зажило сумної слави 1956 року. Якось увечері село захопила французька міліція, що виволікла сорок чоловік зі своїх домівок і вбила їх.

ВИПАДОК №2: Параноя і суїцидальна поведінка, захована під «терористичною діяльністю», у молодого двадцятидворічного алжирця

Цього пацієнта доправила до нашої клініки французька судова влада. По медичному оглядові та юридичному висновку французьких психіятрів, що практикують ув Алжирі, змушені були вжити заходів.

Пацієнт знесилений і спантеличений. Його тіло збасаманене; два переломи щелепи унеможливлювали нормальне харчування, пацієнт харчувався лише почерез преріжні ін'єкції.

За два тижні в нього зникли провали в пам’яті; ми змогли сконтактуватися й реконструювати драматичну історію цього молодика.

Ще хлопчиком він записався у скаути, що йому дуже подобались. Він став одним з головних лідерів мусульманського руху скаутів. Але в дев'ятнадцятирічному віці він залишив скаутів, щоби займатися тільки професією: він виробляв копіювальну техніку, був прикидливий до книжки і мріяв стати добрим фахівцем. Перше листопада 1954 року він кохався в роботі, як і доти. У той час він не цікавився національною боротьбою. Він вже не вчащав до своїх колишніх товаришів. Тепер він говорить, що «йому залежало лише на підвищенні своєї технічної кваліфікації».

Проте якось у середині 1955 року, коли вся родина зійшлась докупи, у нього раптом зайшло враження, що батьки вважають його зрадником. За кілька днів це враження стало заникати, але підсвідомо він чув щось непевне, якесь занепокоєння, що його він не осягнув.

Через це він вирішив завжди їсти похапцем, уникаючи сімейного кола, і замкнувся у своїй кімнаті. Він уникав усіх контактів. Саме в цей момент сталася катастрофа. Одного дня, о пів на першу, йдучи вулицею, він ясно почув голос, що зве його боягузом. Він озирнувся, але нікого не було. Він прискорив крок і вирішив, що відтоді не ходитиме на роботу. Він не виходив зі своєї кімнати та не вечеряв. Вночі зайшли ускладнення. Протягом трьох годин він чув преріжні обра́зи, що сповнювали ніч, лунаючи йому в голові: «Зрадник, боягуз... всі твої брати помирають ... зрадник, зрадник...».

Його пойняла невимовна тривога: «Вісімнадцять годин моє серце билося у ритмі 130 ударів на хвилину. Я думав, що помираю».

Відтоді пацієнт не міг проковтнути і кусника. Він вочевидь марнів, замкнувся в мóроці та відмовився відчинити батькам. На третій день він почав молитися. Він сказав мені, що вдень стояв навколішки по сімнадцять-вісімнадцять годин. На четвертий день, корячись імпульсові, «наче божевільний», з «бородою, що її було досить, щоб мати його за божевільного», не вдягнувши ані пальта, ані краватки, він вийшов у місто. На вулиці він не знав, куди йти, але йшов і за певний час опинився в европейському місті. По всьому, поліцейські не зупиняли його й не питали документів через його зовнішність (він був подібний до европейця).

Тимчасом до алжирських чоловіків і жінок ставилися по-иншому: їх затримували, ображали й обшукували. Як це не парадоксально, він не мав документів з собою. Цю мимовільну добрість до нього з боку ворожих патрулів він потрактував на користь своїх марень: «Всі знають, що я за французів. Навіть салдатам наказано не чіпати мене».

До того ж йому видалося, що затримані алжирці, котрі, тримаючи руки за шиєю, чекають своєї черги на трус, прошивають його зневажливим оком. Стомившись від цього неконтрольованого збудження, він пішов швидше і саме тут став перед входом до штаб-квартири французьких військ. На чатах стояло кілька салдатів з пістолетами-кулеметами. Він підійшов до салдатів, накинувся на одного і спробував забрати в нього зброю, вигукуючи: «Я — алжирець!».

Його відразу затримали та доправили до поліції, де змушували «назвати своїх керівників і членів мережі». За кілька днів поліція і салдати зрозуміли, що мають справу з хворим. Провели медичну експертизу, що вона засвідчила, що він страждає на психічний розлад і має бути госпіталізований. «Все, що чого мені хотілось», — сказав він, — «це померти. Навіть у поліцейських казармах я сподівався, що після тортур мене вб’ють. Я радів карі, бо це значило, що вони вважають і мене за свого ворога. Чути цей го-

лос, що засуджував мене, і нічого не робити було нестерпним. Я не боягуз. Я не жінка. Я не зрадник»[6].

ВИПАДОК №3: Невротична поведінка молодої француженки, що її батька, високого державного службовця, було вбито з засідки

Ця молода дівчина, двадцятиоднорічна студентка, прийшла до мене на консультацію стосовно деяких незначних симптомів тривоги, що заважали їй навчатися і спілкуватися з однолітками. Її руки були постійно вологими, і час до часу проявлялись дуже тривожні симптоми, коли піт «струменів по всіх її руках». Тиск у грудях супроводжуваний нічними головними болями. Вона гризла нігті. Але що найбільше впадало в око — вона надто легко й невимушено нав'язувала контакти, хоча почувала тривогу, заховану під нехитру поведінку. Про смерть батька (нещодавню, коли судити з дати) пацієнтка згадувала так безтурботно, що ми швидко почали говорити про її стосунки з батьком. Те, що вона говорила, було зрозумілим; говорила вона так ясно, майже з нечуттям; сей раціоналізм, як ми дійшли згодом, указував на природу та ґенезу розладу в цієї дівчини.

«Мій батько був високим чиновником на державній службі. Він відповідав за дуже великий сільськогосподарський район. Після початку конфлікту він геть перейнявся шуканням за алжирцями, запалений ненавистю до них. Було, що він нічого не їв і навіть не спав: він аж трусився, прагнучи придушити повстання. Я бачила, як він одмінюється, але не могла цьому зарадити. Врешті-решт, аби не бачити його, я вирішила залишитися в місті. Щоразу, коли я їхала додому, я не могла спати вночі, чувши крики, що лунали внизу: в підвалі і в вільних приміщеннях будинку катували алжирців, аби здобути інформацію. Ви не уявляєте, як це страшно — чути такі крики усю ніч. Іноді я думала, як людина вже може чути ці крики болю, не беручи самі тортури. Позатим це тривало. Нарешті я вирішила не вертати додому. Батько навідував мене у місті нечасто, але я не могла дивитися йому в очі, не злякавшись і

[6] 1955 року ці випадки були дуже частими в Алжирі. Нажаль, не всі хворі змогли звернутися до клінік по допомогу.

не знітившись. Мені ставало дедалі тяжче присилувати себе обійняти його.

Я довгий час жила у селі. Я знала майже всі родини, що жили там. Я гралася з алжирськими дітлахами, як ми були малі. Щоразу, коли я приїздила додому, мій батько казав мені, що знов когось заарештовано. Зрештою, я не могла вже ходити вулицею, я була певна, що всі мене ненавидять. На дні душі я знала, що рація за алжирцями. Якби я була алжирською дівчинкою, я пішла б у підпілля».

Але одного дня вона отримала телеґраму, що звідомляла, що її батька тяжко поранено. Вона поїхала до лікарні; він був непритомний. Невдовзі він помер. Його поранили підчас розвідувальної експедиції військового загону: патруль потрапив у засідку, влаштовану алжирською національною армією.

«Похорон був огидний», — сказала вона. — «Всі ті чиновники, що прийшли плакати за батьком, що його „високі моральні якості припали до душі тубільцям", відвертали мене. Всі знали, що це було не так. Там не було нікого, хто б не знав, що мій батько керував всіма слідчими центрами реґіону. Всі знали — щодня помирає до десяти затортурованих, і ось вони збіглися, щоби брехати про щиру службу мого батька, його самопожертву, його любов до своєї батьківщини тощо... Маю сказати, що зараз такі слова нічого не важать для мене — практично нічого. Небавом я повернулась до міста та уникала заходити в контакт із владою. Вони пропонували допомогти мені, але я відмовилася. Я не хочу їхніх грошей. Це ціна крові, що її пролив батько. Я не хочу з них і копійчини. Я працюватиму».

ВИПАДОК №4: Поведінкові розлади в юних алжирців (що мають вік до 10-ти років)

Йдеться за біженців, дітей військових або цивільних, убитих французами. Їхніх дітей було доправлено до ріжноманітних центрів у Тунісі та Марокко, до шкіл; з ними грали та водили на екскурсії. Їх реґулярно оглядали лікарі, а отже ми спізнали декого з них:

а) Усі ці діти, хоча вони всі дуже ріжні, дуже прив'язані до батьківських образів. Все, що нагадує батька чи матір, вони шукають украй завзято й пильнують знайдене.

б) Коли казати за всіх, всі бояться шуму. Їм дошкуляє найменша заувага. Палко прагнуть спокою й любови.

в) Багато хто з них страждає на безсоння, а також лунатизм.

г) Часом діти мають енурез.

е) Садистські нахили: вони люблять розгорнути аркуш паперу і несамовито дірявити його. Вони жують олівці та гризуть нігті. Вони часто сваряться між собою попри глибоку прихильність одне до одного.

ВИПАДОК №5: Післяпологовий психоз у біженок

Терміном «післяпологовий психоз» позначають психічні розлади, що заходять у жінок по пологах — ще перед пологами чи перегодом. З'ясувати причини цих розладів дуже складно; але вважають, що головна причина — проблєми з функціонуванням залоз внутрішньої секреції й «афективний шок». Цей термін, хоч і непевно, але окреслює те, що звичайно звуть «великим переляком».

Те саме й на марокканському та туніському кордонах: французький уряд вирішив вдатися до тактики «випаленої землі», створивши буферну зону сотні кілометрів завширшки; жертвами цього рішення стали 300.000 біженців. Злидні, в яких вони живуть, на жаль, добре знані. Комітети Міжнародного Червоного Хреста не раз були там і рекомендували — з огляду на бідність і матеріяльну мізерність умов життя — міжнародним орґанізаціям збільшити допомогу цим біженцям. Приміром, через звичне там недоїдання, вагітні жінки були більше загрожені післяпологовим психозом.

Біженці постійно почували небезпеку через реґулярні вторгнення французьких військ, що користали з «права полювати та переслідувати», бомбардували їх, обстрілювали кулеметами (бомбардуванням французами марокканських і туніських територій триває); добре звісно, як знищували туніське багатостраждального селище Сак'єт-Сіді-Юссеф (ця операція була однією з найкривавіших); через переїзд та евакуацію зруйновано цілі сім'ї. Кажучи

відверто, майже всі алжирські жінки з тих, що народжували в тих умовах, страждають на психічні розлади.

Ці хвороби прибирають ріжних форм. Часом вони проявляються як надзвичайне збудження, що іноді переходить ув аґресію; іноді як глибока депресія й астенія з кількаразовими спробами самогубства; а часом як тривога зі слізьми, криками й благанням милости. Ріжноманітних форм прибирає й марення. Розлад може проявитись і у манії переслідування: буцімто французи хочуть убити немовля чи ненароджену дитину; або ж мати відчуває неминучу смерть і благає невидимих катів подарувати життя її дитині.

Тут маємо ще раз наголосити, що головну причину цих проблєм не вирішити почерез пригнічення чи послаблення симптомів. Через життьові умови у вилікуваних наново заходять патолоґічні проблєми — ненормальний спосіб життя віджививлює їх.

СЕРІЯ B: Афективні та розумові зміни і психічні розлади після тортур

У цій серії розкажемо про пацієнтів, що перебувають у досить тяжкому стані; їхні розлади зайшли по тортурах або підчас них. Опишемо ріжні ґрупи в цій катеґорії, тому що ми розуміємо, що ріжні способи катувань спричиняються до характерних захворювань, що не залежать від побіжного чи сильного впливу тортур на особистість.

ҐРУПА №1: Після «профілактичних тортур» з добором тортурованих навмання

Ми говоримо тут про жорсткі методи, почерез які в'язень має заговорити, а не про власне тортури. Межа, коли несила терпіти біль, тут надто важлива. Мета полягає в тім, щоб якнайшвидше підвести тортурованого до його больового порогу. У який спосіб — неважливо. Провадиться потужна атака, що може набувати ріжних форм: кілька поліцейських б'ють ув'язненого одночасно; четверо поліцейських стоять навколо ув'язненого і б'ють його почергово, спереду та ззаду, ще один палить цигаркою ув'язненому груди, а инший б'є палицею по ступнях. Деякі мето-

ди тортур, застосовуваних в Алжирі, видаються нам особливо лютими, якщо вірити відвертим розповідям катованих.

а) Введення води через рот і під високим тиском почерез клізму з мильною водою[7].

б) Введення пляшки в анус.

Два види тортур, що звуться «нерухомість»:

в) Ув'язнений стоїть навколішки, простягнувши руки долонями догори, тулуб і голову треба тримати прямо. Рухатися не дають. Позаду ув'язненого на стільці сидить поліцейський; коли в’язень ворушиться, його б’ють.

г) Ув'язнений стоїть обличчям до стіни, руки піднято вгору та повернуто до стіни. Так само і тут: якщо він зачинає рухатися чи розслаблюється, його б’ють.

Тепер ми маємо зазначити, що є дві катеґорії людей, що їх піддавано тортурам:

1) хто щось знає;

2) хто нічого не знає.

1. Ті, хто «знають», зрідка приходять до нас. Звісно, ми не можемо нехтувати тим, що тих патріотів піддавано тортурам у французьких в’язницях, та серед хворих їх немає[8].

2. Натомість тих, хто нічого не знає, бачимо дуже часто. Ми маємо тут на увазі не алжирців, що їх били підчас облав чи вибіркових затримань, тому що вони також ніколи не бувають нашими пацієнтами. Ми говоримо лише за тих алжирців, що не належать до жадної орґанізації, що їх заарештовувано та доправлювано на допити до поліційних відділків або на ферми, які використовували як центри для допитів.

[7] Ці тортури спричинилися до дуже багатьох смертей.

Після цих клізм, зроблених під високим тиском, слизова оболонка кишківнику зазнає численних ушкоджень, що призводять до дрібних перфорацій кишківнику. Так, дуже часто виникають газоподібні емболії та перитоніт.

[8] Ми говоримо про тих алжирців, які «щось» знали, проте не зізнались і бувши тортурованими, адже відомо, що тих алжирців, які зізнавались, небавом убивали.

Поширені психіятричні симптоми

а) *Клінічна депресія: чотири випадки.*

Це хворі, що вони не тривожаться. Вони пригнічені та проводять більшість часу лежачи, уникають контактів, але зненацька сильно хвилюються і збуджуються; чому — годі зрозуміти.

б) *Брак апетиту на нервовому ґрунті: п'ять випадків.*

У цих хворих серйозні проблєми, оскільки цей брак апетиту супроводжуваний страхом будь-якого спілкування. Наприклад, медсестра, що підходить до такого хворого та хоче торкнутися його, взяти за руку, постерігає бурхливу неґативну реакцію. Штучне годування чи застосування ліків неможливе[9].

в) *Невгамовність: одинадцять випадків.*

Тут ми маємо справу з непосидючими хворими. Вони вимагають, щоби їх облишили, та в кожному разі не підуть до кабінету, де будуть віч-на-віч із лікарем.

Катовані першої ґрупи часто переживали два почуття:

По-перше, почуття несправедливости. Безпідставові та неперервні тортури протягом днів і ночей, здається, зламали цих людей. Один з постраждалих мав украй болючий досвід: після багатьох днів жахливих тортур поліція виявила, що має справу з сумирною людиною, яка не знає абсолютно нічого про так званий ФНВ. Попри це інспектор сказав катові: «Не відпускай його надаремне. Попрацюй з ним ще трохи. Як відпустимо, буде спокійнішим»[10].

Другим почуттям було збайдужіння до всіх моральних арґументів. Для цих хворих не існує справедливої чи несправедли-

---

[9] Медичні працівники мають бути біля хворого вдень і вночі і вияснювати йому, що відбувається. Ми розуміємо, що некоректно поводитись з хворим тут неприпустимо.

[10] Ці превентивні тортури перетворились у деяких районах на «превентивні репресивні заходи». Саме в цей спосіб здійснили замирення у Ріве, хоча район був досить спокійним: загарбники не бажали бути заскоченими зненацька (рух уже ширився в сусідніх районах) і вирішили заразом покінчити зі всіма членами руху за незалежність. Наслідком за один день було вбито більш ніж сорок алжирців.

вої справи. Страчена справа є слабкою справою. Отже, головне, це — потроїти силу, а куди її прикласти, не важить. Єдине, що важить, це — сила.

ҐРУПА №2: Після тортур елєктрикою

До цієї ґрупи ми зарахували алжирських патріотів, що їх загалом катували елєктрикою. Насправді елєктрику завжди використовували на тортури, проте з вересня 1956 року декого зачали допитувати суто елєктрикою.

Поширені психіятричні симптоми

а) *Локальні або загальні соматичні галюцинації: три випадки.*

Пацієнтам здавалося, наче їм у тіло встромили голки; відчуття, що в них відірвалась рука, вибухнула голова, а язик вони проковтнули.

б) *Апатія, абулія, знеохота: сім випадків.*

Це інертні хворі, вони живуть сьогоднішнім днем, не плянуючи майбутнього і не маючи охоти жити.

в) *Боязнь елєктрики:*

Боязнь торкнутися вимикача, страх увімкнути радіо, телєфон. Лікареві годі говорити про лікування елєктрошоком.

ҐРУПА №3: Після «сироватки правди»

Відомо, як діється: лікар призначає хемічні засоби пацієнтові, котрий має внутрішній конфлікт, що його неможливо розв'язати, та годі змусити пацієнта говорити, вживши перехресного допиту. Пентотал, що його вводять внутрішньовенно, є речовиною, що найчастіше використовують, щоби збутися внутрішнього конфлікту, який хворий не може вирішити. Пентотал має

звільнити хворого від «чужорідного єства»[11]. В кожному разі треба звернути увагу на те, що контролювати психічні ускладнення, пов'язані з використанням цієї методи, тяжко. Часто хворому значно гіршає, перебіг хвороби ускладнюється, з'являються нові непередбачувані симптоми. Саме тому цей метод перестали практикувати.

В Алжирі військові медики та психіятри вигідно скористали з можливостів експериментувати в поліцейських дільницях. Так, якщо пентотал розв'язує внутрішній конфлікт, він здолає і певний політичній бар'єр у алжирських патріотів і дасть полегкістю сумлінню ув'язненого, щоби не застосувувати елєктрику (адже медичні традиції мають полегшувати муки!). Це медичний еквівалент «підривної війни».

Сценарій такий. Розмова зачинається впевняннями: «Я лікар, а не поліцейський. Я тут, аби допомогти». Так, за кілька днів лікар заживає віри в ув'язненого[12]. Далі: «Я зроблю вам кілька уколів — маєте кепський вигляд». Впродовж кількох днів застосовують різні види ліків: вітаміни, препарати для стимулювання роботи серця, глюкозу. На четвертий чи п'ятий день внутрівенно вводять пентотал і починають допит.

Поширені психіятричні симптоми

а) *Неперервне повторювання певних фраз.*

Хворий постійно повторює фрази типу: «Я нічого їм не казав. Повірте мені. Я мовчав», постійно почуваючи тривогу. Хворий часто не певен, чи видав він щось. Він почуває провину за свої дії перед товаришами, що їхні імена та адреси він міг виказа-

[11] Насправді, воно геть не є чужорідним. Конфлікт є лише результатом динамічної еволюції особистости, де не може бути «чужорідного тіла». Проблєма радше у тілі, що опирається повній асиміляції.

[12] Ми можемо також згадати психіятрів з ґрупи «Презенс франсез», які, коли їх призначили обслідувати ув'язненого, розпочали з того, що хизувалися дружбою з адвокатом і стверджували, що вони разом (адвокат і вони) витягнуть ув'язненого з в'язниці. Геть усіх ув'язнених, що їх було піддано цій експертизі, ґільйотиновано. Ці психіятри хвалились перед нами цією елєґантною манерою зламу «опору».

ти, це — відчуття провини тут важить надто багато. Годі запевнювати, що ви вірите його силі духа — свідомість захитано.

б) *Розмивання кордонів між розумово-чуттєвим сприйняттям і дійсністю.*

Хворий не може напевне сказати, є щось чи ні. Він думає, але це безпредметові міркування. Хворий загалом не може розрізнити правду й брехню: все брехня і все правда.

в) *Панічний страх зустрічей віч-на-віч.*

Хворий почуває: щомиті його знов допитуватимуть.

г) *Загальмованість реакцій.*

Пацієнт сторожкий: він пильнує кожного слова, що йому говорять, і ретельно ладиться відповісти. Це спричиняє певну загальмованість, уповільнення психічного сприйняття, уривчастої мови тощо. Годі казати, що такий хворий відмовляється від внутрішньовенних ін'єкцій.

ҐРУПА №4: Після «промивання мізків»

Останнім часом ми багато говорили про «психолоґічні операції» в Алжирі. Не будемо докладно розказувати про ці методи — ми хотіли б ознайомити вас з їхніми психолоґічними наслідками. Для «промивання мізків» ув Алжирі — особливих тортур — є два типи центрів.

1. ДЛЯ ІНТЕЛЄКТУАЛІВ

Суть полягає у тім, щоб ув'язнений відіграв певну ролю. Зрозуміло, до якої психосоціолоґічної школи належить цей напрямок[13].

---

[13] Ми знаємо, що соціяльна психотерапія вбилася в силу в США. Симпатики вважають, що драма сучасної особистости полягає в тому, що людина не важить, а є лише гвинтиком у суспільній машині, що вона акуратно працює. Отже, пропонова терапевтів — хай люди мають ріжні ролі в рямцях відновлювальної діяльности. Можна грати будь-яку ролю, можна навіть змінювати ролі протягом одного дня, уявно поставити себе на місце будь-кого ін-

а) *Гра у співпрацю.*

Інтелєктуалові пропонують співпрацювати, одразу зазначивши умови: він має торгувати на два базари, вдаючи патріота, ув'язненого задля профілактики загострення ситуації. Цей забіг має ударити зсередини по національно свідомих елєментах. Інтелектуал має не тільки співпрацювати зі службою, але й залучати опонентів на свій бік підчас «вільних» дискусій. А що він не виявить опонентів, йому їх призначать чи накажуть поводитися так, наче вони є. Це елєґантний спосіб виявити патріотів, а також використати їх як інформаторів.

б) *Публічні виступи щодо французької спадщини та позитивів колонізації.*

Тут інтелєктуалам на допомогу підсилано «політичних радників» — спеціялістів, що знаються на тубільцях, а надто психолоґів, соціопсихолоґів, соціолоґів тощо.

в) *Дискредитація головних засад Алжирської революції.*

Алжир не є нацією, ніколи нею не був і не буде.

«Алжирців» не істнує.

Алжирський патріотизм, це — нісенітниця.

Так звані феллаґи (борці за незалежність), це — авантюристи, злочинці, бідні та обдурені люди.

Інтелєктуали мають переконливо доповісти з цих тем. Щомісяця їх оцінювано («винагорода»), почерез що визначають — звільнити інтелєктуала чи ні.

г) *Жити абсолютно патолоґічним громадським життям.*

Бути самотнім, це — акт повстання, отже інтелєктуал постійно має бути «з кимось», «за когось». Не можна мовчати — думати треба на-голос.

шого. Психіятри у США нібито значно поступують у ґруповій соцільній психотерапії робітників — ті можуть ідентифікувати себе зі своїми героями. Напруженість у стосунках між роботодавцями та працівниками значно поменшала.

СВІДЧЕННЯ:

Людині з університетською освітою місяць промивали мізки. Одного дня начальство табору, де його утримували, привітало його поступованням і повідомило, що його небавом звільнять.

Він не повірив їм: ув'язнених тішили майбутнім звільненням, а за кілька днів до зазначеної дати орґанізовували сеанс колєктивної критики. Оскільки ув'язнений не демонструє ознак «одужання», його не випускають. За словами психолоґів, такі сеанси часто свідчили про «наявність вірусу націоналізму».

Проте цього разу його звільнили за добру поведінку. Вертаючи до свого міста та до своєї родини, в'язень радіє, що успішно виконав ролю, йому призначену. Тепер він може знову взяти участь у національній боротьбі та відновити контакти з керівниками цієї боротьби. Саме тут його заскочує жахливий сумнів: а що, як він нікого не обдурив — ні тюремників, ні товаришів-в'язнів, ні навіть самого себе?

Де межі гри?

Отже, потрібно заспокоїти пацієнта, звільнивши його від гризоти.

Поширені психіятричні симптоми

а) *Страх колєктивних дискусій.*

Щойно зберуться разом троє-четверо людей, у присутніх заходить недовіра одне до одного.

б) *Неможливість пояснити та обстояти якусь думку.*

Думка щодо чогось тут-таки стає своєю супротю. Людина може погоджуватись з чимось, одночасно зрікаючись цього. Це, безумовно, найбільш неприємна спадщина цієї війни. Одержима особистість є результатом «психолоґічної війни», розв'язаної колоніялізмом у Алжирі.

2. ДЛЯ НЕІНТЕЛЄКТУАЛІВ

У таких центрах, як Беруаджія, задля одміни особистости не зважають на суб'єктивні особливості. Тут накрикують на тіло: його розбивають, сподіваючись зруйнувати національну свідомість. Це справжня «дресура», певна винагорода за те, що людину не тортуровано, а годовано.

а) Треба визнати, що не належиш до ФНВ. Про це треба кричати разом з иншими та твердити до одуру.

б) Ще треба визнати, що колись ти був частиною Фронту національного визволення, проте зрозумів, що це не доведе до путтям й залишив його.

Далі треба визнати, що майбутнє Алжиру французьке. Инше годі уявити: без Франції Алжир повернеться у середньовіччя.

Врешті-решт ми — французи. Хай живе Франція!

В цьому випадкові психічні розлади не є серйозними. Тут страждає та просить миру й відпочинку тіло.

СЕРІЯ Г: Психосоматичні проблєми

Наслідок колоніяльної війни в Алжирі — не лише численні розумові розлади. Відтепер є добрі умови, щоби вони заходили.

Крім власне тортур, що дуже поширені в Алжирі, панує також своєрідна патолоґічна атмосфера, що вона змушує медиків-практиків говорити про хворого, якому не можуть поставити діяґноз: «Все це зникне, коли закінчиться ця жахлива війна».

Ми пропонуємо зґрупувати у цій четвертій серії розлади, що є в алжирців у концентраційних таборах. Характером своїм ці хвороби є психосоматичними. Ми називаємо «психосоматичною патолоґією» ґрупу орґанічних розладів, спричинених війною[14]. Психосоматичною — вона має своїм корінням психічний розлад і одмінює психіку. Ця патолоґія — реакція орґанізму, його спроба адаптуватись до збройного конфлікту, що заскочив людину, при-

[14] Цей термін, що вказує на ідеалістичне світосприйняття, використовують дедалі рідше. Насправді термінолоґію щодо кортиковісцеральної системи запозичено з радянських досліджень, особливо робіт Павлова, добрих уже тим, що вони вважають мозок за матрицю, в якій розвивається психіка, тобто не «вповноважують» мозок невластивими йому функціями.

чому такий розлад є водночас і симптомом, і ліками. Певніше, уважано, що орґанізм (тут ми вже вкотре говоримо про кортиковісцеральну, психосоматичну єдність) вийде сухим із води, вдавшись до поганого способу, заощадивши цим на силі. Аби уникнути катастрофи, орґанізм готовий зазнати меншого зла.

Ця патолоґія широко знана сьогодні, тоді як ріжноманітні лікувальні методики (реляксація, навіювання) є непевними. За другої світової війни в Анґлії під час бомбардувань і в Радянському Союзі в обложених сталінґрадців цих розладів більшало. Ми дуже добре знаємо, що не конче бути ранéним, щоби війна боліла тілом і душею. Кожна війна викликала до життя свої ріжновиди кортіковісцеральних хвороб, і війна в Алжирі також. Якщо лишити на боці ґрупу г), що про неї йтиметься, всі розлади, що бачимо в Алжирі, описано як притаманні періодові війни, «клясичні» до певної міри. Думаємо, що саме група г) є специфічною, такою, що являє особливості колоніяльної війни в Алжирі. Цей особливий вид патолоґії (загальне скорочення м’язів) привернув нашу увагу до початку революції. Проте лікарі, що ставали перед ним, описували його як «природне» тавро хворого тубільця, особливість його нервової системи, або твердили, що знайшли докази превалювання позапірамідальної системи у колонізованих[15]. Насправді це скорочення є просто постуральним відображенням на мускульному рівні в колонізованого, що свідчить за його відмову коритися колоніяльній владі.

Поширені психіятричні симптоми

а) *Виразка шлунка*.

Дуже часті болі, особливо вночі, супроводжувані блюванням, втратою ваги, іноді смутком і гнівливістю. Важливо зазначити, що пацієнти переважно дуже молоді — 18-25 років. Зазвичай ми ніколи не радимо хірургічного втручання; у двох випадках застосувалася гастректомія. У цих же двох випадках впродовж року хворі потребували додаткового хірургічного втручання.

[15] Що вище місце істота посідає на неврологічній шкалі, то менше вона є позапірамідальною. Як бачимо, все ніби правильно.

б) *Ниркові кольки.*

У цьому випадку це знову нічні болі. Очевидно, що цього не можна завбачити. Такі кольки можуть бути — хоч і зрідка — у 14-ти — 16-ти річних дітей.

в) *Менструальні проблєми.*

Ця патолоґія є дуже відомою, тому ми не будемо докладно вивчати її. Найчастіше жінки не мають менструації 3-4 місяці чи менструація супроводжувана сильним болем.

г) *Безсоння, викликане ідіопатичним тремтінням.*

Йдеться за молодь, що не може спати через тремтіння, що воно загалом нагадує симптоми хвороби Паркінсона. В цьому випадку деякі «високі наукові мужі» говорять про позапірамідальний детермінізм!

д) *Дочасна сивина.*

У тих, хто вижив після допитів, нагло — частково або геть — сивіє волосся. Дуже часто ці проблєми супроводжувані астенією та знеохотою, також статевою імпотенцією.

е) *Конвульсивна тахікардія.*

Серцебиття нагло більшає до 120, 130, 140 ударів на хвилину. Ця тахікардія супроводжувана тривогою і чуттям невибавної смерти; наприкінці кризи бачимо побільшеною пітливістю.

ж) *Загальне скорочення та нерухомість м’язів.*

Йдеться про чоловіків, яким украй тяжко рухатися (у двох випадках симптоми проявилися дуже різко): підійматися сходами, швидко йти чи бігти. Причина — характерна риґідність, що неминуче свідчить про меншу активність певних областей головного мозку (ядра сірої речовини). Боляче рухатися навіть поволі. Зігнути нижні кінцівки у пасивний спосіб практично неможливо. Розслаблення також не дається. Видається, що пацієнт є нерухома одноцілість, не годна самотужки зігнутися чи розслабитися. На виду є ознаки розгублености.

Хворий, здається, не може опанувати свої нерви. Він у чеканні, постійно напружений — між життям і смертю. Як сказав мені один пацієнт: «Ви бачите, я вже такий нерухомий, що подібний до трупа»[16].

[16] Навряд чи треба казати, що тут — істеричний приступ.

Від жадання злочину північноафриканцями до війни за національну незалежність

Неможливо визволити лише свій нарід. Борючися, треба щоразу нагадувати людям і собі — надто собі — про всю повність людини. Треба пригадати історію — історію людини, скривдженої людиною, і творити умови для зобачення свого народу з иншими народами.

Правдивим завданням бійців — учасників збройної боротьби, війни за національне визволення — є щоденне означення міри приниження, чиненого колоніялізмом. Інколи бійці певні, що вони оце збурять свій народ, вивівши його з темряви. Боєць часто певен, що має не тільки розгромити ворожі сили, але й здолати всю ту розпуку, що поймає колонізованих. Гноблення ще болить, але ці́ла людина може постати тільки результатом визвольної боротьби, вернувши собі свої права. Це рішає. Переможна звитяжна боротьба не тільки вертає народові його права — вона також сповняє цей народ сутністю, гуртує його і робить його однорідним. Адже колоніялізм не просто позбавив колонізованих особистости — він знеособив їх і на колєктивному рівні, й на рівні суспільного ладу. Колонізовані вважають, що їхнє суспільне значення обмежено на громадці індивідів, що вони мають хвалити колонізатора вже за те, що істнують.

Боротьба, що її провадять люди за своє визволення, обов'язує їх — стосовно конкретних обставин — відмовитися від так званих істин, накинених колоніяльним адмініструванням, військовою окупацією й економічною експлоатацією, або підважити ці істини. І лише збройна боротьба може справді викрити цю брехню,

що загніздилася в людині та буквально нівечить найбільш свідомих з-поміж нас.

Як часто у Парижі, в Ексі, в Алжирі, в Бас-Тері ми бачили, як люди з колонізованих країн удатно спростовували міт про ледачого чорношкірого з Алжиру чи В'єтнаму. Проте істина в тім, що за колоніялізму працьовитий фелах або неґр, що збавляє себе відпочинку, — патолоґія. Ледарство колонізованого, це — свідомий саботаж колоніяльної машини, це — з біолоґічного огляду — чудова система самозахисту і в кожному випадку це вадить окупаційній владі захопити всю країну.

Ліси та болота завжди були підпорою для колонізованих у їхній боротьбі та були їхнім природнім союзником. Це треба зрозуміти та покинути твердити, що неґр є добрим працівником, а араб — таким землеробом, що куди твоє діло. За колоніяльного режиму позиція неґра й араба полягає в тім, щоб не ворухнути пальцем — не допомагати загарбникові змикати лабета навколо його жертви. Завдання колонізованого, що він ще не свідомий політично чи ще не вирішив розпочати боротьбу проти загарбання, полягає у тім, щоб з нього буквально нічого не можна було «видерти». Це чітка відмова співпрацювати чи принаймні мінімальна співпраця.

Ці спостереження, що стосуються ставлення корінного населення до роботи, можна прикласти також і до законів, установлюваних загарбником, сплати зборів і податків та відносин з колоніяльною системою загалом. У колоніяльній системі «безкоштовно», «щирість» і «чесність» — обіцянка-цяцянка. Протягом останніх років я мав змогу перевірити традиційне твердження, що чесність, гідність і сумлінність справді важать у контексті національної та міжнародної єдности. Після того, як вас і ваших товаришів загнано у кут, як собак, вам нічого не лишається, як вжити всіх можливих заходів, щоби відновити власні людські права. Тому ви маєте бити до останньої кулі, тиснути яка змога на своє катоване тіло, щоби його загублена душа знову набула свого звичної подоби. За останні роки я міг бачити у Алжирі, пошматованому війною, гідність, самопожертву, любов до життя, презирство до смерти, що були надзвичайно сильними. Йдеться не про оспівування борців за національне визволення — йдеться про банальну констатацію факту, що його визнають навіть найголінніші колонізато-

ри: алжирський боєць бореться і помирає у свій особливий спосіб, і жаден іслам чи рай не здатні пояснити цю щиру самопожертву, коли заходить за захист людей чи прикриття товаришів. Далі заходить обтяжлива тиша, проте тіло кричить, — тиша сповнює ката. Дозвольте зауважити тут дуже давній закон: ніхто не вільний лишатися незворушливим, коли рух починає нація, коли людина вимагає безмежної людяности і домагається своїх прав.

Однією з характеристик алжирців, виявленою за часів колоніялізму, була їхня злочинність. До 1954 маґістрати, поліцейські, адвокати, журналісти та лікарі в один голос годилися, що злочинність в Алжирі є проблємою. Стверджували, що алжирці, це — природжені злочинці. Теорію базували на відповідних наукових доказах. Цю теорію більше як двадцять років викладали по університетах. Алжирські студенти-медики здобували саме цю освіту, та помалу верхівка, змирившись з колоніялізмом, звикла до тавра, що алжирський народ є зроду ледачим, брехливим, злочинним, що алжирці — природжені крадії.

Повторимо тут засади цієї офіційної теорії, нагадаємо її засновки та «наукове» обґрунтування. Потім ми вивчимо факти та наново витлумачимо їх.

Для алжирця вбити людину — як дурному з гори збігти: це факт, скажуть вам представники судової влади, адже чотири з п'яти судових позовів були щодо побиття і завдання тілесних ушкоджень. Рівень злочинности в Алжирі є одним з найвищих у світі, кажуть нам. Йдеться не про дрібні правопорушення. Коли алжирці (і це стосується всіх північноафриканців) порушують закон, вони доходять до краю.

Алжирець вбиває жорстоко: з усіх видів зброї перевагу він віддає ножеві. Маґістрати, що «знають країну», витворили тут цілу філософію. Так, кабілам до душі пістолет або рушниця. Араби загалом надають перевагу ножеві. Деяким маґістратам видається, що алжирцеві конче бачити кров. Алжирці, скажуть вам, потребують відчувати розкіш крови, буквально купатись у крові жертви. Ці маґістрати, поліцейські, лікарі напрочуд серйозно твердять

про зв'язок між мусульманством і кров'ю[17]. Є маґістрати, що запевняють, що для алжирця вбити людину, це — перш за все перерізати їй горло. Жорстокість алжирця проявляється у кількості нанесених ран, причому деякі з них зайві, оскільки жертву на час їх нанесення вже було вбито. Розтин показує один незаперечний факт: вбивця, завдавши великої кількости ран, хотів би вбити уп'ять.

Алжирець вбиває навмання: дуже часто маґістрати та поліцейські не можуть збагнути мотивів убивства — був це жест, натяк, драстичне зауваження, сварки біля оливкового дерева, що належить до громадської власности, тварина, що на кілька метрів вийшла за свою територію. Мавши ці вбивства (іноді подвійними або потрійними), вважають, що має бути певний мотив, проте врешті-решт установлюють, що причиною вбивства була простісінька банальність. Тому часто заходить враження, що громада приховує справжні причини вбивств.

Нарешті стосовно розбійних нападів: алжирці завжди вдираються до приміщень, часто не тільки грабують, але й вбивають, у кожному разі фізично нападають на хазяїна.

Все, стосовне алжирської злочинности, таке явне, що його систематизували.

Оскільки подібне бачили в Тунісі та Марокко (проте не робили таких «очевидних» висновків), говорено саме про північноафриканську злочинність. Кілька команд алжирського факультету, керовані професором психіятрії Поро, протягом тридцятиріччя працювали, визначаючи форми, яких прибирає ця кримінальність, і пояснювали її з соціолоґічного, функційного та анатомічного поглядів.

Ми користатимемо тут із результатів дослідницької роботи щодо цього питання, провадженої психіятричною школою алжирського факультету. Висновлене з дослідження обговорювали на відповідних лєкціях катедри психіятрії двадцять із гаком років.

Саме цим духом дихали на алжирському факультеті дипломовані фахівці, що їм товкмачено, що алжирці — злочинці зроду.

---

[17] Насправді ми знаємо, що іслам забороняє своїм вірянам їсти м'ясо, якщо вони не певні, що кров було злито з тварини; саме тому тварині перерізають горло.

Ба більше, я пам'ятаю тих з нас, що цілком серйозно розвивали ці теорії та промовляли: «У це тяжко повірити, але це науковий факт».

Північноафриканець є злочинною особистістю, чий хижий інстинкт є загальнозназаним і чию граничну аґресивність також добре знати. Північноафриканець завжди вдається до крайнощів, і загалом йому ніколи не можна вірити. Сьогодні він твій найліпший друг — завтра найбільший ворог. Він не розуміє нюансів, картезіянство є для нього геть чужим, почуття рівноваги, виважености та розмірковановости не сумісні з його природою. Жадоба насильства в північноафриканців передається спадково. Алжирець, зроду імпульсивний, не може опанувати себе і стримувати свої імпульси.

Будьмо чесними: ця імпульсивність має аґресивний характер, вона смертоносна. Саме так пояснюють незвичайну поведінку меланхолійних алжирців. Перед французькими психіятрами в Алжирі постало складне питання: вони знають, що пацієнт, схильний до меланхолії, схильний також і до самогубства. А меланхолійний алжирець убиває. Ця хвороба моральної свідомости, супроводжувана почуттям провини та схильністю до самовбивства, в алжирців набуває форми жадоби вбивства. Меланхолійні алжирці не чинять самогубств — вони вбивають. Пильну аналізу цієї меланхолії убивці, що її зробив професор Поро, вмістив його учень Монсерр, пишучи дисертацію.

Як алжирська школа тлумачить цю аномалію? Найперше стверджує, що вбити себе означає звернутись до себе, подивитись на себе, вдатися до самоаналізи. Алжирець бунтує проти себе. Північноафриканець не має внутрішнього світу. Навпаки — північноафриканець збувається неспокою, займаючи перехожих. Він-бо не аналізує. Оскільки меланхолія — розлад моральної свідомости, зрозуміло, що алжирець може страждати лише на псевдомеланхолію, коли взяти до уваги знану нестійкість їхньої свідомости та слабкість морального духу. Ця негодність алжирця проаналізувати ситуацію, побачити проблєму чужими очима є цілком ясною, якщо ми згадаємо про дві кляси причинности, виявлені французькими психіятрами.

Найперше вивчимо розумові можливості. Алжирець є розумово відсталим. Щоби зрозуміти, що це означає, треба вдатися до

семіолоґії, установленої алжирською школою. Корінне населення характеризоване в такий спосіб:

— аемоційність (повна чи майже повна);

— довірливість, схильність до навіювань;

— надзвичайна впертість;

— психіка дитинна, але без допитливости західної дитини;

— непослідовність і схильність діяти під зовнішнім впливом[18].

Алжирець не осягає ситуації загалом. Питання, якими він переймається, завжди дріб'язкові, їх годі синтезувати. Пуантиліст, що його ваблять окремі предмети, затрачений у дрібничках, нечулий до ідей і не годний осягнути понять. Мовлення мінімальне. Жести зазвичай є імпульсивними і аґресивними. Неспроможний дати раду деталям, зібраним докупи, алжирець виокремлює складові і вважає частину за ціле. Так, він демонструє загальні реакції, що їх викликають незначні стимули чи навіть банальні речі, такі, як фіґове дерево, жест або чужа вівця на його землі. Вроджена аґресивність шукає виходу та заходить із найменшого приводу. Це правдива аґресія[19].

Описавши, алжирська школа пояснює. 1935 року на конґресі французьких психолоґів-невролоґів у Брюсселі професор Поро науково обґрунтував свою теорію. Обговорюючи результати дослідження Барука щодо істерії, він відзначив, що «тубільці Північної Африки, чия кора головного мозку та рефлєкси недорозвинені, дуже примітивні і живуть власне інстинктами, веґетативно; процеси реґульовано переважно проміжним мозком».

Щоб осягнути важливість цього відкриття професора Поро, треба згадати, що людина, коли ми порівняємо її з иншими хребетними, ріжниться від них корою головного мозку. Проміжний мо-

[18] Professeur A. Porot, *Annales Mèdico-Psychologiques* [А. Поро. Медико-психолоґічні записи], 1918.

[19] Один старший маґістрат з алжирського суду стверджував, що ця аґресивність алжирців є проявом їхньої любови до «фантастичного». «Ми не праві, — заявив він 1955 року, — що віримо, що весь цей бунт політичний. Просто час від часу має знаходити свій вихід ця їхня жадоба битися!» Якби антрополоґ створив низку проєктивних тестів й ігор, що абсорбували би загальні аґресивні інстинкти колонізованого, революції в Аиресі в 1955-1956 роках могло б і не бути.

зок є однією з найпримітивніших ділянок мозку в людей, і в людини, на відміну від инших хребетних, керівні сиґнали йдуть саме з кори головного мозку.

Для професора Поро життя корінного населення Північної Африки кероване діяльністю проміжного мозку. Себто цим він хоче сказати, що корінне населення Африки не має кори головного мозку. Професор Поро не відмагається і в квітні 1939 року у ґазеті «Сюд медікаль е кірурґікаль» уточнює, що він і його учень Суттер, професор психіятрії з Алжиру, дійшли таких висновків: «Примітивізм, це — не відсутність зрілости або перестанок в психічному розвиткові. Це соціяльний стан, що сягнув межі свого розвитку та послідовне пристосування до життя, вельми відмінного від нашого». Нарешті, професор доходить до самих основ доктрини: цей примітивізм є не лише способом життя, що є результатом особливого виховання, — його джерела глибші, і ми навіть вважаємо, що його субстрат міститься у специфічній побудові архітектоніки або, принаймні, у динамічній ієрархічній орґанізації нервової системи. Як бачимо, імпульсивність алжирця, частота та характер вбивств, сталий потяг до злочинности, його примітивізм не є припадковими. Бачимо сукупну модель поведінки, життя, що пояснюване наукою. Алжирець не має кори головного мозку, або — певніше — він керований проміжним мозком, як нижчі хребетні. Функції кори головного мозку, якщо вони взагалі істнують, дуже слабко виражені та практично не важать для динаміки діяльности мозку. Тут немає ні таємниці, ні парадоксу: колонізаторська нехіть доручити корінному населенню щось відповідальне не є проявом расизму або патерналізму, а лише науковою оцінкою обмежених біолоґічних можливостей колонізованого.

Завершимо цей огляд висновками, що їх зробив, досліджуючи Африку, доктор Каротерс, фахівець Всесвітньої Орґанізації Здоров'я. Цей міжнародний експерт у своїй книжці, що вийшла 1954 року, виклав основні результати досліджень[20].

Доктор Каротерс практикував у центральній та східній Африці, проте його висновки тотожні висновкам північноафри-

[20] Carothers, *Psychologie normale et pathologique de l'Africain* [Каротерс. Нормальний і патолоґічний душевний лик африканця], *Ètudes Ethno-Psychiatriques*. Masson èditeur.

канської школи. Адже міжнародний експерт стверджує, що «африканці дуже мало користають з лобових частин мозку. Обмежене використання лобових частин — оце й усі особливості африканської психіятрії»[21].

Щоби його думку добре затямили, доктор Каротерс проілюстрував її вельми «живим» порівнянням. Він сказав, що типовий африканець, це — *европеєць, що зазнав лоботомії*. Ми знаємо, що анґлосаксонська школа вважає, що знайшла радикальні способи лікування деяких серйозних форм психічних захворювань, вдаючись до «виключення» лобових частин мозку. Проте через серйозну шкоду, завдавану особистості почерез цю методу, до неї перестали вдаватися. За словами доктора Каротерса, подібність нормального корінного африканця і лоботомованого европейця вражає.

Вивчивши роботи ріжних авторів, що працювали в Африці, доктор Каротерс висновує, що заклав основи єдиного, універсального поняття «африканець». «Йдеться за дані», — пише він, — «що їх не можна втулити до катеґорії „европеєць". Їх було зібрано у ріжних реґіонах на сході, заході та півдні Африки, причому загалом автори мали небагато або геть не мали відомостей про роботи инших. Подібність цих робіт упадає в око»[22].

Також варто зазначити, що доктор Каротерс визначив повстання Мав-Мав як вираження комплєксу несвідомого розчарування, що його можна було уникнути в науковий спосіб за допомогою психолоґічних адаптацій.

Отже, незвичайну поведінку (кількість кримінальних злочинів, вчинених алжирцями, та банальність їх мотивів, напади, що завжди кровопролитні та вбивчі) становила для спостерігачів найбільшу проблему за дослідження. Запропоноване пояснення, що згодом увійшло до навчальних проґрам університетів, було зрештою таким: безтурботність північноафриканця та його розумова й соціяльна неспроможність, його майже тваринна імпульсивність пояснювана структурою мозку тубільця. Схильність північноафриканця коїти немотивовані злочини, це — переклад на мову поведінки певної орґанізації нервової системи. Це зрозуміла з неврологічного погляду реакція, природна для біолоґічно орґанізованої

[21] *Op.cit.*, p. 176.
[22] *Op.cit.*, p. 178.

речи. Невикористання лобових частин підчас мозкової діяльности пояснює лінь тубільця, його злочини, крадіжки, правопорушення, брехню. Заступник префекта, а нині префект, казав мені: «До тих, хто слухає лише інстинктів, хто сліпо кориться законам своєї природи, треба ставитися суворо та безжально. Треба приборкувати, а не намагатися зрозуміти, апелювати до розуму». «Дисципліна», «приборкання», «підкорення», «втихомирення» є найбільш популярними словами серед колоніялістів на окупованих землях.

Ми поклали так багато часу, щоб розглянути теорії, пропоновані науковцями-колоніялістами, не так для того, щоб показати їхню злиденність і абсурдність, як для того, щоб порушити дуже важливе теоретичне та практичне питання. Насправді з-поміж питань, порушених революцією та обговорюваних на дискусіях щодо політичної просвіти та демістифікації, злочинність алжирського гурту вивчали не досить. Але сталося так, що деякі дискусії на цю тему були такими плідними, що ми краще зрозуміли поняття суспільного й індивідуального визволення і могли глибше вивчити його. Коли про злочинність серед алжирців говорять керівники та рядові у саму революцію, коли мова заходить за середні показники злочинів, правопорушень, крадіжок до революції, коли тлумачать, що природа злочину або частота правопорушень залежить від відносин між чоловіками і жінками, а також між людьми і державою, і коли всі розуміють це; коли ми бачимо, як у нас на очах нищиться стереотип про алжирця чи північноафриканця як про природженого злочинця (а цей стереотип уївся і у свідомість алжирців, бо ж «всі ми запальні, любимо побитись, погані, отакі-от…»), тоді можна бути певним, що революція проґресує.

Важлива теоретична проблєма полягає в тім, що необхідно повсякчас і всюди роз'яснювати, викривати та наполегливо збуватися обра́зи людини, що істнує всередині нас. Не треба чекати, поки нація зродить нових людей. Не треба чекати того, що людина зміниться наслідком революційних процесів. Це правда, що ці два процеси є важливими, але свідомості треба допомагати. Якщо революційна практика має бути вповні визвольною і плідною, треба за все відповідати. Людина надто почуває потребу звести події в одне, взятись за усе і з усім впоратись, відповісти за все. Відтепер свідомість не боїться подумки звертатися до минулого чи, якщо треба, перебувати, чекати. Тому, коли бойовий загін рушає на за-

вдання, успішна засідка означає не передишку, а скоріше сиґнал — рухатися вперед, поступовати, бо все має рухатися як одноцілість.

Так, алжирець мимоволі згоджувався з вердиктом маґістратів і поліцейських[23]. Отже, ми мали розглянути цей бік залюблення в свої злочинні нахили в алжирця як прояв справжньої мужности та вивчити це з огляду на колоніяльну історію. Ми мали показати, наприклад, що злочинність алжирців у Франції суттєво ріжниться від злочинности в колонізованому Алжирі.

Друга важлива заувага: в Алжирі злочинність серед алжирців, це — питання фактично потаймирне. Алжирці грабували один одного, різали один одного та вбивали один одного. В Алжирі жертвами алжирців рідко ставали французи, й алжирці уникали битися з французами. Тоді як у Франції еміґранти створили злочинні уґруповування без етнічних або соціяльних обмежувань.

У Франції злочинність серед алжирців зменшується. Злочинні дії спрямовано переважно проти французів і їхні мотиви є геть новими. Один парадокс, одначе, добре допоміг нам розтлумачити бійцям це явище: було встановлено, що після 1954 року майже зникли злочини за загальним правом. Зникли суперечки через незначні дрібниці, що призводили б до смерти. Немає наглого гніву через те, що буцімто сусід побачив, який в моєї дружини лоб або ліве плече. Національна боротьба, здається, поглинула весь гнів і забрала собі всі емоційні та стихійні реакції. Французькі судді й адвокати вже звернули на це увагу, але зауважити це і зрозуміти причини цього мав ще й боєць.

Ми пояснили це.

Чи можна сказати так, що війна — сприявши остаточному визволенню колєктивної аґресивности — цілком природно робить загарбника жертвою вбивств? Загальновідомо, що великі соціяльні

---

[23] Очевидно, що ототожнення з цим образом, вигаданим европейцями, було дуже неоднозначним. Насправді европеєць, здавалося, так само неоднозначно признавав рацію ґвалтівному, збу́дливому, пристрасному, жорстокому, ревнивому, зарозумілому, гордому алжирцеві, що радо зударився б із кимось через марницю чи недоладне слово, або й убився б наслідком цього зудару. Зазначимо, між иншим, що в своєму ставленні до французів з метрополії алжирські европейці, як правило, чимдалі частіше ототожнюють себе з цим образом алжирця, протиставляючись так французам.

зрушення зменшують рівень злочинности та кількість психічних розладів. Отже, зменшення рівня злочинности серед алжирців чудово пояснюване війною, що роздирає Алжир навпіл і штовхає судову та адміністративну машину зайняти сторону супротивника.

Але в тих країнах Магрибу, що вже звільнилися, так було підчас боротьби за визволення і є тепер, по проголошенню незалежности. Тому, здається, колоніяльний контекст є досить своєрідним, щоби переосмислити причини злочинности. Саме це ми і зробили для бійців. Сьогодні кожен з нас знає, що злочинність серед алжирців має не спадковий характер і не залежить від будови нервової системи. Алжирська війна, як і всі національно-визвольні війни, висуває на перший плян справжніх героїв. У колоніяльних умовах, як ми вже зазначали, тубільці боролися між собою. Вони, як правило, використовували одне одного як екрани, і кожен прикривав національного ворога собою від сусіда. Коли втомлений після важкого шістнадцятигодинного робочого дня місцевий лягав відпочити на свій матрац, і дитина з того боку житла, за тканинною перегородкою, починала плакати і заважати йому спати, так траплялось, що це був маленький алжирець. Коли він йшов просити трохи манки або трохи олії у бакалійника, якому він вже був винен кілька сотень франків, а той йому відмовляв, заходила ненависть та непереборне бажання вбити його, а бакалійник теж був алжирцем. Коли він протягом багатьох тижнів жив собі тихенько, а одного дня його заскочує каїд, що вимагає сплатити «податки», він навіть не мав розкоші зненавидіти европейського адміністратора: об’єктом його ненависти є каїд, і він є алжирцем.

Щодня переживаючи палке бажання вбити когось — через голод, через виселення зі своєї кімнати, бо не сплачено оренду, через виснажену матір, дітей, худих, як скелєти, втрачені робочі місця, безробітних, що наче ворони обсіли майстра, — тубілець бачить запеклого ворога в своєму сусіді. Якщо він забивається своїми босими ногами за великий камінь посеред дороги, то це місцевий поклав його там; а ті кілька маслин, що їх він збирався зібрати, прийшли і з'їли вночі діти X. За часів колоніяльного правління в Алжирі та в инших місцях багато накоєно лише з-за кількох фунтів манки. За це вбивали. Щоби зрозуміти це, треба мати уяву. Або пам’ять. У концентраційних таборах люди вбивали одне одного через шматок хліба. Я пам'ятаю одну жахливу сцену. Це

було в Орані 1944 року. З військового табору, звідки ми мали виступати, салдати кидали шматочки хліба алжирським дітлахам, а ті билися за них запекло, люто. Ветеринари могли би пояснити таку поведінку за допомогою відомого «почережного клювання», що його можна спостерігати на сільських подвір'ях. Зерно розкидають, і заходить нещадне змагання. Найсильніші птахи з'їдають усі зерна, тоді як инші, менш аґресивні, не наїдаються. Кожна колонія може стати величезним сільським подвір'ям, великим концентраційним табором, де діє один закон — закон ножа.

В Алжирі, як зачалась національно-визвольна війна, все одмінилося. Запас харчів цілої родини або *матчу* можуть зопалу віддати місцевій бойовій ґрупі. Єдиного осла родини можуть позичити, щоби перевезти пораненого бійця, і коли за кілька днів власник дізнається про смерть своєї тварини, вбитої кулеметним вогнем з літака, він не лаятиметься і не грозитиме. Він не питатиме про віслюка, але турботливо цікавитиметься, чи в безпеці поранений і чи не постраждав він.

За колоніяльного панування за буханець хліба або кволу вівцю можна було піти на все. Стосунки з матерією, із зовнішнім світом, з історією за колоніялізму обмежуються на стосунках з їжею. Для колонізованого, пригнобленого, як в Алжирі, жити означає не втілювати моральні цінності чи знайти себе в роботі з покращення і розвитку світу. Жити означає просто не померти. Кожний новий день, це — перемога. Не результат важкої роботи, але відчуття перемоги, що тріюмфує над життям. Таким чином, лінощі або їдження сусідової трави вівцею є не запереченням права власности, правопорушенням, браком поваги. Це замах на вбивство. Бачивши, як в Кабилії чоловіки та жінки впродовж тижнів ходять по землю до полонини і носять її в маленьких кошиках, розумієш, що крадіжка, це — не просто якась непевна справа, але замах на вбивство. Всі прагнення обмежуються на тому, щоби бодай чимось — байдуже чим — набити живіт. Кого за це карати? Французи в долині: поліція, армія, танки. У горах самі алжирці. Вище рай з обіцянками загробного життя; внизу — французи з дуже конкретними обіцянками в'язниці, побиття і страти. Мусиш діяти проти себе. Тут проявляється суть цієї ненависти до себе, що вона є характерною для зударів на расовому ґрунті в сеґреґованих суспільствах.

Злочинність серед алжирців, імпульсивність і жорстокість вбивств, зчинюваних ними, є наслідком не будови їхньої нервової системи чи особливої вдачі, але колоніяльної ситуації. Те, що алжирські бійці обговорювали це, що вони не боялися сумнитися щодо слушности думок, накинутих їм підчас колоніялізму, що вони усвідомили, що всі вони були екранами один для одного і що насправді кожний чоловік вчиняв самогубство, коли нападав на свого сусіда, — все це надзвичайно важило для формування революційної свідомости. Ще раз: колонізований, що постає проти самого себе, бореться за те, щоб покласти край гнобленню. Але він має рівною мірою знищувати всі хибні уявлення, навіяні йому загарбником. За колоніяльного режиму, такого, як в Алжирі, уявлення, що їх ширив колоніялізм, вплинули не тільки на европейську меншість, а й на алжирців. Особистість має визволитися всебічно. Засідка або перестрілка, тортури чи вбивство товаришів посилюють жадобу перемоги, пробуджують несвідоме та живлять уяву. Коли вся нація заходить у рух, нова людина не є наперед визначеним продуктом цієї нації, але співістнує з нею, дорослішає з нею, перемагає з нею. Ця діялектична умова пояснює стриманість, що з нею реагують на заходи пом'якшення колоніяльного режиму чи його реформування. Незалежність, це — не чарівне слово, а неодмінна умова істнування чоловіків і жінок, що дійсно звільнились, або иншими словами, умова дійсного оволодіння всіма матеріяльними засобами, що уможливлюють докорінне перетворення суспільства.

Заключне слово

Товариші, нумо змінимо курс. Струсімо із себе непроглядну темряву, що в ній ми заблукали, й рушимо далі. Ми маємо зустріти прийдешній день всебічно озброєними, ми не повинні втрачати пильности та рішучости.

Нам треба облишити марні мрії, відкинути давні вірування і залишити старих друзів. Не гаятимемо часу, лєментуючи або імітуючи. Облишимо ж Европу, що без угаву торочить про людину, а сама нищить її всюди — на всіх перехрестях усіх міст, в усіх куточках світу!

Минули століття відтоді, як Европа зупинила розвиток инших людей і підкорила їх в ім’я своїх намірів і заради своєї слави; минули століття відтоді, як в ім'я якогось удаваного «духовного досвіду» вона закріпачила майже все людство. Погляньте лишень, як його сьогодні затисли межи атомним знищенням і духовним занепадом.

Хоча у себе вдома Европа може похвалитися багатьма досягненнями.

Европа очолила світ з ентузіязмом, цинізмом і жорстокістю. Бачите, як росте і більшає тінь від її пам'ятників. Кожен европейський пам'ятник розширює простір і збагачує думку. Европа відкинула не тільки всяке смиренство і скромність, а й усяку турботливість і ніжність.

Для людей вона завжди мала лише скупість і убогість, людей вона жорстоко вбивала.

Отже, браття, як же ми не розуміємо, що у нас є дещо важливіше, ніж наслідувати цю Европу.

Европою, яка ніколи не переставала говорити про людину, яка постійно проголошувала, що вона турбується лише про людину; тепер ми знаємо, яких страждань коштувала людству кожна перемога її духу.

Отже, товариші, европейську гру закінчено, треба шукати чогось иншого. Сьогодні ми можемо все, якщо тільки не будемо наслідувати Европу, якщо тільки звільнимось від одержимого бажання наздогнати Европу.

Европа мчить на такій божевільній швидкості, що вона втратила будь-який контроль, будь-який розум і, засліплена, наближається до прірви, від якої нам краще відійти якомога швидше.

Правда, одначе, в тім, що нам потрібна модель, схема, взірець. Багато хто з нас найбільше захоплюється европейською моделлю. Але на попередніх сторінках ми бачили, до яких невдач веде це наслідування. Европейські здобутки, европейська техніка, европейський стиль більше не мають нас спокушати і зводити на манівці.

Коли я шукаю людину в европейській техніці і стилі, то бачу послідовне заперечення людини, неперервний потік вбивств.

Сучасний стан людства, задуми, співпраця над завданнями, що гуртують людей, — от нові питання, які вимагають правдиво творчого підходу.

Давайте не слідувати Европі, а напружимо наші м'язи і мозок, плекаючи думки про новий напрямок. Спробуймо винайти повноцінну людину, якої Европа не спромоглась витворити.

Два століття тому колишня европейська колонія забрала собі в голову наздогнати Европу. І вона досягла у цьому таких успіхів, що Сполучені Штати Америки перетворились на страховисько, де пороки, хиби та жорстокість Европи набули застрашливих розмірів.

То що, товариші, нам лишається хіба що створити третю Европу? Захід вважає, що він переживає духовний досвід. Саме іменем духу, і то духу европейського, Европа виправдовувала свої злочини і взаконювала рабство, в якому тримала чотири п'ятих людства.

Так, будівля европейського духу спирається на особливий фундамент. Вся европейська думка розвивалась у найбільш безплідних і труднопристувних місцинах. Природно, що людина з'являлась там чимдалі рідше.

Неперервний діяло́ґ із самим собою, найбезсоромніша самозакоханість прокладали шлях напівбожевіллю, коли робота розуму завдає страждань, адже дійсність живої людини, що працює і творить себе, перетворено на самі слова, словосполучення, напруження між значеннями слів. Проте винялись европейці, що вони закликали европейських робітників розбити цю самозакоханість і подолати розрив із дійсністю.

Загалом европейські робітники були глухими до цього заклику. Адже вони гадали, що дивовижна пригода европейського духу стосується і їх.

У той чи той час в европейській думці були всі складові, за допомогою яких можна було вирішити великі проблєми людства. Та европейці знехтували своїм обов'язком — обов'язком ретельно обміркувати ці елєменти, переосмислити їх, поєднати в нові комбінації, внести в них зміни та, зрештою, вивести проблєми людства на вищій рівень.

Сьогодні ми в Европі бачимо застій. Тікаймо, друзі, од цього безруху, де діялєктика непомітно перетворилась на обґрунтування чинного стану речей. Повернімось до питання людини. Повернімось до питання розумової дійсности, інтелєктуального потенціялу всього людства, що його взаємозв'язки треба зміцнити, способи зв'язку між ріжними частинами — урізноманітнити, а обговорювані питання — знову олюднити.

Нумо, браття, у нас надто багато роботи — немає часу грати в учорашні ігри. Европа зробила все що мала і зрештою зробила добре; годі вже звинувачувати її, але треба твердо попросити, щоби вона урвала цей спектакль. Ми більше її не боїмося, тож покиньмо заздрити їй.

Країни «третього світу» сьогодні стоять напроти Европи як величезна маса, що вона має працювати над тим, як розв'язати проблєми, що їх не вирішила Европа.

Отже, сьогодні важливі не прибутки, не зростання продуктивности праці, не збільшення продукції. Ні, йдеться не про повер-

нення до природи. Йдеться не про те, аби тягнути людину в напрямку, де скалічать її тіло, а її свідомості накинуть ритм, що швидко її затуманить і дезорієнтує. Не варто знущатися над людиною, буцімто змагаючись за першість, відривати її од самої себе, від її внутрішнього світу, не варто ламати людину та вбивати її.

Ні, ми нікого не хочемо наздогнати. Та ми хочемо повсякчас — вдень і вночі — рухатися разом з людиною, разом з усіма людьми. Мова не про те, щоб розтягнутися караваном аж так, що осередки розірвуться і ледь усвідомлюватимуть те, що відбувається попереду, а люди спершу перестануть впізнавати один одного, а після і бачитися і розмовляти будуть рідше.

Для країн «третього світу» йдеться про повернення до історії людини, що не тільки узброюється дивовижними тезами, запропонованими Европою, а й дістає науку зі злочинів Европи, що наймерзенніший з них вона скоїла проти самої людської суті, — йдеться про патолоґічне розчленування людини на окремі ролі та руйнування її цілости, а на рівні суспільства подрібнення, стратифікацію і криваве протистояння, спричинене істнуванням кляс; нарешті, у маштабі всього людства найбільший злочин Европи — расова ненависть, рабство, експлоатація й особливо «безкровний» ґеноцид, що викреслив півтора мільярди людей.

Тож, друзі, давайте відмовимось віддавати шану Европі, створюючи держави, установи та суспільства, що надхненні її прикладом.

Людство чекає від нас чогось иншого, а не карикатурного, ганебного наслідування.

Якщо ми хочемо перетворити Африку та Латинську Америку на нову Европу, тоді довірмо долю своїх країн европейцям: вони краще від найталановитіших з нас знають, що треба для цього робити.

Якщо ж ми хочемо, щоб людство зробило крок уперед, якщо ми хочемо вивести його на новий рівень, на рівень, вищий за европейський, треба поставитися до справи творчо, треба шукати нових шляхів.

Якщо ми хочемо справдити сподівання наших народів, маємо шукати в иншому місці — не в Европі.

Ба більше, якщо ми хочемо справдити сподівання європейців, не варто створювати копію — хай навіть досконалу — їхнього суспільства та їхнього способу мислення, від яких їх самих час од часу страшенно нудить.

Європі, нам самим і людству, друзі, необхідні нові погляди та нове мислення, наше завдання — пустити на світ нову людину.

Покажчик імен і термінів

Зміст

Наукове видання

Франц Фанон

Гнані і голодні

Переклад з французької І. Ковальська, І. Цюпа та К. Шепетюк

Наукова редакція Р. Тиса

Літературна редакція О. Чоботар

Художнє оформлення М. Кириченко

Серія «Чорна шкіра — білі маски»

Підп. до друку 23.12.2016. Формат 60х84/16. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 13,25.
Тираж 200 пр. Зам. № 16.12-42.

ПВТП «LAT&K»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 181 від 15.09.2000 р.
Тел.: 235-00-09, 235-75-28

Франц Фанон (1925–1961) народився на острові Мартиніка (французьке володіння у Карибському морі) та вивчав медицину у Франції. 1953 року, здобувши диплом психіятра, він поїхав до Алжиру, де працював у клініці міста Бліда. Роком раніше побачила світ його перша книга «Чорна шкіра — білі маски», що містила гостру критику расизму та всеохопну аналізу, які наслідки матиме расизм для «чорних». Фанон підводив читача до думки, що характер психічних розладів людини залежить від її приналежности до тієї чи тієї суспільної кляси, а шлях до успішного лікування розладів особистости пролягає через зміну суспільного ладу.

Невдовзі по прибутті до Алжиру Фанон приєднався до національного руху, а пізніше вступив до лав Фронту національного визволення. Через пильну увагу з боку поліції був змушений тікати до Тунісу, де працював у центрі психологічної допомоги партизанам, редакції головного друкованого орґану Фронту — ґазети «Муджахід», а також був послом Алжирської революції закордоном. Фанон помер через лейкемію за кілька тижнів після виходу друком «Гнаних і голодних» — революційного маніфесту «третього світу». Авторові цієї видатної праці було 36 років. Окрім двох згаданих книжок він написав низку нарисів і статей, представлених у двох збірках — «П'ятий рік Алжирської революції» (1959) і «До африканської революції» (1964).

